

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

UNIVERSITY OF ATHENS

SCHOOL OF PHILOSOPHY

POSTGRADUATE PROGRAMME

OF PHILOSOPHY

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2016-2017

ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ: ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΣΤΟΡΑΚΟΥ

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΑΝΟΠΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΑ:

ΜΙΑ ΦΟΥΚΩΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2017

«Για κάποιον όπως εγώ, που δεν είμαι μεγάλος συγγραφέας, αλλά μόνο κάποιος που κατασκευάζει βιβλία, θα ήθελα τα βιβλία να διαβάζονται για αυτό που είναι, με τις ατέλειές τους και τις ενδεχόμενες αρετές τους».¹

¹ Michel Foucault, «Une esthétique de l'existence», στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, Quarto Gallimard, 2001, σ. 1554 / ελληνική έκδοση: «Μια αισθητική της ύπαρξης», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 254. Οι μεταφράσεις των παραθεμάτων έγιναν από εμένα, εκτός αν δηλώνεται αλλιώς.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ, Ο Foucault και η εκπαίδευση	σ. 4
1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΦΟΥΚΩΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	
1.1. Οι λόγοι	σ. 12
1.2. Η αρχαιολογία	σ. 20
1.3. Η γενεαλογία	σ. 24
1.4. Η εξουσία	σ. 31
1.5. Το υποκείμενο	σ. 36
1.6. Εξουσία-γνώση και αλήθεια	σ. 40
2. Η ΦΟΥΚΩΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	
2.1. Ανθρωπισμός και ανθρωπιστική εκπαίδευση	σ. 50
2.2. Η φιλελεύθερη αντίληψη για την εκπαίδευση	σ. 56
3. Ο ΠΑΝΟΠΤΙΣΜΟΣ	
3.1. Οι τεχνολογίες της εξουσίας	σ. 61
3.2. Η πειθαρχία	σ. 66
3.3. Το πανοπτικό	σ. 72
3.4. Ο πανοπτισμός στο σύγχρονο σχολείο	σ. 75
3.5. Οι τεχνολογίες του εαυτού	σ. 85
4. Η ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΑ	
4.1. Ετεροτοπία και γλώσσα	σ. 91
4.2. Οι ετεροτοπίες: ορισμός και τυπολογία	σ. 95
4.3. Η ετεροτοπία ως οριακός χώρος	σ. 100
4.4. Ο χώρος του σχολείου ως ετεροτοπία	σ. 104
4.5. Ετεροτοπία και αγώνες	σ. 107
4.6. Το υποκείμενο των αγώνων	σ. 116
4.7. Ετεροτοπία και επιμέλεια εαυτού	σ. 124
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	σ. 130
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 136

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Foucault και η εκπαίδευση

Η εργασία αυτή έχει ως αφορμή την αλλαγή παραδείγματος από τη δεκαετία του '70 και μετά στο χώρο της εκπαίδευσης και την αντικατάσταση του νεοτερικού προτάγματος της ανθρωπιστικής παιδείας με τη μετανεοτερική χρηστική αντίληψη για τη γνώση ή σύμφωνα με τη διατύπωση του Jean-François Lyotard, το πέρασμα από τη διάπλαση ιδεωδών στη διάπλαση αρμοδιοτήτων.² Είναι μια σύνθεση που την προκάλεσαν δύο εμβληματικές μεταφορές³ στο έργο του Michel Foucault, ο *πανοπτισμός* και η *ετεροτοπία* και τροφοδοτήθηκε από τον προβληματισμό του δασκάλου σχετικά με τις σύγχρονες παιδαγωγικές πρακτικές,⁴ το σύστημα της γνώσης και της εξουσίας στο οποίο εντάσσεται το σχολείο και το ρόλο της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση των υποκειμένων της.⁵ Η οπτική της επιχειρεί να

² Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 120.

³ Σε ερώτηση για τη σχέση ανάμεσα στις χωρικές μεταφορές που περιγράφουν τα αντικείμενα της γνώσης (les disciplines) και των πιο συγκεκριμένων περιγραφών των θεσμικών χώρων, ο Foucault αναφέρει: «εφόσον ενδιαφερόμουν για τα προβλήματα του χώρου, χρησιμοποίησα έναν αριθμό χωρικών μεταφορών στο *Οι λέξεις και τα πράγματα*, γενικά όμως ο στόχος μου δεν ήταν να τις υπερασπιστώ, αλλά να τις εξετάσω ως αντικείμενα μελέτης. [...] Όλα αυτά ήταν τεχνικές του χώρου, όχι μεταφορές» (Michel Foucault, «Espace, savoir et pouvoir», *Dits et écrits II, ό.π.*, σσ. 1102-1103 / ελληνική έκδοση: «Χώρος, γνώση και εξουσία», στου ίδιου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 67). Ειδικότερα, ο Foucault «δεν αρνείται ότι χρησιμοποιεί μεταφορική [figurative] γλώσσα, απομακρύνεται όμως από την Κλασική αντίληψη για τη μεταφορά. Στην *Ποιητική* του, ο Αριστοτέλης ορίζει τη μεταφορά ως ποιητικό «στολίδι» που ανήκει όχι στο χώρο της *επιστήμης*, αλλά της *δόξας* (1457b, 1458a, 1459a). [...] ο Αριστοτέλης υποτάσσει τη μεταφορική γλώσσα στη λογοτεχνική γλώσσα και είναι αυτή η πριμοδότηση του λογοτεχνικού που έχει χαρακτηρίσει τον παραδοσιακό φιλοσοφικό λόγο. Όμως μετά τον Nietzsche, υπήρξε μια βαθμιαία επανεγγραφή της μεταφοράς ως ενεργού παρά παθητικού [στοιχείου] [...]. Έτσι, για τον Foucault, η μεταφορά είναι κάθε άλλο παρά ένα επιφανειακό στολίδι [...]· είναι αντίθετα ένα ισχυρό εργαλείο που παράγει πραγματικότητες» (Peta Mitchell, «Spatial metaphor as spatial technique in the work of Michel Foucault» στο Lorraine Pinnell (επιμ.), *Interruptions: Essays In The Poetics / Politics Of Space*, Eastern Mediterranean University Press, 2006, σσ. 53-54).

⁴ «Θα ήθελα να μάθω, εάν τα υποκείμενα που είναι υπεύθυνα για τον επιστημονικό λόγο δεν καθορίζονται ως προς τη θέση, τη λειτουργία, την ικανότητα αντίληψης και τις πρακτικές τους δυνατότητες από συνθήκες που κυριαρχούν σε αυτά και ακόμα τα καταπιέζουν» (Michel Foucault, «Forward to the English Edition», στου ίδιου, *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, Routledge Classics, Λονδίνο 2005, σ. xiv).

⁵ Η Gail McNicol Jardine θέτει τον προβληματισμό της διαμόρφωσης του υποκειμένου στο περιβάλλον του σχολείου μέσα από μια σειρά χαρακτηριστικών ρητορικών ερωτημάτων: «όταν [τα παιδιά] είναι χαρούμενα, θυμωμένα, πληθωρικά, με ενδιαφέρον, περιέργα, εσωστρεφή, απορροφημένα, ενεργητικά, σκέπτονται και μιλούν συνεχώς, ανταποκρίνονται σε αυτό που συμβαίνει γύρω τους και αντιδρούν για καλό ή για κακό –οτιδήποτε κι αν κάνουν, τα παιδιά δεν έχουν ακούσει για την ανάλυση του Foucault

συνδέσει κριτικά την ανάλυση της νεοφιλελεύθερης εισβολής στην εκπαίδευση με την καθημερινότητα της λειτουργίας του σχολικού χώρου και διερευνά τη δυνατότητα αντίστασης ενάντια στη δράση της εξουσίας που τον διαπερνά, ώστε, χωρίς το ρομαντισμό της ουτοπίας, η μάθηση να γίνει τμήμα της ίδιας της κοινωνικής μεταβολής. Τέλος, βασική αρχή στη συγγραφή της είναι η προσήλωση στην ανάγνωση των φουκωικών κειμένων με την πεποίθηση, ότι εμπεριέχουν τις απαντήσεις για την κατανόηση της σκέψης του και αναδεικνύουν τη διαρκή κίνηση και τον ανοιχτό χαρακτήρα της που αναμετριέται με τα εμπειρικά δεδομένα χωρίς να δεσμεύεται από θεωρητικά σχήματα.⁶

Η εργασία του Foucault έχει ως θέμα της κατά κύριο λόγο την ιστορία της επιστημονικής σκέψης,⁷ την εξέταση της σχέσης γνώσης και εξουσίας⁸ και την

ή δε νοιώθουν αντικειμενικοποιημένα. Η μήπως νοιώθουν; Τι τους συμβαίνει, όταν παίρνουν το χαμηλότερο βαθμό σε ένα μια εργασία, παρότι είναι ό,τι καλύτερο έχουν κάνει; Τι συμβαίνει όταν ένας δάσκαλος τους λέει ότι κάνουν λάθος, όταν ξέρουν ότι έχουν δίκιο; Τι τους συμβαίνει, όταν έχουν ανάγκη να κάνουν κάτι άλλο ή να σκεφτούν για κάτι άλλο, ανεξάρτητα από αυτό στο οποίο εργάζεται η τάξη εκείνη τη στιγμή; Τι συμβαίνει, αν το παιδί πεινάει πολύ και δεν μπορεί να δουλέψει; [...] Πώς αισθάνεται ένα παιδί, όταν δεν πάρει από το δάσκαλο απάντηση στην ερώτησή του / της, «γιατί πρέπει να προχωρήσουμε»; Τι συμβαίνει, όταν τίποτα από αυτά που ένα παιδί αγαπάει ή είναι καλό δεν γίνεται ποτέ στο σχολείο, αλλά γίνονται όλα αυτά στα οποία δυσκολεύεται; [...] Λένε ποτέ οι δάσκαλοι ότι κάποιος από τους μαθητές τους είναι «απειθαρχος», «μη συνεργάσιμος», «κακομαθημένος», «ανυπάκουος», «αναιδέης» ή «τεμπέλης»; Τι πραγματικά σκεπτόμαστε, λέμε και κάνουμε όταν λέμε αυτά; [...] Κάτω από ποιες συνθήκες περιμένουμε και επιτρέπουμε να ενεργήσει και να ανταποκριθεί το παιδί με τη δική του / της μοναδική προσωπικότητα και μας εκπλήξει όλους;» (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, Peter Lang, Νέα Υόρκη 2005, σσ. 53-54).

⁶ Όπως παρατηρεί ο Frédéric Gros, το έργο του Michel Foucault «[...] είναι περισσότερο περιγραφικό παρά κανονιστικό. Εφευρίσκει νέες έννοιες («τεχνικές υποκειμενοποίησης», «κυβερνησιμότητα», «βιοπολιτική»), αλλά δεν προβλέπει κανόνες σχετικά με το πώς αυτές οι έννοιες πρέπει να χρησιμοποιούνται. Προτείνει πρωτοφανείς γενεαλογίες της νεοτερικότητας, αλλά δεν κάνει κρίσεις. Και πάλι, κάθε άτομο πρέπει να αναλάβει την ευθύνη για τις χρήσεις του έργου αυτού: η φιλοσοφία δεν είναι, στη ρίζα της, τίποτα άλλο από αυτό το κίνημα ανανέωσης. Ο Foucault εμφανίζει συνεχώς αυτή την επιφυλακτικότητα προς την πραγματοποίηση τυχόν κανονιστικών προτάσεων και για πολλούς ανθρώπους αυτό συνιστά περιορισμό της δουλειάς του. Την ίδια στιγμή, δεν θα υπάρξει ποτέ έλλειψη διανοουμένων οι οποίοι πιστεύουν ότι το καθήκον τους είναι να μας πουν τι να κάνουμε και τι να μην κάνουμε» (Frédéric Gros, «Η κληρονομιά του Φουκώ», συνέντευξη του Frédéric Gros στον Nicolas Truong, μτφρ. Αντώνης Γαλανόπουλος, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://afterhistory.blogspot.gr/2014/09/frederic-gros.html>).

⁷ «Το πεδίο μου είναι η ιστορία της σκέψης [...] όμως η σκέψη είναι κάτι διαφορετικό από τις κοινωνικές σχέσεις. [...] Ανάμεσα στην κοινωνική ιστορία και στην τυπική ανάλυση της σκέψης υπάρχει ένα μονοπάτι, μια λωρίδα –πολύ στενή ίσως– που είναι το μονοπάτι του ιστορικού της σκέψης» (Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.), *Technologies of the Self, A seminar with Michel Foucault*, The University of Massachusetts Press, Άμχερστ 1988, σ. 10).

⁸ «Ο πολιτισμός μας έχει αναπτύξει το πιο σύνθετο σύστημα γνώσης [savoir], τις πιο περίπλοκες δομές εξουσίας: ποια επίπτωση είχε πάνω μας αυτό το είδος γνώσης, αυτός ο τύπος εξουσίας; Με ποιο τρόπο αυτές οι θεμελιώδεις εμπειρίες της τρέλας, του πόνου, του εγκλήματος, της επιθυμίας και της ατομικότητας συνδέονται, ακόμα κι αν δεν έχουμε επίγνωση γι' αυτό, με τη γνώση [connaissance] και

ανάδυση του υποκειμένου μέσα από τις τεχνολογίες του ελέγχου και ακόμα επισημαίνει τον αυθαίρετο χαρακτήρα των σύγχρονων θεσμών. Δείχνει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση του παρόντος, για μια «οντολογία του παρόντος» που ερευνά τη σύγχρονη κοινωνική συνθήκη,⁹ επιδιώκοντας να δημιουργήσει μια ιστορία των τροπικοτήτων υποκειμενοποίησης (subjectivation) στον πολιτισμό μας¹⁰ και η διερεύνηση αυτή παίρνει τη μορφή μιας ιστορικής εξέτασης των πρακτικών και διαδικασιών που επιφέρουν τη μορφή των πραγμάτων στο παρόν. Η θεωρία δεν έχει την αξίωση μιας σταθερής κατασκευής που αποδίδει την αλήθεια, όσο ενός προσωρινού κριώματος που θα εγκαταλειφθεί, όταν το συγκεκριμένο κριτικό σχέδιο ολοκληρωθεί.¹¹ Συνολικά, η σταθερή αναζήτηση ενός εναλλακτικού πεδίου σκέψης προσδίδει μια αίσθηση ενότητας σε ένα στοχασμό που απέφευγε τη θεωρητική τυποποίηση και εστίαζε κάθε φορά στο συγκεκριμένο αντικείμενο, θέλοντας να λειτουργήσει και μελλοντικά ως εργαλειοθήκη ιδεών.¹²

Χωρίς να αποδώσουμε στο έργο του ταξινομικούς χαρακτηρισμούς τους οποίους ούτε ο Foucault αποδεχόταν,¹³ σημειώνουμε ότι δημιουργήθηκε στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν από το μεταδομισμό με την εγκατάλειψη των εννοιών

με την εξουσία; Είμαι βέβαιος ότι δεν θα βρω ποτέ την απάντηση· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν οφείλουμε να θέσουμε το ερώτημα» (Michel Foucault ««Omnes et singulatim»: vers une critique de la raison politique», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 967). Ο Foucault ονομάζει savoir τη διαδικασία γνώσης που τροποποιεί το ίδιο το υποκείμενο, καθώς αυτό εργάζεται προκειμένου να γνωρίσει και να συγκροτήσει το αντικείμενο και connaissance την εργασία που κατανοεί τα αντικείμενα και την ορθολογικότητά τους, διατηρώντας όμως το υποκείμενο που ερευνά αμετάβλητο (Foucault Michel, «Entretien avec Michel Foucault», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 876 / ελληνική έκδοση: «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», στον ίδιο, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 251). Για την απόδοση των φουκωικών τεχνικών όρων στα ελληνικά βλ. το Τάσος Μπέτζελος, «Σημείωμα για ορισμένες μεταφραστικές επιλογές» (στο Μισέλ Φουκώ, *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σσ. 21-24), τις επιλογές του οποίου ακολουθήσαμε στην παρούσα εργασία.

⁹ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, Sense Publishers, Ρότερνταμ 2007, σ. 7.

¹⁰ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ. 1041-1042 / ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στον ίδιο, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 75.

¹¹ Gary Gutting, «Introduction. Michel Foucault, A User's Manual» στο Gary Gutting (επιμ.), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2005, σ. 16.

¹² «Όλα μου τα βιβλία, [...], είναι, αν θέλετε, μικρές εργαλειοθήκες. Αν οι άνθρωποι θέλουν όντως να τις ανοίξουν, να κάνουν χρήση μιας φράσης, μιας ιδέας, μιας ανάλυσης, όπως κάνουν με ένα καταβίδι ή ένα κλειδί, για να βραχυκυκλώσουν, να απαξιώσουν, να διαλύσουν τα συστήματα εξουσίας, και σε αυτά περιλαμβάνονται ενδεχομένως και εκείνα απ' όπου προέρχονται τα βιβλία μου ... ε, λοιπόν τόσο το καλύτερο!» (Michel Foucault, «Des supplices aux cellules», *Dits et écrits I 1954-1975*, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001, σ. 1588).

¹³ Βλ. ενδεικτικά, Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ. 1254, 1265, / ελληνική έκδοση: «Δομισμός και μεταδομισμός», στον ίδιο, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σσ. 166, 183.

της ολότητας, της ενότητας, της απόλυτης αντιστοιχίας του νοήματος προς την αναφορά του και της γνώσης ως προϊόντος της συνείδησης ή της ερμηνείας.¹⁴ Η πραγματικότητα είναι διαρκώς υπό κατασκευή, καθώς οι έννοιες που την περιγράφουν δεν είναι ουδέτερες, αλλά εμπεριέχονται σε αυτήν, ενώ τη θέση του καθολικού και a priori «αναγκαίου» ορθού λόγου παίρνουν οι τοπικές παράμετροι, η ενδεχομενικότητα και οι χωροχρονικοί επικαθορισμοί. Αντί του λογικού αυτόνομου υποκειμένου που έχει πρόσβαση στην αλήθεια, εμφανίζεται ο «αποκεντρωμένος» εαυτός, δημιουργημένος από τους λόγους (discours) και ανοιχτός στον διαρκή επαναπροσδιορισμό.¹⁵ Επίσης παρότι η φουκωική σκέψη βρίσκεται έξω από την κυριαρχία του Μαρξ,¹⁶ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κριτικού του λόγου έπαιξαν οι δυσκολίες του ευρωπαϊκού μαρξισμού μετά τις ανακατατάξεις της δεκαετίας του '60, ιδιαίτερα όμως μετά τα γεγονότα του γαλλικού Μάη,¹⁷ με την αμφισβήτηση της κυριαρχίας του Κράτους και την ανάδειξη της σημασίας των αυτόνομων ομάδων δράσης.¹⁸

Σταθερό ερώτημα σε αυτή την αναζήτηση υπήρξε η σχέση του αναστοχαστικού υποκειμένου με την αλήθεια,¹⁹ ζήτημα που τίθεται και για όποιον

¹⁴ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 5.

¹⁵ Ο.π.

¹⁶ Stephen J. Ball, «Introducing Monsieur Foucault» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 1. Ο Foucault αναγνωρίζει την επίδραση του *Κεφαλαίου* στις απόψεις του για τη γενεαλογία του καπιταλισμού και την πειθαρχία (Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, μτφρ.- επιμ. Θανάσης Λάγιος, Futura, Αθήνα 2013, σ. 22), ενώ, στην ίδια κατεύθυνση, ο Étienne Balibar παρατηρεί ότι συνολικά το έργο του κινητοποιείται από την πάλη του με τη σκέψη του Marx (Étienne Balibar, «Foucault and Marx: The question of nominalism» στο T. J. Armstrong (επιμ.), *Michel Foucault: Philosopher*, Harvester / Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1992, σ. 39 / ελληνική έκδοση: «Φουκώ και Μαρξ. Το διακύβευμα του νομιναλισμού» στο Étienne Balibar, *Ο φόβος των μαζών: Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, πρόλ. Άρης Στυλιανού, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, 2010, σ. 92). Ο Κύρκος Δοξιάδης συνοψίζει ως εξής τη σχέση της φουκωικής σκέψης με το μαρξισμό: «Η προσέγγιση του Foucault αποτελεί μια [...] υλιστική κριτική της εξουσίας, που αποφεύγει τον οικονομικό αναγωγισμό [...] Ο (μη οικονομιστικός) υλισμός του Foucault μπορεί να εντοπιστεί κυρίως σε δύο συνιστώσες των εννοιολογήσεών του για την εξουσία [...]: έμφαση στο ανθρώπινο σώμα, θεώρηση του λόγου ως γεγονότος με μια σημαντική υλική διάσταση» (Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα 2015, σ. 11). Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

¹⁷ «Ο Μάης του 1968 είχε μια σημασία, χωρίς αμφιβολία, εξαιρετική. Είναι βέβαιο ότι χωρίς το Μάη του '68 δεν θα είχα κάνει ποτέ αυτό που έκανα, σχετικά με τη φυλακή, την εγκληματικότητα, τη σεξουαλικότητα. Μέσα στην ατμόσφαιρα πριν το 1968 αυτό δεν ήταν δυνατό» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», ό.π., σ. 900 / «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», ό.π., σ. 293).

¹⁸ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, Philosophy and Education vol. 7, Springer, 1996, σ. 25.

¹⁹ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», ό.π., σσ. 1269-1270 / «Δομισμός και μεταδομισμός», ό.π., σ. 189.

εμπλέκεται στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ο Foucault ανιχνεύει τους τρόπους με τους οποίους η εξουσία και ο έλεγχος που ασκεί διεκδικούν τη σύνδεση με την αλήθεια και την ορθολογικότητα μέσα από τους λόγους (discours) που τις νομιμοποιούν και ενσωματώνονται σε ποικίλους θεσμούς, δηλαδή διερμηνεύει τη σχέση της επιστήμης ως συμπλόκου εξουσίας-γνώσης με την κοινωνική δομή.²⁰ Δεν εντάσσει το πρόβλημα της αλήθειας σε ένα μονολιθικό πλαίσιο, όπως δεν παραιτείται και από την αναζήτησή της έξω από κανόνες και παγιωμένα σχήματα, παρακολουθώντας τις μεταμορφώσεις και τους μετασχηματισμούς, που συνιστούν «τη μόνη διαρκή συνθήκη στην οποία πρέπει να υπακούει η παραγωγή [της]».²¹ Αυτή η εργασία μπορεί να είναι απελευθερωτική, αν τα διάφορα «θέματα» που δημιουργήθηκαν μέσα στην ιστορική διάρκεια και αντιμετωπίζονται από τους ανθρώπους ως δεδομένα υποστούν κριτική επεξεργασία και καταρρεύσουν.²² Μια σειρά ψυχολογικών, ιατρικών και εκπαιδευτικών γνώσεων μαζί με τις πρακτικές που τις συνοδεύουν υπήρξαν καθοριστικές για τη δημιουργία μηχανισμών «κανονικοποίησης», δηλαδή κατηγοριοποίησης ενός πληθυσμού με εργαλεία τη μέτρηση, την ιεράρχηση και τη θέσπιση ρυθμιστικών κανόνων, επομένως, η αλλαγή στη θεώρησή τους μπορεί να επιτρέψει μια ριζικά διαφορετική ανάγνωση και των εκπαιδευτικών διαδικασιών σε σχέση με την κυρίαρχη σήμερα τεχνοκρατική και ατομικιστική αντίληψη.²³

Οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται ακριβώς στη θέση να διαχειρίζονται μια τέτοια εξουσία έναντι των μαθητών: αποφασίζουν για το κανονικό ή μη κανονικό της συμπεριφοράς τους, απαιτούν από αυτούς την εκτέλεση καθηκόντων και υποχρεώσεων, αποτιμούν τις γνώσεις, τις ικανότητες, τις στάσεις τους και δυνητικά μπορούν να τους αποκλείσουν και επίσης τροποποιούν τη συμπεριφορά τους μέσα από ένα σύστημα ποινών και αμοιβών, πειθάρχησης, κατηγοριοποίησης και χαρακτηρισμού.²⁴ Οι μαθητές συμμορφώνονται με τους κανόνες προκειμένου να αξιολογηθούν θετικά και εκπαιδεύονται να καταστέλλουν την περιέργεια, τα ενδιαφέροντα και τον ενθουσιασμό τους ή καταλήγουν να αμφιβάλλουν για τον εαυτό

²⁰ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, Bergin και Garvey, Κονέκτικατ 1999, σσ. 2-3.

²¹ Πιέρ Μασερέ, «Ο Φουκώ με τον Ντελέζ. Η αιώνια επιστροφή του αληθούς», στο Gilles Deleuze, *Φουκώ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σσ. 260-261.

²² Michel Foucault, «Truth, Power, Self: an Interview with Michel Foucault» στο Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.), *ό.π.*, σ. 10.

²³ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, *ό.π.*, σ. xi.

²⁴ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σσ. 2-3.

τους και τις ικανότητές τους, αποκτώντας τη διάγνωση ενός μαθησιακού συνδρόμου.²⁵ Μια παράλληλη διαδικασία εξελίσσεται και για τους εκπαιδευτικούς: αισθάνονται δεσμευμένοι ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή της διδασκαλίας τους,²⁶ υποτάσσονται στους κανόνες για να εξασφαλιστούν επαγγελματικά ή οριακά μετατρέπονται σε «μαύρα πρόβατα» του εκπαιδευτικού συστήματος.²⁷ Ποια δυνατότητα έχουν τα υποκείμενα της εκπαίδευσης να αλλάξουν αυτή την κατάσταση και να διαφύγουν από το καθεστώς που τους επιβάλλεται;²⁸

Οι αναφορές του Foucault στο χώρο της εκπαίδευσης δεν είναι ούτε ευθείες ούτε διεξοδικές, συνεπώς, η κριτική και οι προτάσεις του γι' αυτήν θα πρέπει να ανασυγκροτηθούν από ένα υλικό έμμεσο και διάσπαρτο στα κείμενά του.²⁹ Γενικά η εκπαίδευση, όπως κάθε τεχνολογία της εξουσίας, μπορεί να αντιμετωπιστεί ως θεσμός, ή να τεθεί ως πολιτικό ζήτημα.³⁰ Στην πρώτη περίπτωση, γίνεται λόγος «για

²⁵ *Ο.π.*, σ. 3.

²⁶ Ο Foucault θεωρεί τη μορφή της διδασκαλίας-ομιλίας αναχρονιστική: «η μετάδοση της γνώσης [savoir] μέσω της ομιλίας, μέσω της καθηγητικής ομιλίας μέσα στις αίθουσες, μέσα σε ένα χώρο, μέσα σε ένα θεσμό όπως ένα πανεπιστήμιο, ένα κολλέγιο, μικρή σημασία έχει, [...] είναι τώρα εντελώς ξεπερασμένη. Ενώ ο καθηγητής δεν έχει πια πραγματική εξουσία πάνω στους φοιτητές, η μορφή αυτής της σχέσης εξουσίας παραμένει ακόμα, δεν έχουμε απαλλαγεί απ' αυτήν τελείως. Πιστεύω ότι ο λόγος του καθηγητή είναι αναπόφευκτα ένας λόγος αρχαϊκός» (Michel Foucault, «De l'archéologie à la dynastique», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 1279 / ελληνική έκδοση: «Από την αρχαιολογία στη δυναστική», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, *ό.π.*, σ. 55). Η παρατήρηση ισχύει όχι μόνο σε σχέση με τον τρόπο εκφοράς, αλλά και με το ίδιο το περιεχόμενο της γνώσης.

²⁷ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σσ. 3-4.

²⁸ Οι εκπαιδευτικοί εντοπίζουν ως σημαντικά για τους μαθητές τους τα εξής ζητήματα: το χρόνο και την προσπάθεια που απαιτείται για να ανταποκριθούν στις σχολικές απαιτήσεις αντί να κάνουν πράγματα ενδιαφέροντα και δημιουργικά για τους ίδιους, την αίσθηση ότι είναι απομονωμένες ατομικότητες που καλούνται να ανταγωνιστούν μεταξύ τους, τον προβληματισμό για τις συνέπειες της τεχνολογίας και της υπερκατανάλωσης στο περιβάλλον και τη μοιρολατρική αποδοχή της κατάστασης που συνοδεύεται από παραίτηση, ενώ οι ίδιοι θα επιθυμούσαν τη δημιουργία «ενός χώρου στην τάξη [...] στον οποίο οι ηθικές αρχές και οι κανόνες να διαφοροποιούνται από την υπόλοιπη κοινωνία» (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σ. 5). Η έμφαση είναι δική μου.

²⁹ Για παράδειγμα, ανατρέχοντας στις προσωπικές του αναμνήσεις, παρατηρεί ότι «η μάθηση είναι κάτι ερωτικό [...] [όμως] οι δάσκαλοι καταφέρνουν να την κάνουν δυσάρεστη, καταπιεστική, γκρίζα, αντιερωτική», James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, *ό.π.*, σ. 7. Κατά κανόνα, ο Foucault υπογραμμίζει την «εποπτική» και «διορθωτική», με τη διττή έννοια της τιμωρίας και της διαπαιδαγώγησης, λειτουργία της εκπαίδευσης (Michel Foucault, «Table ronde», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 1199), άλλοτε όμως φαίνεται να προκρίνει μια «συντηρητική» παιδαγωγική πρακτική: «Τίποτα δεν αποδεικνύει [...] ότι στην παιδαγωγική σχέση, –εννοώ, στη σχέση διδασκαλίας, αυτό το πέρασμα από εκείνον που γνωρίζει τα περισσότερα προς εκείνον που γνωρίζει τα λιγότερα– η αυτοδιαχείριση θα μπορούσε να δώσει τα καλύτερα αποτελέσματα: αντιθέτως, τίποτα δεν αποδεικνύει ότι αυτό δεν θα δημιουργούσε ένα αδιέξοδο» (Michel Foucault, «Politique et éthique: une interview», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1408 / ελληνική έκδοση: «Πολιτική και ηθική», στου ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, *ό.π.*, σ. 129).

³⁰ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 419 / ελληνική έκδοση: «Εξουσίες και στρατηγικές», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 166.

την ιστορία της, τους μετασχηματισμούς και τις μετατοπίσεις της, τις λειτουργίες και τα αποτελέσματά της», ενώ στη δεύτερη, η προβληματική της οφείλει να διατυπωθεί μέσα από μη αναγώγιμα ερωτήματα, δηλαδή, με εμμονή στην πράξη αντί της θεωρίας και στις λειτουργίες που επιτελεί στο παρόν αντί της ιστορικοιστικής ερμηνείας, αποφεύγοντας την υπεκφυγή της ουτοπίας και τη γενικευτική καταγγελία.³¹ Η επαφή με το φουκωϊκό έργο μπορεί να διεγείρει την κριτική διερώτηση όλων όσων εμπλέκονται στην εκπαιδευτική λειτουργία αναφορικά με το τι κατευθύνει την πρακτική της διδασκαλίας, με τη διάχυση της εξουσίας στο εκπαιδευτικό σύστημα και με την συγκρότηση του εαυτού μέσα από κανονιστικές διαδικασίες και παιχνίδια αλήθειας.³²

Ειδικότερα, οι αναλύσεις του Foucault προσφέρουν στον εκπαιδευτικό υλικό για ευαισθητοποίηση και προβληματισμό σχετικά με πράγματα που θεωρούνται στην κοινωνία και στο χώρο του σχολείου ως «δεδομένα», «προφανή», «αναγκαία», «κανονικά» ή «αναπόφευκτα».³³ Πίσω από τα συνηθισμένα παραδείγματα ενός παιδιού που χαρακτηρίζεται ως «ανήσυχο» ή μιας διαδικασίας αξιολόγησης, λανθάνουν εκείνες οι εκπαιδευτικές πρακτικές και τεχνικές που προερχόμενες από το πεδίο της σύγχρονης εξουσίας και γνώσης, παράγουν αποτελέσματα πειθάρχησης, αντικειμενοποίησης και κανονικοποίησης, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των δασκάλων.³⁴ Με αυτά τα δεδομένα η παρατήρηση ότι «σε γενικές γραμμές [...] ο Foucault έχει αγνοηθεί από τους ειδικούς της εκπαίδευσης», εκτός από αναφορές σχετικές με τα ζητήματα «του κοινωνικού ελέγχου και της άσκησης της εξουσίας»,³⁵ απορρέει από το γεγονός ότι η σκέψη του δεν διερευνά απλώς τις έννοιες της εξουσίας, της κυριαρχίας και της συγκρότησης του υποκειμένου, αλλά θέτει υπό συζήτηση τις ίδιες τις διαδικασίες διαμόρφωσης και των παιδαγωγικών θεωριών,

³¹ *Ο.π.*, σσ. 420-421.

³² Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, *ό.π.*, σ. xii.

³³ McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σ. 9.

³⁴ *Ο.π.*, σσ. 7-9. Η «ίδια» κατάσταση περιγράφεται κατά εποχές και πολιτισμούς με διαφορετικό τρόπο: το παιδί μπορεί να εκδηλώνει κάποια μορφή της «Διαταραχής διάσπασης προσοχής και υπερκινητικότητας», να θεωρείται «πεισματάρικο» ή ακόμα «γεμάτο ζωή» σε ένα περιβάλλον χωρίς τυπική εκπαίδευση (*ό.π.*, σ. 9).

³⁵ Η διαπίστωση είναι ενδεικτική για την κατάσταση στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (James D. Marshall, «Foucault and Educational Research» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, *ό.π.*, σ. 12). Στη συνέχεια η απήχηση της φουκωϊκής προβληματικής στο χώρο της εκπαίδευσης πολλαπλασιάστηκε, όπως και ο εντοπισμός των αδυναμιών της ανάλυσής του (Julie Allan, «Foucault and his acolytes, Discourse, power and ethics» στο Mark Murphy (επιμ.), *Social Theory and Education Research, Understanding Foucault, Habermas, Bourdieu and Derrida*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013, σσ. 21-22).

παραδοσιακών ή φιλελεύθερων. Οι επιστημονικά επικυρωμένες πρακτικές που έχουν ως αντικείμενο μελέτης το αναπτυσσόμενο παιδί δεν δρουν απελευθερωτικά, αλλά αντιθέτως «μέσα από την επιτήρηση, την παρατήρηση και την ταξινόμηση» το κανονικοποιούν, γιατί συνήθως δεν γίνεται κατανοητό ότι το παιδί είναι ένα αντικείμενο που υφίσταται ως δημιούργημα αυτών των πρακτικών και ότι επιπλέον το υποκείμενο παράγεται ως αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας.³⁶

Η εργασία μας έχει ως πλαίσιο το τρίπτυχο εξουσία, γνώση, χώρος σε σχέση με το υποκείμενο της εκπαίδευσης και αρθρώνεται σε τέσσερα μέρη: βασικοί όροι του φουκωικού έργου, κριτική της ανθρωπιστικής και φιλελεύθερης εκπαίδευσης, πανοπτισμός, ετεροτοπία. Θα μπορούσαμε να πούμε σχηματικά ότι στη μεταφορά του πανοπτικού συμπεριλαμβάνονται, σε μια διασταλτική προσέγγιση, εκτός από τον ομόνυμο μηχανισμό επιτήρησης, όλες οι διεργασίες που συνδέονται με τη γνώση και την εξουσία και αποβλέπουν στον έλεγχο, την πειθάρχηση και τη διαμόρφωση του υποκειμένου στο χώρο της εκπαίδευσης. Αντίστοιχα στη μεταφορά της ετεροτοπίας θα εντάξουμε, εκτός από τη χωροθεσία στην οποία η δράση της εξουσίας αναστέλλεται ή ακυρώνεται, κάθε πεδίο όπου το υποκείμενο επιχειρεί να εναντιωθεί σε αυτή, συγκροτώντας το ίδιο τον εαυτό του. Μια διευκρίνιση είναι απαραίτητη: οι δύο όροι δεν αποτελούν μέρη ενός διαλεκτικού σχήματος, γιατί αυτό θα ήταν ριζικά αντίθετο με τον πυρήνα του στοχασμού του Foucault που «προχωρά μετατοπίζοντας συνεχώς το ερευνητικό του πεδίο και αναδιατυπώνοντας τα προβλήματά του»,³⁷ γεγονός που υποδηλώνει τη διαρκή ανάγκη για αναζήτηση αναλυτικών εργαλείων στο πεδίο της σκέψης και για παρέμβαση και αντίδραση στο πεδίο της συγκυρίας· αντίστοιχα αυτή η προσπάθεια δεν πρέπει να διαβαστεί ως μια απόπειρα σύνθεσης των κειμένων του, αλλά προβληματισμού στο όριό τους.³⁸

³⁶ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», *ό.π.*, σ. 12.

³⁷ Πιέρ Μασερέ, «Ο Φουκώ με τον Ντελέζ. Η αιώνια επιστροφή του αληθούς», *ό.π.*, σ. 247.

³⁸ Τάσος Μπέτζελος, «Προλογικό σημείωμα» στο Μισέλ Φουκώ, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 10.

1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΦΟΥΚΩΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

1.1. Οι λόγοι³⁹

Στην εισαγωγή του *Οι λέξεις και τα πράγματα* ο Foucault αρνείται τη φαινομενολογική προσέγγιση με την πρωτοκαθεδρία του υποκειμένου-παρατηρητή που συνεπάγεται την ύπαρξη μιας υπερβατολογικής συνείδησης και επιδιώκει να καταστήσει την ιστορική εξέταση του επιστημονικού λόγου αντικείμενο μιας θεωρίας των πρακτικών του λόγου και όχι μιας θεωρίας για το υποκείμενο της γνώσης.⁴⁰

Οι λόγοι δεν είναι μόνο το σημείο επαφής της γλώσσας με την πραγματικότητα, της εμπειρίας με τα σημαίνοντα που παραπέμπουν σε αυτή, «αλλά πρακτικές που σχηματίζουν συστηματικά τα αντικείμενα για τα οποία μιλούν»,⁴¹ και συγκροτούνται από «ένα περιορισμένο αριθμό αποφάνσεων (énoncés)⁴² για τις οποίες μπορούμε να καθορίσουμε ένα σύνολο συνθηκών ύπαρξης». ⁴³ Η έννοια των λόγων

³⁹ Το σχετικό με τους λόγους φουκωικό τεχνικό λεξιλόγιο περιλαμβάνει αρκετούς διαφορετικούς όρους: «λόγοι [discours], λογοθετικές πρακτικές [pratiques discursives], παραδοχές [présupposés], επιστημικό καθεστώς [épistémè], μηχανισμός, σύστημα [dispositif]» (Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Εστία, Αθήνα 2011, σ. 28). Ο Paul Veyne προτείνει ως εξηγήσεις για τη χρήση του όρου από τον Foucault την πρώιμη εργασία του με τα ιατρικά κείμενα και αργότερα την ένταξή του στη γλωσσολογική προβληματική της εποχής. Στις *Λέξεις και τα Πράγματα* οι λόγοι είναι ένα τρίτο στοιχείο πέρα από τα πραγματικά αντικείμενα και το σημασιολογικό πεδίο με τις έννοιες, το οποίο διαμορφώνει συσχετιστικά, εν αγνοία των χρηστών του, τόσο τα αντικείμενα όσο και τις έννοιες (ό.π., σσ. 66-67, σημ. 41).

⁴⁰ Michel Foucault, «Forward to the English Edition», στον ίδιο, *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, ό.π., σ. xv. Όπως εξηγεί ο Δοξιάδης, «Ο Foucault είναι εναντίον της «θεωρίας» στο βαθμό που και εκείνη συμβάλλει στη νομιμοποίηση της κυριαρχίας, με το να τοποθετεί το ίδιο το υποκείμενο της γνώσης σε κυριαρχική θέση εκτός και υπεράνω, [...] του ριψοκίνδυνου κόσμου της κοινωνικής πρακτικής» (Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 88).

⁴¹ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, Éditions Gallimard, Παρίσι 1969, σσ. 66-67 / ελληνική έκδοση: *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987, σ. 77.

⁴² Ο Maurice Blanchot αποδίδει την επινόηση αυτού του «ταπεινού» όρου από τον Foucault στην προσπάθειά του να απομακρυνθεί από τις έννοιες της ερμηνείας (με το βάρος του «κρυμμένου νοήματος»), της αυθεντικότητας (με την υποχρέωση της αποκάλυψης μιας «μοναδικής αρχής») και της «κυριαρχίας του σημαίνοντος» και θεωρεί ότι ορίζεται περισσότερο από αυτό που αποκλείει παρά από αυτό που προσδιορίζει, παρατηρώντας ότι η αποφαιτική θεολογία χαρακτηρίζει υφολογικά την *Αρχαιολογία της Γνώσης* (Maurice Blanchot, *Michel Foucault tel que je l'imagine*, éditions fata morgana, Παρίσι 1986, σσ. 25-26). Ο Deleuze περιγράφει την απόφαση (énoncé) ως «μια πολλαπλότητα», «μια ανώνυμη πρωταρχική συνάρτηση και λειτουργία» που αποκλείει το υποκείμενο ως αφετηριακό στοιχείο του λόγου και βρίσκεται στον κόσμο «όπου [...] δε μετρά παρά αυτό που διατυπώθηκε σε έναν συγκεκριμένο τόπο και σε μια συγκεκριμένη στιγμή» (Gilles Deleuze, *Φουκώ*, ό.π., σσ. 21-22, 39).

⁴³ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, ό.π., σ. 153 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., σ. 179.

δηλώνει τους τρόπους με τους οποίους δομούνται τα πεδία της γνώσης και των κοινωνικών πρακτικών, παράγοντας τις αλήθειες τους, καθώς και τους δεδομένους κανόνες που καθορίζουν τι είναι δυνατό να λεχθεί, να γίνει και να αποτελέσει αντικείμενο της σκέψης σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, συγκροτώντας τα άτομα ως υποκείμενα.⁴⁴

Κάθε λόγος δεν είναι μόνο αποτέλεσμα μιας συνειδησιακής λειτουργίας, αλλά πλαισιώνεται από μια σειρά στοιχείων, ένα συγκείμενο αποτελούμενο από «έθιμα, λόγια, γνώσεις, νόρμες, νόμους, θεσμούς»,⁴⁵ που περικλείουν το αντικείμενο, αποτελούν τη φαινομενική διατύπωσή του και του προσδίδουν τη μοναδικότητά του. Η συλλογή αυτών των λεπτομερειακών στοιχείων οδηγεί σε μια αναδρομική ανασυγκρότηση των λόγων, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως αναγωγή σε αυτό που ο Foucault αποκάλεσε «ασυνείδητο της γνώσης»,⁴⁶ όχι σε σχέση με το υποκείμενο που ομιλεί, αλλά αναφορικά με το πράγμα που λέγεται,⁴⁷ και το περιέγραψε ως την «αρνητική όψη της επιστήμης».⁴⁸

Στην πραγματικότητα, ο λόγος είναι μια μετωνυμία που δηλώνει ό,τι δεν λέγεται και παραμένει υπόρρητο, «το αόρατο τμήμα, [την] αστόχαστη σκέψη όπου καθίσταται μοναδικό κάθε συμβάν της ιστορίας».⁴⁹ Ως συστατικό που ανήκει στο σχηματισμό του λόγου, η απόφαση δεν είναι αυτόματα ορατή, γιατί «χρειάζεται μια ορισμένη μεταστροφή του βλέμματος [...] για να μπορέσουμε να την αναγνωρίσουμε καθ' εαυτή. Ίσως είναι το πασίγνωστο που διαφεύγει ακατάπαυστα».⁵⁰ Πρόκειται για το βλέμμα που επιδιώκει να διακρίνει την ατομικότητα πίσω από την κοινοτοπία των μεγάλων λέξεων, όπως η ταυτότητα ή ο εξορθολογισμός, που παραπέμπουν στα ανθρωπολογικά καθόλου,⁵¹ τα οποία ο Foucault αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό.⁵² Για την ακρίβεια δεν αρνείται την ύπαρξη των καθολικών μορφών, αλλά επιμένει να διερευνήσει μεθοδολογικά πώς αυτές ενεργοποιούνται μέσα από μια ιστορικά

⁴⁴ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 19.

⁴⁵ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, ό.π., σ. 24.

⁴⁶ Michel Foucault, «Foucault répond à Sartre», *Dits et écrits I*, ό.π., σσ. 693-694 / ελληνική έκδοση: «Ο Φουκώ απαντά στον Σαρτρ», στου ίδιου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, ό.π., σ. 102.

⁴⁷ Michel Foucault, «Sur l'archéologie des sciences. Réponse au Cercle d'épistémologie», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 736.

⁴⁸ Michel Foucault, «Préface à l'édition anglaise», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 877.

⁴⁹ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, ό.π., σσ. 37, 38.

⁵⁰ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, ό.π., σ. 145 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., σ. 171.

⁵¹ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, ό.π., σσ. 39-41.

⁵² Michel Foucault, «Foucault», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 1453.

προσδιορισμένη διαδικασία.⁵³ Το ζητούμενο από την ιστορική σκέψη είναι η ανάδειξη της μοναδικότητας των ανθρώπινων πραγμάτων (le principe de singularité) που κάνει την ιστορία μια αλληλουχία ρήξεων κάτω από την επιφάνεια της συνέχειας.⁵⁴ Κατά συνέπεια ο λόγος παύει να είναι «μια ιδανική και άχρονη μορφή» και γίνεται «πέρα για πέρα ιστορικός –απόσπασμα ιστορίας, ενότητα και ασυνέχεια μέσα στην ίδια την ιστορία, θέτοντας περισσότερο το πρόβλημα των ίδιων των ορίων του, των τομών του, των μετασχηματισμών του, [...] παρά της απότομης εμφάνισής του [...]».⁵⁵ Συνολικά η πρακτική του λόγου αποσυνδέεται από την εκφραστική λειτουργία, την ορθολογική δραστηριότητα ή τη γραμματική νομιμοποίηση του υποκειμένου που ομιλεί και περιγράφεται ως «ένα σύνολο κανόνων ανώνυμων, ιστορικών, πάντα καθορισμένων μέσα στο χώρο και στο χρόνο, που έχουν προσδιορίσει σε μια δεδομένη εποχή και για μια δεδομένη κοινωνική, οικονομική, γεωγραφική ή γλωσσολογική ατμόσφαιρα τους όρους άσκησης της αποφαντικής λειτουργίας»,⁵⁶ θέτοντας έμμεσα και το ερώτημα για το είδος των λόγων που δεν εμφανίζονται στη συγκεκριμένη περίοδο. Πρόκειται για «μια ανώνυμη σκέψη, μια γνώση χωρίς υποκείμενο, μια θεωρητική προσέγγιση χωρίς ταυτότητα...», όπου το «εγώ» αντικαταστάθηκε από το «υπάρχειν».⁵⁷ Οι κανόνες του λόγου «επιβάλλονται [...] σύμφωνα με ένα είδος ομοιόμορφης ανωνυμίας, σε όλα τα άτομα που επιχειρούν να μιλήσουν μέσα σε αυτό το λεκτικό πεδίο»,⁵⁸ εξηγεί ο Foucault. Σκεπτόμαστε, συνεπώς, μέσα στο ανώνυμο και υποχρεωτικό πλαίσιο μιας εποχής και μιας γλώσσας και η φιλοσοφία οφείλει να καταδειξεί αυτό ακριβώς το σύστημα⁵⁹ πάνω στο οποίο εμφανίζεται, προς στιγμήν, «ελεύθερη» η σκέψη μας.⁶⁰ Αυτός είναι ο λόγος που ο

⁵³ Michel Foucault, «Préface à l'«Histoire de la sexualité»», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 1399.

⁵⁴ *Ο.π.*

⁵⁵ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, ό.π., σ. 153 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., σσ. 179-180.

⁵⁶ *Ο.π.*, σσ. 153-154 / *ό.π.*, σ. 180.

⁵⁷ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 543 / ελληνική έκδοση: «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», στον ίδιο, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, ό.π., σ. 65.

⁵⁸ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, ό.π., σσ. 83-84 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., σ. 97.

⁵⁹ Εντούτοις, ο Foucault εμφανίζεται ιδιαίτερα επιφυλακτικός για το σημερινό ρόλο της φιλοσοφίας: «[...] η φιλοσοφία, στο βαθμό που είναι αυτόνομη δραστηριότητα, έχει χαθεί. [...] δεν είναι πια σήμερα παρά ένα επάγγελμα του καθηγητή του πανεπιστημίου. Μετά τον Hegel, η φιλοσοφία διδάσκεται από πανεπιστημιακούς των οποίων η λειτουργία συνίσταται περισσότερο στο να διδάσκουν παρά στο να ασκούν τη φιλοσοφία. [...] [η φιλοσοφία] έχει πιθανότατα ήδη χάσει το ρόλο της, τη λειτουργία της και την αυτονομία της», Michel Foucault, «Folie, littérature, société», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 975.

⁶⁰ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», ό.π., σ. 543 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», ό.π., σ. 66.

Foucault δεν χαρακτηρίζει την «κειμενοποίηση» των πρακτικών του λόγου απλώς μεταφυσική, αλλά ακόμα περισσότερο την αποκαλεί «μικρή παιδαγωγική ιστορικά διαμορφωμένη».⁶¹ Πρόκειται για μια «παιδαγωγική που διδάσκει τον μαθητή ότι δεν υπάρχει τίποτα εκτός κειμένου, αλλά μέσα του, στις χαραμάδες του, στα κενά και μη-ειπωμένα του, βασιλεύει το απόθεμα της προέλευσης· ότι δεν είναι, επομένως, απαραίτητο να ερευνήσουμε αλλού, αλλά σε αυτό το ίδιο, όχι μέσα σε λέξεις συγκεκριμένες, αλλά στις λέξεις ως διαγραφές [...] Παιδαγωγική η οποία αντιστρόφως δίνει στη φωνή των δασκάλων αυτή τη χωρίς όρια κυριαρχία που τους επιτρέπει απεριόριστα να ξαναπούν το κείμενο».⁶²

Οι λόγοι λοιπόν δεν οργανώνονται δομικά μόνο σε σχέση με ένα γλωσσικό υλικό ως άχρονη εκφορά ή «με βάση ένα υποκείμενο-πρωτογενή απ' όπου θα απέρρεαν», δηλώνοντας τις προσωπικές του ιδιότητες, «αλλά με βάση τη λειτουργία που έχουν σε ένα σύνολο»,⁶³ ώστε το γλωσσικό υλικό να συναρτάται με τις κοινωνικές διαδικασίες, με τις «διάχυτες εστίες εξουσίας (και αντίστασης) που ενεργοποιούνται με βάση κάποιο πρόβλημα».⁶⁴ Οι λόγοι συγκροτούν συστήματα σκέψης μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, καθώς υπόκεινται στον τρόπο αντίληψης των πραγμάτων.⁶⁵ Πραγματικά, «σε κάθε κοινωνία η παραγωγή του λόγου ταυτόχρονα ελέγχεται, επιλέγεται, οργανώνεται και αναδιανέμεται» από διαδικασίες που επιχειρούν να αντιμετωπίσουν την ισχύ, τον κίνδυνο, το τυχαίο και την υλικότητα που εμπεριέχει.⁶⁶ Καθώς μάλιστα ενσωματώνει τόσο τη σημασία όσο και τις κοινωνικές σχέσεις, συγκροτώντας μαζί την υποκειμενικότητα και την εξουσία, το νόημα προκαταβάλλεται από την κοινωνική και θεσμική θέση εκείνων που το

⁶¹ Michel Foucault, «Mon corps, ce papier, ce feu», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 1135 / ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, «Το σώμα μου, αυτό το χαρτί, αυτή η φωτιά», στο Ζακ Ντεριντά, Μισέλ Φουκώ, *Τρέλα και φιλοσοφία*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Ολκός, Αθήνα 2009, σ. 129.

⁶² *Ο.π.*, σ. 1135 / *ό.π.*, σσ. 129-130.

⁶³ Όπως, για παράδειγμα, οι κανονισμοί του σχολείου.

⁶⁴ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, ό.π., σ. 43. Την «υλικότητα του λόγου [που] έχει να κάνει με τον υλικό χαρακτήρα της συγκρότησης της υποκειμενικότητας», επισημαίνει και ο Δοξιάδης με μια διατύπωση κατάλληλη και για την περιγραφή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, εξηγώντας ότι «τα υποκείμενα του λόγου της σκέψης και της γνώσης [συγκροτούνται] μέσα σε υλικές συνθήκες, οι οποίες δεν πλαισιώνουν απλώς τον λόγο αλλά και ενυπάρχουν σε αυτόν. Ο Foucault αντιλαμβάνεται τον λόγο ως μια *ιδιόμορφη κοινωνική πρακτική* που –μεταξύ άλλων– συγκροτεί υποκείμενα» (Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 12). Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

⁶⁵ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 12.

⁶⁶ Michel Foucault, «The Order of Discourse», μτφρ. Ian McLeod, στο Robert Young (επιμ.), *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*, Routledge and Kegan Paul, Βοστώνη 1981, σ. 52 / ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France -1970*, μτφρ. Μηνάς Χριστίδης, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ., σ. 7.

εκφέρουν και απορρέει όχι από τη γλώσσα, αλλά από τις εγκαθιδρυμένες πρακτικές και από τις εξουσιαστικές σχέσεις.

Υπάρχει, συνεπώς, μια σαφής διάκριση δύο εκδοχών ή προσεγγίσεων του λόγου. Πρόκειται αφενός για τον γλωσσολογικό λόγο, τη γλώσσα της γραφής που υποτάσσεται στους εσωτερικούς κατασκευαστικούς της νόμους και κανόνες και αφετέρου για τους λόγους που αναφέρονται πλέον στην έννοια «των αγώνων, games,⁶⁷ στρατηγικών αγώνων δράσης και αντίδρασης, ερώτησης και απάντησης, κυριαρχίας και διαφυγής, καθώς και πάλης», όπου τη θέση των γλωσσολογικών δεδομένων έχουν πάρει «τα πολεμικά και στρατηγικά δεδομένα», υποδεικνύοντας μια αντίστοιχη ανάλυση των λόγων αυτής της κατηγορίας.⁶⁸ Καθώς η διαδοχή των λόγων δεν υπάγεται σε κάποια αιτιοκρατική ή διαλεκτική εξήγηση, οι σχέσεις τους δεν είναι κανονιστικές, αλλά πραγματικές και ανταγωνιστικές και όπως έχει παρατηρηθεί, «η μάχη, και όχι ο Λόγος, είναι μια ουσιώδης σχέση της σκέψης».⁶⁹

Παράλληλα, στο βαθμό που «οι λόγοι πρέπει να αντιμετωπιστούν ως ασυνεχείς πρακτικές, οι οποίες τέμνονται, ενίοτε αντιπαρατίθενται μεταξύ τους, αλλά μπορούν επίσης να αποκλείουν ή να αγνοούν η μια την άλλη»,⁷⁰ καθώς δηλαδή το πλέγμα τους περικλείει και αποκλείει, καθορίζει και περιορίζει αιτήματα, δικαιώματα και θέσεις, αναδύεται μια αρχή της ασυνέχειας.⁷¹ Σύμφωνα με αυτήν δεν υφίσταται

⁶⁷ Αγγλικά στο γαλλικό κείμενο. Οι λόγοι αυτής της κατηγορίας προέρχονται από την αγγλοαμερικανική επιστήμη (Michel Foucault, «La vérité et les formes juridiques», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 1407).

⁶⁸ Ο.π.

⁶⁹ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, ό.π., σ. 72.

⁷⁰ Michel Foucault, «The Order of Discourse» ό.π., σ. 67 / Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France -1970*, ό.π., σ. 38.

⁷¹ Ακολουθώντας την επιστημολογική παράδοση των Gaston Bachelard και Georges Canguilhem, ο Foucault αμφισβήτησε τη βιολογίζουσα εξελικτική προσέγγιση που υπόκειται στην ιστορική αφήγηση, τονίζοντας ότι στις λεγόμενες επιστήμες του ανθρώπου δεν υπάρχει μια ομαλή εξέλιξη βασισμένη στη συνέχεια, αλλά η εμφάνιση εντελώς νέων μορφών γνώσης ως αποτέλεσμα των μεταβολών στους κανόνες παραγωγής των λόγων. Επομένως, η έννοια της ασυνέχειας δεν αποτελεί τη βάση της ιστορικής του ανάλυσης, προκύπτει ωστόσο ως στοιχείο της ερευνάς του (James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 31). Σε μια όψιμη συζήτησή του, ο Foucault αναγνωρίζει ότι «όλη αυτή η ιστορία των καταφλιών, των ρήξεων, των ασυνεχειών, είναι μια ιστορία που για πολλούς από εμάς έχει αφήσει μια πικρή γεύση» και επισημαίνει ότι αυτή η προσέγγιση που γίνεται με τους όρους της φαινομενολογίας, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός υπερβατολογικού συγκροτησιακού υποκειμένου με συγκεκριμένη ταυτότητα, το οποίο «συσχετίζει τις διαφορετικές τοπικότητες» και τους αποδίδει νόημα. Αντίστροφα, η έννοια της ρήξης επέτρεψε την αποδέσμευση από την ταυτότητα του υποκειμένου και την ανάδειξη της έννοιας της ασυμμετρίας (dénivellation) στα πεδία της γνώσης, που διαφοροποιούνται όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, αλλά και ως προς τη μορφή του επιστημονικού λόγου, γεγονός που θέτει εκ νέου το ερώτημα για την έννοια της ορθολογικότητας, τόσο ως καθολικής δομής όσο και ως συστατικού της ιστορίας της Δύσης. Αυτή η διαπίστωση

ένας «απεριόριστος λόγος [...] συνεχής και σιωπηλός», «το μεγάλο ανείπωτο [...] που διατρέχει τον κόσμο, συμπλέκεται με τις μορφές και τα γεγονότα του και οφείλουμε να το εκφράσουμε»,⁷² αλλά αντίθετα «ο λόγος μπορεί να είναι μαζί μέσο και αποτέλεσμα της εξουσίας, ταυτόχρονα όμως εμπόδιο, πρόσκομμα, σημείο αντίστασης και αφετηρία για μια στρατηγική εναντίωσης»,⁷³ εντασσόμενος σε ένα διφυές σχήμα που ο Foucault αποκαλεί «κοινωνική ενσωμάτωση των λόγων».⁷⁴ Με αυτή την έννοια, οι λόγοι δεν αντανakλούν μόνο την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά τη διαμορφώνουν ενεργά, γιατί προσδιορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ταυτότητες αποκτούν τα γνωρίσματά τους και οι κατηγορίες το νόημά τους, καθώς επανακαθορίζονται διαρκώς από τις κοινωνικές, ιστορικές και πολιτικές μεταβλητές.⁷⁵

Η λειτουργία των λόγων στο χώρο της εκπαίδευσης είναι χαρακτηριστική. Σε μια δεδομένη στιγμή, οι λόγοι που συνιστούν την κατηγορία «αποτελεσματικός δάσκαλος» προσδίδουν σε αυτή την ομάδα μια αντίστοιχη ταυτότητα, δηλαδή τις ιδιότητες που τους καθιστούν αναγνωρίσιμους ως τέτοιους. Αντίστροφα, και οι ίδιοι αναγνωρίζουν μέσω αυτής της κατηγορίας τους εαυτούς τους ως εκπαιδευτικούς, έτσι ώστε ο λόγος αποδίδει την ιστορικά εξαρτημένη σχέση «μεταξύ ενός σώματος γνώσεων και των μορφών κοινωνικού ελέγχου και δράσης».⁷⁶ Πραγματικά, ενώ ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι να παρέχει στα άτομα πρόσβαση στα ποικίλα είδη λόγου, με τον έλεγχο που ασκεί στην κατανομή όσων προσφέρονται ή αποκλείονται ακολουθεί και η ίδια τα όρια που θέτουν «οι κοινωνικές αποστάσεις, οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις».⁷⁷ Ακόμα και ο θεωρητικός λόγος που τη συγκροτεί, ας πούμε, μια παιδαγωγική θεωρία που υπόκειται στη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, υπάγεται σε ένα παρόμοιο σχήμα καθώς θέτει σε αμφισβήτηση τόσο το υποκείμενο-εκφραστή της όσο και την ίδια την έκφρασή της. Οι εκφορές του υποκειμένου

καταργεί τη δυνατότητα να αντιμετωπιστούν με ενιαίο τρόπο όλοι οι λόγοι ως προς τη σχέση τους με την αλήθεια, επιτρέπει όμως σε μία ομάδα από αυτούς να είναι επαληθεύσιμοι σύμφωνα με «επαρκώς ομοιογενείς και σταθερούς κανόνες» (Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, ό.π., σσ. 29-34).

⁷² Michel Foucault, «The Order of Discourse» ό.π., σ. 67 / Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France -1970*, ό.π., σ. 38.

⁷³ Stephen J. Ball, «Introducing Monsieur Foucault», ό.π., σ. 2.

⁷⁴ Michel Foucault, «The Order of Discourse» ό.π., σ. 64 / Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France -1970*, ό.π., σ. 32.

⁷⁵ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 19.

⁷⁶ Ο.π., σσ. 19-20.

⁷⁷ Michel Foucault, «The Order of Discourse» ό.π., σ. 64 / Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France -1970*, ό.π. σ. 32.

ενέχουν τον αποκλεισμό και την απόρριψη, αλλά και οι ίδιες απορρέουν από το γεγονός ότι η θεωρία δεν είναι παρά εκδήλωση ή μέσον μιας προϋπάρχουσας πρόσδεσής της σε «μια τάξη, μια κοινωνική θέση, μια φυλή, ένα έθνος, ένα συμφέρον, μια εξέγερση, μια αντίσταση ή μια αποδοχή»: η θεωρητική έκφραση υφίσταται ως μια διπλή υποταγή: δεσμεύει τα υποκείμενά της στις εκφορές τους, αποκλείοντάς τα από τις υπόλοιπες και αντίστροφα η ίδια δεσμεύεται από τη σχέση της με τους φορείς της.⁷⁸

Το εκπαιδευτικό σύστημα περικλείει μια σειρά από τελετικές, γλωσσικές και κοινωνικές λειτουργίες που συνδέονται και συγκροτούν αυτό που είναι συνολικά το ίδιο, «μια τελετουργία του λόγου, μια τροποποίηση και παγίωση των ρόλων για τα ομιλούντα υποκείμενα, η συγκρότηση μιας θεωρητικής ομάδας [...], μια κατανομή και ιδιοποίηση του λόγου με τις εξουσίες και τις γνώσεις του».⁷⁹ Τα υποκείμενα κατανέμονται στα διάφορα είδη του λόγου και αυτά αντιστρόφως γίνονται αντικείμενο ιδιοποίησης από τα υποκείμενα, σε ένα σύστημα όπου ο λόγος υποτάσσεται και παράλληλα υποτάσσει, ανακαλώντας μια έντονη αναλογία με τα συστήματα του νόμου, της ιατρικής και της γραφής.⁸⁰

Είναι φανερό ότι η έννοια των λόγων γίνεται ο άξονας του φουκωικού αφορισμού και για την εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς αυτό αντιμετωπίζεται ως «ένας πολιτικός τρόπος διατήρησης ή τροποποίησης της ιδιοποίησης των λόγων, μαζί με τις γνώσεις και τις εξουσίες που μεταφέρουν».⁸¹ Η εκπαίδευση υπόκειται στους λόγους, εμπλέκεται όμως και στην προώθηση και επιλεκτική τους διάδοση, στην «κοινωνική τους ιδιοποίηση», χρησιμοποιώντας ως βασικό μηχανισμό την εξέταση, αυτή τη «λεπτή τεχνική» η οποία συναιρεί ένα ολόκληρο πεδίο γνώσης με έναν ολόκληρο τύπο εξουσίας.⁸²

Σε αυτό το πλαίσιο, το κεντρικό ερώτημα που έθεσε ο Foucault σχετικά με τους λόγους δεν αφορά την προέλευσή τους ή τα συμφέροντα που υπηρετούν αλλά τη διερεύνηση του «γιατί υποχρεούμαστε να τους χρησιμοποιήσουμε και ποιες συνέπειες για την εξουσία και τη γνώση αναδύονται από τη χρήση τους», συνδέοντας, στη συνέχεια του έργου του, το τι μπορεί να γίνει αντικείμενο του λόγου και της

⁷⁸ *Ο.π.*, σσ. 63-64 / *ό.π.*, σσ. 31-32.

⁷⁹ *Ο.π.*, σ. 64 / *ό.π.*, σ. 33.

⁸⁰ *Ο.π.*

⁸¹ *Ο.π.*

⁸² Stephen J. Ball, «Introducing Monsieur Foucault», *ό.π.*, σ. 3.

σκέψης σε μια ιστορική περίοδο με την έννοια της «κυβερνησιμότητας».⁸³ Ένα σύνολο «κανόνων» που πρέπει να διερευνηθούν, καθορίζουν, μέσα στις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας το τι είναι δυνατό να γνωρίσουμε και τι όχι, καθιστώντας τους ανθρώπους όχι μόνο υποκείμενα και αντικείμενα της γνώσης, αλλά επίσης αυτοστοχαστικά υποκείμενα⁸⁴ και το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί σημαντικό κόμβο αυτής της λειτουργίας.

⁸³ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 20.

⁸⁴ Ο.π.

1.2. Η αρχαιολογία

Η διερεύνηση του ερωτήματος σχετικά με τον τρόπο που η σκέψη αναδύεται και μετασχηματίζεται, διέρχεται από τα μεθοδολογικά στάδια της *αρχαιολογίας*⁸⁵ και της *γενεαλογίας*. Σχηματικά, η αρχαιολογία εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ των συστημάτων του λόγου και του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο εμφανίστηκαν και εντοπίζει τις μεταβολές στους κανόνες παραγωγής των λόγων οι οποίοι καθιστούν δυνατή τη διατύπωση της «αλήθειας», ενώ, αντίστοιχα, η γενεαλογία αναδεικνύει τη διασύνδεση της γνώσης με τις δυνάμεις και τις σχέσεις της εξουσίας καθώς και την επιβολή της εξουσίας μέσω των τεχνικών της επιτήρησης και της εξέτασης, Τέλος, σε ένα τρίτο στάδιο της φουκωϊκής έρευνας, το οποίο μπορεί να αποκληθεί ηθικό, εισάγεται η μέριμνα για τον εαυτό στη σχέση της γνώσης με την εξουσία.⁸⁶

Όπως διαπιστώσαμε στην προηγούμενη ενότητα οι λόγοι συγκροτούνται μέσα από μια διαδικασία επιγένεσης, δηλαδή όχι μέσα από τον προσχηματισμό τους, αλλά από το μετασχηματισμό κατά τρόπο τυχαίο και ασυνεχή.⁸⁷ Ερωτήματα και απαντήσεις αντιστοιχούν σε διαφορετικούς λόγους ανά εποχή, έτσι ώστε το αντικείμενο της γνώσης δεν παραμένει το ίδιο. Η αρχαιολογία θέτει υπό διερώτηση την ιστορική τους συγκρότηση⁸⁸ και όχι την ιστορική τους προέλευση και θεμελίωση, όντας μια «ιστορική εργασία [...] για να φέρουμε στο φως τον λόγο [...] ένας απομυστικοποιητικός απολογισμός»,⁸⁹ που επιχειρεί να δώσει απάντηση στην ερώτηση «τι λεγόταν τέλος πάντων μέσα σε εκείνο που ειπώθηκε».⁹⁰ Σε αυτή, ένα σύστημα σκέψης περιγράφεται κριτικά μέσα στις ιστορικές του προϋποθέσεις και αναζητούνται οι κανόνες που διαμορφώνουν τον λόγο του. Μια κριτική ιστορία της σκέψης, εξηγεί ο Foucault, πρέπει να είναι «μια ανάλυση των συνθηκών μέσα στις οποίες σχηματίζονται [...] ορισμένες σχέσεις, του υποκειμένου προς το αντικείμενο, στο μέτρο που αυτές συνιστούν μια δυνατή γνώση [savoir]» και το πρόβλημα βρίσκεται στον προσδιορισμό των τρόπων με τους οποίους αυτά μπορούν να

⁸⁵ Ο Foucault αναπτύσσει την αρχαιολογική μέθοδο στα έργα του *Οι λέξεις και τα πράγματα* και *Η αρχαιολογία της γνώσης*.

⁸⁶ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 9.

⁸⁷ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, ό.π., σ. 104.

⁸⁸ Michel Foucault, «Foucault», ό.π., σ. 1453.

⁸⁹ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, ό.π., σ. 29. Η υπογράμμιση είναι δική μου. Ο Veyne θεωρεί την αρχαιολογία και την γενεαλογία μορφές «ιστορικής εργασίας» για την ανάδειξη του λόγου και δεν επιμένει στη διάκρισή τους (ό.π., σ. 29).

⁹⁰ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, ό.π., σ. 40 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., σ. 45.

αποτελέσουν αντίστοιχα το νομιμοποιημένο υποκείμενο και το αντικείμενο ενός τύπου γνώσης (*connaissance*).⁹¹ Από την αμοιβαία ανάπτυξη και σχέση της υποκειμενοποίησης και της αντικειμενοποίησης προέρχονται τα παιχνίδια αλήθειας (*jeux de vérité*)⁹² με τα οποία δεν αναζητείται η αλήθεια της γνώσης,⁹³ αλλά η λειτουργία των κανόνων που στοιχειοθετούν και διατάσσουν το λόγο ενός συστήματος⁹⁴ «μέσα από τα τυχαία συμβάντα του γίνεσθαι [και] από την περίπλοκη αλληλουχία των αιτιοτήτων που συναντιούνται».⁹⁵

Η αρχαιολογία διατηρεί το πρόγραμμα του δομισμού και επιχειρεί να αποτυπώσει τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις μορφές της θεωρητικής γνώσης (*savoir*) και να προσδιορίσει ένα μοναδικό δίκτυο σχέσεων μεταξύ τους, αξιοποιώντας τις ρήξεις και τις μεταβολές στα συστήματα λόγου, ώστε να εντοπίσει μια ριζική αναδιάταξη σε αυτά.⁹⁶ Μπορεί η αφετηρία της αρχαιολογικής μεθόδου να είναι γλωσσολογική, ο Foucault όμως την αποσυνδέει τόσο από μια καθαρά γλωσσική εκφορά όσο και από τον φορέα της.⁹⁷ Ο λόγος και ο ομιλητής, αντιμετωπίζονται ως κατασκευασμένα αντικείμενα τοποθετημένα στο πλαίσιο της ιστορίας και ειδικά ο δεύτερος προκύπτει ως αποτέλεσμα της αποκέντρωσης / διασποράς του υποκειμένου.⁹⁸ Με την αρχαιολογική μέθοδο ο Foucault επιχείρησε ακόμα να δείξει ότι «το υποκείμενο υπόκειται σε ένα υπερβατολογικό παράδοξο

⁹¹ Michel Foucault, «Foucault», *ό.π.*, σ. 1451. Πάλι σχετικά με τη διάκριση των όρων *savoir* και *connaissance* στο έργο του, ο Foucault εξηγεί: «Με τον όρο *connaissance* εννοώ τη σχέση του υποκειμένου προς το αντικείμενο και τους τυπικούς κανόνες που τη διέπουν. Ο όρος *savoir* αναφέρεται στις συνθήκες που είναι απαραίτητες σε μια συγκεκριμένη περίοδο για τον ένα ή τον άλλο τύπο αντικειμένου, ώστε να αποδοθεί στην *connaissance* και για τη μία ή την άλλη απόφαση, ώστε να σχηματιστεί» (Michel Foucault, *Archeology of Knowledge*, Routledge, μτφρ. A. M. Sheridan Smith, Λονδίνο 2002, σσ. 16-17, σημ. 3).

⁹² Σημειώνουμε την εγγύτητα της ανάλυσης του Foucault και των «παιχνιδιών αλήθειας» του με αυτή του Ludwig Wittgenstein και των «γλωσσικών παιχνιδιών». Η κοινή τους αντίληψη είναι ότι ο λόγος ή η γλώσσα επιβάλλεται στην ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά και κάθε αλλαγή στο πεδίο της γνώσης μεταβάλλει ταυτόχρονα το αντικείμενό της, δημιουργώντας ένα νέο λόγο και γι' αυτό συνολικά πολλούς τρόπους αντικειμενοποίησης (Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, *ό.π.*, σσ. 106-108).

⁹³ «Ως αλήθεια δεν εννοώ το σύνολο των αληθινών πραγμάτων που υπάρχουν για να τα ανακαλύψουμε ή για να τα αποδεχτούμε, αλλά το σύνολο των κανόνων σύμφωνα με τους οποίους διαχωρίζουμε το αληθές από το ψευδές και προσαρτούμε στο αληθές ειδικές συνέπειες της εξουσίας» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 159 / ελληνική έκδοση «Αλήθεια και εξουσία», στου ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, *ό.π.*, σσ. 35-36).

⁹⁴ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, *ό.π.*, σ. 10.

⁹⁵ Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, *ό.π.*, σ. 27.

⁹⁶ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, *ό.π.*, σ. 11.

⁹⁷ Οι λόγοι είναι «μη αναγόμενοι στη γλώσσα και στην ομιλία» (Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, *ό.π.*, σ. 67 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, *ό.π.*, σ. 77).

⁹⁸ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, *ό.π.*, σσ. 11-12.

όντας *ταυτοχρόνως* το υποκείμενο και το αντικείμενο της γνώσης»,⁹⁹ παράδοξο που αποτελεί και την ιδρυτική βάση, το ιστορικό *a priori*, της νεότερης επιστήμης. Το γεγονός ότι το υποκείμενο δεν υπάρχει πριν από τη γλώσσα και δεν αποτελεί την πηγή του νοήματος δεν κλόνισε μόνο τη θέση του στο γνωσιολογικό πεδίο, αλλά συμπαρέσυρε τη σταθερότητα της συμβατικής ιστορικής του ταυτότητας.

Οι συνέπειες αυτής της ανάλυσης ως προς τα υποκείμενα της εκπαίδευσης είναι πρώτο, ότι αποτελούν προϊόντα των πρακτικών στις οποίες υποβάλλονται, δεύτερο, ότι η γνώση για την εκπαίδευση δεν παράγεται από τους θεωρητικούς και τους επαγγελματίες του χώρου, αλλά είναι αποτέλεσμα των ιδιαίτερων κανόνων που συγκροτούν το πεδίο της, των λόγων που διαμορφώνουν τη δυνατότητά της σε μια ιστορική περίοδο, οριοθετούν την αλήθεια της και παραμένουν κατά κανόνα αδιάγνωστοι για τους φορείς της¹⁰⁰ και τρίτο ότι πρόκειται για μια γνώση που σκηνοθετεί τη χειραφέτηση, απεργαζόμενη την υποταγή. Επίσης αν ο τρόπος αντικειμενοποίησης εξαρτάται από τον εκάστοτε τύπο της γνώσης, παράγοντας κάθε φορά μια διαφορετική αντίληψη του πράγματος και το καίριο ερώτημα για την περιγραφή των συμβάντων του λόγου είναι «πώς [...] εμφανίστηκε η τάδε απόφαση και όχι μια άλλη στη θέση της»,¹⁰¹ τότε «αυτό που μπορεί να νοηθεί [...] και να λεχθεί σε μια δεδομένη εποχή [...] είναι *σποραδικό*, [...] μια άμορφη νησίδα σε ένα άπειρο κενό». ¹⁰² Με αυτή την έννοια, ο Foucault αρνείται ότι υπάρχει το διαλεκτικό ζετύλιγμα του ολικού, του αρνητικού, η «επιστροφή του απωθημένου»¹⁰³ που η σταδιακή του εισβολή θα συγκροτούσε την ολότητα.

Στη σημερινή εκπαίδευση κυριαρχεί ένα ερμηνευτικό μοντέλο, με φαινομενικά ζητούμενα την κατανόηση και την εξήγηση της πολλαπλής αλήθειας και της υποκειμενικής και κατασκευασμένης πραγματικότητας. Αυτές οι θεωρητικές θέσεις καθορίζουν τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η γνώση, η αναπαράσταση και η υποκειμενικότητα και ερμηνεύεται η πληροφορία.¹⁰⁴ Για τον Foucault η αφετηρία για την ερμηνεία των πληροφοριών δεν είναι οι θεωρητικοί σχηματισμοί που προβάλλουν την αξίωση της αλήθειας, επειδή ως κοινωνικές κατασκευές χαρακτηρίζονται από τις

⁹⁹ Θανάσης Λάγιος, *Stirner – Nietzsche – Foucault, Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, Futura, Αθήνα 2012, σ. 246. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

¹⁰⁰ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σσ. 10-12.

¹⁰¹ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, ό.π., σ. 39 / *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., σ. 45.

¹⁰² Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του* ό.π., σ. 110. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

¹⁰³ Ό.π., σσ. 110-112.

¹⁰⁴ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 3.

αντιφάσεις τους, αλλά οι έννοιες που αναπτύσσουμε και η ιστορική τους εξέταση.¹⁰⁵ Η διαρκής τροποποίηση του αντικειμένου της γνώσης μέσα από τη διαδοχή των λόγων μπορεί να φανεί αν εξετάσουμε, για παράδειγμα, τη διαφοροποίηση του αντικειμένου της μαθηματικής επιστήμης από την εποχή του Πλάτωνα, ο οποίος το θεωρούσε αυθύπαρκτη οντότητα, μέχρι σήμερα που αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ του γνωστικού και του κοινωνικού πεδίου.¹⁰⁶ Η προσέγγιση του ζητήματος από τη σκοπιά της αρχαιολογίας αποκλείει την εξελικτική ερμηνεία η οποία εξηγεί τη μεταβολή ως μια «λογική ροή αιτιακά συνδεδεμένων γεγονότων», όπως και την ένταξη σε ένα καθολικό σχήμα που στερεί το γεγονός από τη μοναδικότητά του και αντί αυτών επιμένει στον τυχαίο χαρακτήρα των μεταβολών σε κάθε σύστημα σκέψης. Ωστόσο ο Foucault υποδεικνύει και ένα άλλο ενδεχόμενο: «Τι θα συνέβαινε αν η εμπειρική γνώση, σε μια δεδομένη εποχή και σε ένα δεδομένο πολιτισμό, είχε όντως μια καλά προσδιορισμένη κανονικότητα; [...] Αν τα σφάλματα (και οι αλήθειες), η πρακτική των παλαιών πεποιθήσεων, συμπεριλαμβανομένων όχι μόνο των σημαντικών ανακαλύψεων αλλά επίσης των πιο απλοϊκών ιδεών, υπάκουγαν, σε μια δεδομένη στιγμή, στους νόμους ενός συγκεκριμένου κώδικα γνώσης; Αν, με δυο λόγια, η ιστορία της μη-κανονικής γνώσης είχε η ίδια ένα σύστημα;»¹⁰⁷ Σε μια τέτοια περίπτωση η συγκρότηση ενός σώματος γνώσεων από τους ανθρώπους που ζουν σε μια εποχή αποκτά, ως εγχείρημα, εγκυρότητα και προσφέρει σε δασκάλους και μαθητές τη δύσκολη δυνατότητα «να διερευνήσουν τι μπορούν να μάθουν γι' αυτά τα άλλα συστήματα γνώσης και πολιτισμικών πρακτικών» που είναι σύγχρονα με αυτό της Δύσης, αλλά η ίδια τα έχει βάλει στο περιθώριο,¹⁰⁸ διαδικασία που μπορεί να αυξήσει την αλληλοκατανόηση στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον του σημερινού σχολείου.

¹⁰⁵ Ο.π.

¹⁰⁶ Ο.π., σσ. 10-11.

¹⁰⁷ Michel Foucault, «Forward to the English Edition», στον ίδιο, *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, ό.π., σ. x. Η έμφαση είναι του Foucault.

¹⁰⁸ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 86.

1.3. Η γενεαλογία

Ο Foucault αποδεσμεύεται περαιτέρω από την πρακτική της αναζήτησης ανεξάρτητων από το υποκείμενο αντικειμενικών νόμων που χαρακτήριζε το δομισμό με τη γενεαλογική μέθοδο η οποία εντάσσει τον λόγο και τους μετασχηματισμούς του στο πλαίσιο της ιστορίας, συνοψίζοντας το εγχείρημά του ως εξής: «αυτό θα το ονόμαζα [...] γενεαλογία, [...] μια μορφή ιστορίας που μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση των γνώσεων, των λόγων, των περιοχών του αντικειμένου [...], χωρίς να πρέπει να αναφερθεί σε ένα υποκείμενο που είτε είναι υπερβατικό, [...] είτε διατρέχει την έκταση της ιστορίας μέσα στην κενή του ταυτότητα».¹⁰⁹ Στη γενεαλογία αφενός η θεωρητική γνώση τοποθετείται μέσα στις δομές της εξουσίας και αφετέρου μέσα στα ιστορικά συμφοραζόμενα ανιχνεύεται ένας επίσης ιστορικά προσδιορισμένος δεσμός ανάμεσα στην εξουσία και στη γνώση που εξηγεί τη μεταβολή στους σχηματισμούς του λόγου και στις επιστήμες.¹¹⁰ Τη θέση του αναλυτικού προτύπου των σχέσεων του νοήματος παίρνει αυτό «της γενεαλογίας των σχέσεων εξουσίας, των στρατηγικών εξελίξεων, των τακτικών»¹¹¹ η ιστορικότητα που μας διαμορφώνει είναι συγκρουσιακή και η ανάλυση της ιστορίας οφείλει αντίστοιχα να παίρνει υπόψη τους αγώνες,¹¹² τις στρατηγικές και τις τακτικές.¹¹³

Στηριζόμενος στη σκέψη του Nietzsche,¹¹⁴ ο Foucault επεξεργάστηκε τη θέση ότι ο λόγος ενυπάρχει στην ιστορία, αποφεύγοντας το εγγελιανό-μαρξιστικό σχήμα.¹¹⁵

¹⁰⁹ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 147 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 19.

¹¹⁰ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, *ό.π.*, σ. 13.

¹¹¹ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 145 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 17.

¹¹² Ο Foucault εξηγεί ότι προτιμά τον όρο αγώνες και τους συναφείς πόλεμος, στρατηγική, τακτική από τον όρο πάλη, γιατί ο τελευταίος συνδέεται με τη λογική της αντίφασης η οποία δεν επαρκεί για να αποσαφηνιστούν οι πραγματικές διαδικασίες κατά την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας (Michel Foucault, «L'œil du rouvoir», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 206 / ελληνική έκδοση: «Το μάτι της εξουσίας», του ίδιου, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σσ. 145-146).

¹¹³ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 145 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 17.

¹¹⁴ Στο κείμενο «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία» παρουσιάζεται η φουκωϊκή ανάγνωση του Nietzsche σε σχέση με την αντίληψη ότι η ιστορία είναι μια γραμμική πρόοδος μέσα στην οποία αναζητείται η αλήθεια (Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», στο *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δημήτρης Γκινοσάτης, επιμ. Πολυτίμη Γκέκα, Πλέθρον, Αθήνα 2003 / γαλλική έκδοση: «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σσ. 1004-1024). Επίσης ενδιαφέρουσα για τη σχέση του με το Nietzsche είναι η συζήτηση του Foucault με τον Gérard Raulet (Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σσ. 1250-1276 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σσ. 159-200).

Το πρόβλημα του Nietzsche, επισημαίνει ο Foucault, ήταν ότι υπάρχει μια ιστορία της αλήθειας και μια ιστορία του υποκειμένου και μπορούμε να βρούμε την ιστορία τους «στην κατεύθυνση της βούλησης για δύναμη, ήτοι [...] στην κατεύθυνση των σχέσεων εξουσίας».¹¹⁶ Μέσα από τη διαφοροποίηση των νιτσεϊκών όρων *Ursprung* και *Herkunft*¹¹⁷ προκρίνεται, αντί της αναζήτησης μιας αρχετυπικής καταγωγής, η διερεύνηση της γενεαλογικής προέλευσης.¹¹⁸ Πίσω από τα πράγματα δε βρίσκεται μια «πρωταρχική ταυτότητα», αλλά η βαθμιαία της συγκρότηση «από ξένα προς αυτήν σχήματα», κατά τυχαίο τρόπο.¹¹⁹ Πίσω από μια υποτιθέμενη αφετηριακή αλήθεια¹²⁰ υπάρχει η διαχρονική συσσώρευση των σφαλμάτων και η ίδια δεν είναι «παρά ένα είδος σφάλματος, το οποίο έχει το πλεονέκτημα να μη μπορεί να αναιρεθεί, [...] γιατί η ιστορία, μέσω της [...] μακροχρόνιας επεξεργασίας της, την έχει καταστήσει αναλλοίωτη».¹²¹ Η γενεαλογική εξέταση των αξιών, της ηθικής, της γνώσης, σημαίνει «τη διεξοδική διερεύνηση των λεπτομερειών και των τυχαιοτήτων που διαμορφώνουν την ιστορική αρχή των πραγμάτων [...] τη στιγμή που αυτά αναδύονται, δίχως προσωπείο, με το πρόσωπο του άλλου» αλλά σημαίνει επίσης την αναγνώριση των «δονήσεων», των «εκπλήξεων», των «αναταραχών», των «συγκοπών».¹²² Αν η ιστορία, ως σώμα του γίνεσθαι, παραβάλλεται με το σώμα και αποτυπώνεται σε αυτό,¹²³ η γενεαλογία «εγκαθίσταται στο σημείο όπου το σώμα και η ιστορία συναρθρώνονται» και το έργο της είναι ακριβώς να καταδείξει τα οδυνηρά σημάδια που αφήνει πάνω του η ιστορία.¹²⁴ Με αυτή την έννοια, η γενεαλογική

¹¹⁵ Mark Poster, *Foucault, Marxism and History. Mode of Production vs Mode of Information*, Polity Press, Οξφόρδη 1990, σ. 10.

¹¹⁶ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, ό.π., σ. 52.

¹¹⁷ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», ό.π., σσ. 44, 50.

¹¹⁸ «[Η γενεαλογία] αντιτίθεται [...] στη μεταϊστορική εκδίπλωση ιδανικών σημασιών και αδιευκρίνιστων τελεολογιών [...] στην αναζήτηση της «μεταφυσικής καταγωγής»» (ό.π., σ. 40).

¹¹⁹ Ό.π., σσ. 44-46.

¹²⁰ Ο Nietzsche, υπογραμμίζει ο Foucault, αναδιατύπωσε το κεντρικό ερώτημα της νεότερης φιλοσοφίας, ρωτώντας όχι ποια είναι η βέβαιη οδός προς την αλήθεια, αλλά ποια υπήρξε η κινδυνώδης διαδρομή της. Η βούληση για την αλήθεια διατρέχει τις δυτικές κοινωνίες και καθίσταται παγκόσμιος νόμος, γίνεται μια καταναγκαστική τελετουργία με τη δική της ιστορία, τις συνέπειές της και τη διασύνδεσή της με την εξουσία (Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ. 30-31 / ελληνική έκδοση: «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», του ίδιου, *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σ. 90).

¹²¹ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», ό.π., σσ. 47-48.

¹²² Ό.π., σσ. 49-50.

¹²³ Ό.π., σσ. 50, 55.

¹²⁴ Ό.π., σσ. 56-57. Η προοπτική που μπορεί να συλλάβει τη δυναμική της ιστορίας πρέπει να εστιάσει «στο εγγύτατο, στο σώμα», στα «καθεστώτα παρακμής», «χαμηλά», διατηρώντας την επίγνωση αυτής

προσέγγιση δεν αποκαθιστά αλλά αποσυνθέτει την ενότητα του υποκειμένου, την επινοημένη του ταυτότητα και συνοχή και τις αντικαθιστά με τη στρωματογραφία των αναρίθμητων χαμένων συμβάντων που το διαμόρφωσαν και είναι άξια όχι σεβασμού, αλλά κριτικής.¹²⁵ Η διάσπαση της ενότητας αφήνει ως ασταθή κληρονομιά «ένα σύνολο ρωγμών, σχισμών και ετερογενών στρωμάτων» και «καθιστά έκδηλη την ετερογένεια αυτού που φανταζόμασταν σύμμορφο με τον εαυτό του», κλονίζοντας κάθε πεποίθηση και γνώση.¹²⁶ Η γενεαλογική ανάλυση της γνώσης την αποσυνδέει από την αναζήτηση της αλήθειας και αποκαλύπτει την οργανική της σχέση με την αδικία.¹²⁷ Η βούληση για αλήθεια επάγεται την καταστροφή του υποκειμένου της γνώσης «στη βάση της αδικίας που είναι σύμφυτη με τη βούληση για γνώση», υπονομεύοντας ταυτόχρονα και την ίδια την αξίωση για την αλήθεια.¹²⁸

Ο δεύτερος νιτσεικός όρος που αναφέρεται στη γενεαλογική ανάλυση είναι η *Entstehung*, η *ανάδυση*, «το σημείο της προσέλευσης στο φαίνεσθαι».¹²⁹ Ο Foucault εξηγεί ότι αυτό που υπάρχει δεν είναι ο μεταφυσικός συσχετισμός μιας αφετηρίας με έναν προορισμό που εμπεριέχει προληπτικά ένα νόημα, αλλά μια διαδοχή καθυποτάξεων, ένα παιχνίδι επικυριαρχιών που η γενεαλογία επιχειρεί να αναδείξει την πολυμορφία του. Η ανάδυση είναι η χωροθέτηση των δυνατών και των αδύναμων, όχι ως αντιπαράθεση σε ένα κλειστό πεδίο σύγκρουσης, αλλά ως η εν χώρα εμφάνιση του ζεύγους της διαφοράς όπου επαναλαμβάνεται διαρκώς ένα σχήμα κυριαρχίας, η δομή εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων, το οποίο δημιουργεί τη «διαφοροποίηση των αξιών».¹³⁰ Και όπως δεν υπάρχει τόπος άσκησης της κυριαρχίας, έτσι δεν υφίσταται και δεδομένη σχέση κυριαρχίας, αλλά αυτή επικυρώνεται συνεχώς μέσα από τελετουργικά, πρακτικές και επιβολή υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που ανανεώνουν διαρκώς το παιχνίδι της: οι ίδιοι οι κανόνες είναι βίαιοι, χωρίς περιεχόμενο και στόχο, καθώς το ζητούμενο είναι η ιδιοποίησή τους, η δυνατότητα να διαστραφούν και να ερμηνευθούν κατά βούληση, ο έλεγχος του μηχανισμού λειτουργίας προς όφελος του κυρίαρχου, η κυριάρχησή του από τους

της προοπτικής και ενσωματώνοντάς την στο γνωστικό της εγχείρημα, ώστε, επιστρέφοντας στη σύλληψη της συνολικής εικόνας, να επιτευχθεί η διαφορετική γνώση, (ό.π., σσ. 73-76).

¹²⁵ Ο.π., σσ. 52-53.

¹²⁶ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», ό.π., σ. 54.

¹²⁷ Ο.π., σ. 89.

¹²⁸ Ο.π., σ. 93.

¹²⁹ Ο.π., σ. 57.

¹³⁰ Ο.π., σσ. 58-62.

κανόνες του.¹³¹ Η ανάδυση λοιπόν εστιάζει στις σχέσεις κυριαρχίας-υποταγής που δεν αποδίδονται με το σχέδιο και τις προθέσεις των μεγάλων αφηγήσεων όπου η πηγή της εξουσίας είναι εντοπισμένη, αλλά με την ατομική και συλλογική διάχυση της ευθύνης για την άσκησή της.¹³²

Ο Nietzsche ορίζει επίσης τη γενεαλογία ως *πραγματική ιστορία* (*wirkliche Historie*) που οφείλει να εγκαταλείψει την απολυτότητα της υπεριστορικής προσέγγισης και «να εξαλείψει την ενότητα εκείνου του ανθρώπινου όντος» που έλεγε τη χρονικότητα, αποδεχόμενη μεταφυσικές σταθερές.¹³³ Το εγγεγραμμένο διαλεκτικό σχήμα βρίσκεται στο επίκεντρο της ίδιας της εκπαιδευτικής διαδικασίας, με τη μορφή εξελικτικών συλλήψεων, όπως η θεωρία των νοητικών σταδίων του Jean Piaget, που επαναλαμβάνουν στο επίπεδο του ατόμου την αντίληψη για την πρόοδο της γνώσης και του πολιτισμού στο επίπεδο της ιστορίας.¹³⁴ Ωστόσο τίποτα δεν είναι αμετάβλητο και συνεχές, «ώστε να είμαστε σε θέση να κατανοούμε τους άλλους ανθρώπους και να αναγνωρίζουμε τους εαυτούς μας σ' αυτούς».¹³⁵ Αυτή η αρχή συμπαρασύρει στον κατακερματισμό τη γνώση ως «αναγνώριση» ή ως «επανεύρεση» και ιδιαίτερα ως «επανεύρεση εαυτού», με το δεδομένο ότι η γνώση δεν είναι μηχανισμός «για να κατανοεί, αλλά για να διακρίνει».¹³⁶ Τί ρυθμίζει τις δυνάμεις που ενεργούν στην ιστορία; Ούτε μια «μηχανική αφετηρία» ή μια «αρχέτυπη πρόθεση» ούτε βέβαια ο σκοπός ή το αποτέλεσμα, αλλά μόνο το «τυχαίο της πάλης», η συνεχής τυχαιότητα της σχέσης των δυνάμεων.¹³⁷ Αυτή τη συγκρουσιακή και όχι καταληκτική κίνηση εμπεριέχει η *Entstehung* ως πεδίο αντιπαράθεσης των δυνάμεων, που πρέπει να αποβλέψει στην καταστροφή της μεταφυσικής.¹³⁸

Για να συμβεί αυτό, η ιστορική αίσθηση λαμβάνει τρεις αντιπλατωνικές-αντιμεταφυσικές χρήσεις: πρώτο, καταστρέφει την πραγματικότητα και αρνείται την ιστορία ως ανάμνηση ή αναγνώριση, δεύτερο, καταστρέφει την ταυτότητα και αρνείται την ιστορία ως συνέχεια και παράδοση και τρίτο, καταστρέφει την αλήθεια και αρνείται την ιστορία ως γνώση.¹³⁹ Η ιστορία ως *αντιμνήμη* απαλλαγμένη από το

¹³¹ *Ο.π.*, σσ. 62-64.

¹³² James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», *ό.π.*, σ. 19.

¹³³ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό.π.*, σ. 65.

¹³⁴ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σσ. 83-84.

¹³⁵ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό.π.*, σ. 69.

¹³⁶ *Ο.π.*, σσ. 69-70.

¹³⁷ *Ο.π.*, σσ. 71-72.

¹³⁸ *Ο.π.*, σ. 82.

¹³⁹ *Ο.π.*, σ. 83.

μεταφυσικό και ανθρωπολογικό φορτίο απαλείφει την ατομικότητα του παρόντος μέσα στο πλήθος των ταυτοτήτων του παρελθόντος, ενώ και η ίδια η ταυτότητα εμπεριέχει την *πολλότητα*, «ένα σύμπλοκο σύστημα στοιχείων που είναι εξίσου πολλαπλά και διακριτά».¹⁴⁰ Αυτή η προσέγγιση κατανοεί τους ανθρώπους ως «εκπροσώπους ποικίλων πολιτισμών, δηλαδή ως αναγκαιούς και μεταβαλλόμενους» και δεν ανασυγκροτεί ούτε χωροθετεί την ταυτότητα, αλλά τη διαλύει συστηματικά και αναδεικνύει τις ασυνέχειες που μας συνέχουν.¹⁴¹

Η ιστορία των μεγάλων γεγονότων και των μεγάλων προσώπων που συνιστούσε μια κυρίαρχη αφήγηση στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών σπουδών¹⁴² αντικαθίσταται από μια γενεαλογική *αντι-ιστορία* που τα κύρια χαρακτηριστικά της εξεικονίζονται στην επεξεργασία του υλικού με το οποίο καταπιάνεται ο Foucault στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*.¹⁴³ Το παρόν δεν αποτελεί ανάπτυγμα και εξέλιξη του παρελθόντος, καθώς οι δύο βαθμίδες μπορούν να αντιπαράθενται μέσα σε λίγες σελίδες, όπως συμβαίνει με το θέατρο της βασιλικής εκτέλεσης που ακολουθείται από το νέο πειθαρχικό σύστημα του εγκλεισμού, χωρίς να υπάρχει αιτιοκρατική εξήγηση της μετάβασης από το ένα καθεστώς δικαίου στο άλλο. Η επικράτηση ενός από τα ενδεχόμενα που υπάρχουν στους χώρους που εξετάζει (νοσοκομεία, άσυλα, ιδρύματα εκπαίδευσης, στρατώνες) δεν αποτελεί αναγκαία έκβαση και δεν ερμηνεύεται αιτιοκρατικά, ενώ οι λεπτομέρειες στην κατασκευή αυτών των φαινομενικά ετερόκλητων χώρων αποκαλύπτουν τις σχέσεις εξουσίας που τους διαπερνούν.

Η υπό τη νιτσεική επίδραση γενεαλογική ανάγνωση της ιστορίας από τον Foucault αντιτίθεται στη γραμμική, διαδοχική, ανθρωπιστική ιστοριογραφία των ερμηνευτικών μεθόδων και του αφηγηματικού νοήματος που προκύπτει από την «φαινομενολογική ένωση μεταξύ του ιστορικού και του παρελθόντος» και εκφράζεται με ένα προβληματικό τρίπτυχο το οποίο μνημειώνει το μεγαλείο του παρελθόντος, αναγνωρίζει στην επίκλησή του τη συνέχεια και την ταυτότητα και το

¹⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 86.

¹⁴¹ Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», *ό.π.*, σ. 87.

¹⁴² Ο συσχετισμός της (μυθοπλαστικής) αφήγησης με την ιδεολογία που επιχειρεί ο Δοξιάδης μπορεί να φωτίσει και τη λειτουργία των «επιστημονικών» σχολικών αφηγήσεων στην υποκειμενοποίηση: «Το ιδεολογικό καθεστώς αλήθειας της αφήγησης συμπίπτει με την «έγκληση» του –εξ ορισμού κυρίαρχου– αφηγούμενου υποκειμένου, και κατά συνέπεια, [...] με την «έγκληση» του αναγνώστη [ή] του ακροατή [...], που θα λαμβάνει χώρα μέσω μιας διαδικασίας «πρωτογενούς ταύτισης» με τη «φωνή» του αφηγητή, και επομένως, η ιδεολογική αναγνώριση θα συνίσταται στην αναγνώριση, από μέρους του αναγνώστη [ή] του ακροατή [...], της αλήθειας του εαυτού του ως υποκειμένου μέσα στη διαδικασία αφήγησης (Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, *ό.π.*, σ. 41).

¹⁴³ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, *ό.π.*, σσ. 12-13.

αντιμετωπίζει κριτικά μόνο για να το συνδέσει με όψεις του παρόντος.¹⁴⁴ Η φουκωϊκή θεώρηση αμφισβητεί την αντίληψη ότι διαχρονικά αλλά και ιδιαίτερα κατά τη νεότερικότητα, ο άνθρωπος εξορθολογίζεται και συσσωρεύει έγκυρη γνώση που μπορεί να γίνει κτήμα όλων,¹⁴⁵ ακριβώς δηλαδή την αντίληψη που διαποτίζει τη σχολική ύλη και προσφέρεται ως διαλεκτικό ανάγνωσμα στους μαθητές.¹⁴⁶

Με αυτούς τους όρους το έργο του Foucault έχει χαρακτηριστεί ως «αντι-ιστορία».¹⁴⁷ Δεν επιδιώκει να αφηγηθεί το παρελθόν με αξιώσεις πληρότητας, ούτε προτείνει κάποια αιτιοκρατική εξήγηση των μεταβολών. Η εγκατάλειψη της αντίληψης του διαφωτισμού για την προοδευτική εκδίπλωση του λόγου (raison) στην ιστορία, η απουσία μιας τελεολογικής προοπτικής ως απόρροια του εγκιβωτισμού του λόγου στις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες και η αναδιαμόρφωσή του από τις προϋποθέσεις του παρόντος, δημιουργεί μια αντίστοιχη ιστορία του παρόντος που δεν ευαγγελίζεται τη διδαχή ή τη χειραφέτηση, αλλά εμμένει στη ρήξη και στην ασυνέχεια η οποία καθιστά προβληματική την έννοια του διαχρονικού αντικειμένου της γνώσης.¹⁴⁸ Η γενεαλογία, μπορεί συνολικά να θεωρηθεί ως «η ιστορία των συστημάτων ορθολογικότητας, της ορθολογικής κυριαρχίας, της ορθολογικότητας ως κυριαρχίας».¹⁴⁹ Και ίσως είναι πιο απειλητικές, ακριβώς γιατί είναι χρήσιμες, οι διάφορες μορφές ορθολογικότητας, «ένας λογικός ίλιγγος από ορθολογισμούς» που λειτουργούν όχι μόνο στο ποινικό ή στο ιατρικό σύστημα αλλά και στο σύστημα του σχολείου.¹⁵⁰ Μέσα τους βρίσκεται εγκλωβισμένο το υποκείμενο και ο λόγος του σε μια κυκλική σχέση «ανάμεσα σε εκείνο για το οποίο μιλώ, εντός του οποίου είμαι παγιδευμένος και για το οποίο δεν έχω έναν ιστορικό λόγο, ο οποίος να μην ανακινεί αυτή την κυκλικότητα, να μην καταγράφει τον πλέον άμεσο φιλοσοφικό αποκλεισμό [disqualification]».¹⁵¹

¹⁴⁴ Mark Olssen, *Michel Foucault: Materialism and Education*, ό.π., σ. 14. Μια τέτοια ιδεολογική χρήση έχουν στο ελληνικό σχολείο μαθήματα όπως τα θρησκευτικά, η ιστορία, τα νέα ελληνικά και φυσικά τα αρχαία ελληνικά που λειτουργούν ως αποδεικτικά μιας προσχηματισμένης ιστορικής ενότητας.

¹⁴⁵ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 79.

¹⁴⁶ Σημειώνουμε παρενθετικά την επισήμανση του Foucault για τον επιβεβλημένο, από ιδεολογική άποψη, χαρακτήρα που έχει στον πολιτισμό μας το μάθημα της λογοτεχνίας (Michel Foucault, «The Functions of Literature» στο Michel Foucault, *Politics, Philosophy, Culture: interviews and other writings 1977-1984*, μτφρ. Alan Sheridan, Routledge, Λονδίνο 1990. σ. 310).

¹⁴⁷ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», ό.π., σ. 16.

¹⁴⁸ Ό.π., σσ. 16-18.

¹⁴⁹ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, ό.π., σ. 55.

¹⁵⁰ Maurice Blanchot, *Michel Foucault tel que je l'imagine*, ό.π., σ.32.

¹⁵¹ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, ό.π., σ. 55.

Συμπερασματικά, οξύνοντας την αντίδραση στον ορθολογισμό, ο γενεαλόγος Foucault αποκηρύσσει την αναφορά σε ένα αμετάβλητο υποκείμενο, απομακρύνεται από την κατανόηση της ιστορίας με το μοντέλο της διαλεκτικής του μαρξισμού ή της ερμηνευτικής και στρέφει την προσοχή του στη ντισεικής προέλευσης ανάλυση των τακτικών και στρατηγικών της εξουσίας. Η έρευνά του προσεγγίζει το λόγο σε σχέση με τις κοινωνικές δομές που τον παράγουν και εστιάζει στη θεσμική λειτουργία και στις τεχνολογίες της εξουσίας που επιδρούν στα σώματα, επιδιώκοντας να εντοπίσει τους μηχανισμούς της και να καταγράψει πώς η ορθολογικότητα ως κυριαρχία κανονικοποιεί τα άτομα, ώστε να καταστούν πειθήνια υποκείμενα ή, πράγμα που είναι το ίδιο, χρήσιμα αντικείμενα.

1.4. Η εξουσία

Η φουκωϊκή περιγραφή του μηχανισμού της εξουσίας και του τρόπου επενέργειάς της πάνω στα άτομα δεν εγκλωβίζεται στους όρους του νομικού σχήματος της καταπίεσης (oppression) και του κυριαρχικού σχήματος της καταστολής (répression).¹⁵² Διατυπώνοντας επιφυλάξεις για την έννοια της καταστολής ως εργαλείου ανάλυσης του μηχανισμού και των αποτελεσμάτων της εξουσίας, ο Foucault διαπιστώνει ότι η έμφαση στην κατασταλτική της λειτουργία επανεισάγει τη νομική περιγραφή της ως δύναμης που αρνείται και απαγορεύει και επίσης παρατηρεί ότι μια μονόπλευρα αρνητική ερμηνεία της εξουσίας δεν μπορεί να εξηγήσει την ευρεία αποδοχή της, παρά μόνο αν αντιμετωπιστεί εξίσου ως διατέμνουσα δύναμη που «παράγει πράγματα, [...] παρακινεί στην ευχαρίστηση, διαμορφώνει τη γνώση, παράγει το λόγο», δηλαδή ως «ένα παραγωγικό δίκτυο που διατρέχει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα».¹⁵³ Η εξουσία δεν ασκείται σε όσους δεν την κατέχουν μόνο «ως υποχρέωση ή απαγόρευση», αλλά «στηρίζεται σ' αυτούς, όπως ακριβώς κι εκείνοι, στον αγώνα τους εναντίον της, στηρίζονται με τη σειρά τους στις λαβές που διαθέτει πάνω τους».¹⁵⁴

Παράλληλα, καθώς οι σχέσεις της δεν οριοθετούνται νομικά ή ταξικά, αλλά εισδύουν στο βάθος της κοινωνίας, δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια ενιαία εξουσιαστική βαθμίδα που κυριαρχεί στο κοινωνικό σώμα και του επιβάλλει την ορθολογικότητά της· στην πραγματικότητα, υφίσταται η λειτουργία πολλαπλών

¹⁵² Το δικαϊκό σχήμα της καταπίεσης, θεμελιωμένο στην αντίθεση νόμιμο-παράνομο διατυπώθηκε το 18^ο αιώνα και περιλάμβανε την εκχώρηση του πρωταρχικού πολιτικού δικαιώματος στον ηγεμόνα και τη σύναψη ενός συμβολαίου που οριοθετούσε την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Η αναγωγή των διαδικασιών της εξουσίας στον κανόνα της απαγόρευσης συνεπάγεται την ομοιογενή άσκησή της σε ένα σύστημα (Κράτος, σχέσεις παραγωγής, οικογένεια, εκπαίδευση), τη σύλληψή της μόνο με αρνητικούς όρους (άρνηση, περιορισμός, παρεμπόδιση, λογοκρισία), γεγονός που καθιστά την αμφισβήτησή της παράβαση και τέλος τη λειτουργία της ως πράξη λόγου που διατυπώνει την απαγόρευση (Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σ. 423 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 173). Η εξουσία στη Δύση είχε όχι μόνο ως προσωπείο αλλά και ως κύριο τρόπο αναπάρστασης το νόμο, όμως η εργαλειοκότητά του δεν επαρκεί από μόνη της για την ερμηνεία της απαγόρευσης, της καταστολής και της βίας, εφόσον πρέπει να πλαισιωθεί και από άλλους πολιτικούς και οικονομικούς μηχανισμούς (*ό.π.*, σ. 424). Το σχήμα της καταστολής, νιτσεικό στον πυρήνα του και βασισμένο στην αντίθεση πάλη-υποταγή, εκφράζεται μέσα από τη διηνεκή μάχη, τη σύγκρουση και τον πόλεμο που επιβάλουν την ισχύ (Michel Foucault, «Cours du 7 janvier 1976», *Dits et écrits II 1976-1988*, *ό.π.*, σσ. 172-173 / ελληνική έκδοση: «Παράδοση της 7^{ης} Ιανουαρίου 1976», στον ίδιο, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 34).

¹⁵³ Michel Foucault, *ό.π.*, σσ. 148-149.

¹⁵⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 36.

σχέσεων εξουσίας με ιδιαίτερες μορφές ορθολογικότητας, ώστε δεν μπορεί να δημιουργηθεί μια ενιαία θεωρία γι' αυτήν.¹⁵⁵ Η εξουσία είναι μια τεχνολογία που διατρέχει και ενεργοποιεί τους μηχανισμούς, μεταφέροντας την πειθαρχία στο κοινωνικό πεδίο, επιτρέπει όμως ταυτόχρονα, στους επιμέρους θεσμούς να διατηρούν τον ειδικό και αυτόνομο χαρακτήρα τους.¹⁵⁶ Κατ' αυτό τον τρόπο, το κράτος μπορεί να εμφανιστεί ως «ένα δίκτυο πάντα τεταμένων σχέσεων», μια πολλαπλότητα εστιών εξουσίας οι οποίες, από την πλευρά τους, συνιστούν τη *μικροφυσική* της.¹⁵⁷ Αυτό σημαίνει ότι η εξουσία δεν κατέχεται ως ιδιοκτησία, αλλά ασκείται ως στρατηγική και τα αποτελέσματα της κυριαρχίας της δεν προκύπτουν από την προνομιακή διαχείρισή της από μία τάξη, αλλά οφείλονται σε τεχνικές και τρόπους λειτουργίας.¹⁵⁸

Ο Foucault είναι ιδιαίτερα σαφής για τον κίνδυνο η λέξη «εξουσία» να δηλώσει μια «συστηματική, μαζική, αναπόφευκτη» ύπαρξη της «Εξουσίας», λέγοντας: «δε μίλησα ποτέ για την εξουσία, δεν έκανα ποτέ μια ανάλυση της εξουσίας, δεν είπα ποτέ τί είναι η εξουσία»¹⁵⁹ και κατά τρόπο αφοριστικό, «η εξουσία δεν μπορεί να οριστεί και δεν μπορεί να οριστεί, διότι δεν υπάρχει».¹⁶⁰ Ποιο είναι σε αυτή την περίπτωση το αντικείμενο της φουκωϊκής ανάλυσης για την εξουσία; Είναι ο Λόγος (*raison*), που παίρνει υπόσταση, για παράδειγμα, στη μορφή ενός δασκάλου, της παιδαγωγικής γνώσης, του θεσμού της εκπαίδευσης, που ασκείται στο όνομα των παιδαγωγικών στόχων· είναι η αρχιτεκτονική και η οργάνωση του χώρου· και ακόμα οι τεχνικές πειθάρχησης, εκγύμνασης και επιτήρησης.¹⁶¹ Η εξουσία λοιπόν υπάρχει μέσα από «πράγματα συγκεκριμένα και απτά [...] που ανήκουν στην τάξη της κυριαρχίας, του περιορισμού, του καταναγκασμού», μέσα από «πρακτικές που τίθενται σε λειτουργία, ώστε να κυβερνήσουμε τους ανθρώπους, ήτοι, να τους αποσπάσουμε έναν ορισμένο τρόπο της συμπεριφοράς τους» και μπορούν να αναχθούν σε αυτή.¹⁶² Σε αυτό το πλαίσιο, η φασματική έννοια της εξουσίας μπορεί να γίνει αντικείμενο κριτικής μέσα από τη μελέτη των τρόπων που η ορθολογικότητα

¹⁵⁵ Michel Foucault «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σ. 1269 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 189.

¹⁵⁶ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σ. 54.

¹⁵⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σσ. 35-36.

¹⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 36.

¹⁵⁹ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, *ό.π.*, σσ. 35-36. Η έμφαση είναι του Foucault.

¹⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 39.

¹⁶¹ Εντάσσω τις διευκρινίσεις του Foucault στο χώρο της εκπαίδευσης (*ό.π.*, σ. 36).

¹⁶² *Ο.π.*

αποκτά υλικότητα.¹⁶³ Ο Foucault μας καλεί επίσης να εξετάσουμε την εξουσία «[...] στα ακραία της σημεία [...] εκεί που γίνεται τριχοειδής. [...] στις μορφές και στους θεσμούς τους πιο περιφερειακούς, τους πιο τοπικούς [...]»,¹⁶⁴ να τη μελετήσουμε «από την πλευρά που η πρόθεσή της –αν υπάρχει πρόθεση– επενδύεται ολοκληρωτικά στο εσωτερικό των αληθινών πρακτικών»¹⁶⁵ και να αρνηθούμε τις γενικόλογες και αφηρημένες¹⁶⁶ διατυπώσεις. Πρόκειται για το επίπεδο εξέτασης που αφορά και τη σχολική καθημερινότητα στην οποία εμπλέκονται άμεσα δάσκαλοι και μαθητές και όπου πρέπει να γίνει αντιληπτό όχι μόνο το παραγόμενο αποτέλεσμα των πρακτικών της εξουσίας, αλλά και εκείνο που παρεμποδίζεται ή θεωρείται αδιανόητο, γιατί και αυτό προκύπτει από τη λειτουργία τους.¹⁶⁷

Παρότι, κατά τον Foucault, η εξουσία είναι «πάντα ήδη εδώ», κανείς δεν βρίσκεται «έξω» (dehors) από αυτήν και δεν υπάρχει «περιθώριο» (marge) για όσους έρχονται σε ρήξη με το σύστημα να μεταπηδήσουν εκεί, αυτό δε σημαίνει ότι αποδεχόμαστε «μια αμετάκλητη μορφή κυριαρχίας ή το αποκλειστικό προνόμιο του νόμου», την παγίδευση και την καταδίκη σε ήττα.¹⁶⁸ Αντίθετα, μια σειρά παραδοχών προς διερεύνηση επιτρέπουν να γίνει λόγος για ένα υποκείμενο με δυνατότητα αντίστασης: η εξουσία είναι συνεκτατή με το κοινωνικό σώμα, χωρίς να υφίστανται διαστήματα, έστω στοιχειώδους ελευθερίας, στο πλέγμα της: οι σχέσεις εξουσίας συμπλέκονται με άλλα είδη σχέσεων (παραγωγής, συγγένειας, σεξουαλικών), τις οποίες διαμορφώνουν αλλά και διαμορφώνονται από αυτές: οι σχέσεις αυτές ποικίλλουν και δεν έχουν την αποκλειστική μορφή της απαγόρευσης και της τιμωρίας: δεν υπάρχει ένας ενιαίος μηχανισμός επιβολής της εξουσίας, μια μοναδική δομή «εξουσιαστών» και «εξουσιαζόμενων», αλλά μάλλον μια στρατηγική στην οποία εγγράφονται εν μέρει, μετασχηματιζόμενες, απειράριθμες «διάχυτες, ετερόμορφες, εντοπισμένες διαδικασίες της εξουσίας», που συνοδεύονται από φαινόμενα «αδράνειας, διάρρηξης και αντίστασης»: οι σχέσεις εξουσίας υπηρετούν πρωτίστως μια στρατηγική κυριαρχίας και όχι το οικονομικό συμφέρον: «δεν

¹⁶³ *Ο.π.*, σ. 37.

¹⁶⁴ Michel Foucault, «Cours du 14 janvier 1976», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 178 / ελληνική έκδοση: «Παράδοση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1976», του ίδιου, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, *ό.π.*, σ. 44.

¹⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 179 / *ό.π.*, σ. 44.

¹⁶⁶ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1046 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σσ. 80-81.

¹⁶⁷ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁶⁸ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σσ. 424-425 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 176.

υπάρχουν σχέσεις εξουσίας χωρίς αντιστάσεις», η αντίσταση υφίσταται, επειδή πρωτίστως είναι σύμφυτη με την εξουσία και έχοντας, όπως αυτή, τοπική και πολλαπλή διάσταση, έχει και τη δυνατότητα να ενσωματωθεί σε μια ενιαία στρατηγική.¹⁶⁹ Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να καταγράψουμε επίσης μια σειρά από συμπεράσματα. Η ύπαρξη σχέσεων εξουσίας που συνεκτείνονται με τις κοινωνικές σχέσεις και είναι πανταχού παρούσες δεν είναι ταυτόσημη με την εξουσία, αλλά αντίθετα, υποδηλώνει μια πολυμορφία στο πεδίο της κυριαρχίας, από την πλήρη επιβολή και αποδοχή της ως την άρνησή της, την απόδραση από αυτή και την πάλη εναντίον της.¹⁷⁰ Από αυτή την άποψη οι σχέσεις εξουσίας που ενυπάρχουν, λόγου χάρη, στις οικογενειακές και σεξουαλικές σχέσεις ή στις σχέσεις μαθητείας και γνώσης δεν αποδεικνύουν την παντοδυναμία της εξουσίας, αλλά τον ασταθή, αναστρέψιμο και εύθραυστο χαρακτήρα τους που η εξουσία επιδιώκει να διασφαλίσει με τις τεχνικές και τα εργαλεία της.¹⁷¹ Ακόμα η ανάλυση των μηχανισμών εξουσίας, με την έννοια ότι η σχέση εξουσίας αποτελεί μια «αρχή κατανοησιμότητας» ανάμεσα στο ιδεατό και στο υλικό, θα επέτρεπε να καταδειχθεί ότι η διασύνδεση της ορθολογικότητας με την υλικότητα βρίσκεται «πολύ περισσότερο στο πεδίο των σχέσεων κυριαρχίας απ' ό,τι σε εκείνο των οικονομικών σχέσεων».¹⁷² Τέλος, η εξουσία και η αντίσταση συνδέονται μεταξύ τους με τη σχέση που ο Foucault αποκαλεί «αμοιβαία αλύσωση» (*enchaînement réciproque*), στην οποία καθεμιά συνεπάγεται την ύπαρξη της άλλης και οι μηχανισμοί της πρώτης τροποποιούνται ως αποτέλεσμα των εκδηλώσεων αντίστασης.¹⁷³ Ωστόσο, καθώς η εμφάνιση της ορθολογικότητας ισοδυναμεί με την εμφάνιση ενός κυρίαρχου Λόγου (*raison*) και επομένως, γεννιέται κυρίως μέσα στο φαινόμενο της κυριαρχίας και όχι της αντίστασης, ο Foucault παραδέχεται ότι το έργο του γράφτηκε κυρίως από τη σκοπιά της εξουσίας, γιατί αυτή υπήρξε η μήτρα της δυτικής ορθολογικότητας, δηλαδή του

¹⁶⁹ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σ. 425 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 177. Ο Δοξιάδης επισημαίνει ότι η αντίληψη της εξουσίας από τον Foucault με «βάση το μοντέλο του πολέμου, της μάχης, της στρατηγικής και της τακτικής» έθετε το πρόβλημα της καταστολής ως στρατηγικής επιλογής της εξουσίας, γεγονός που τον οδήγησε στη διάκριση των σχέσεων εξουσίας από τις σχέσεις αντιπαράθεσης, οι οποίες όμως συνυπάρχουν όχι κατά τρόπο αποκλειστικό, αλλά αμοιβαία μεταπλωτικό, στην κατάσταση της κυριαρχίας (Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, *ό.π.*, σσ. 16-18).

¹⁷⁰ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, *ό.π.*, σ. 40.

¹⁷¹ *Ο.π.*, σ. 41.

¹⁷² *Ο.π.*, σσ. 37-38.

¹⁷³ *Ο.π.*, σ. 44.

αντικειμένου των έρευνών του.¹⁷⁴ Τέλος, να προσθέσουμε ότι το σώμα αντιμετωπίζεται ως τόπος άσκησης μιας εξουσίας που στη σύγχρονη εκδοχή της δεν επιδιώκει να καταστρέψει και να αφαιρέσει τη ζωή, αξιοποιώντας τη σκηνοθεσία του δημόσιου χώρου για την εμπέδωση της κοσμικής τάξης, αλλά να «διασώσει» και να διαμορφώσει τη ζωή, ελέγχοντάς την και κανονικοποιώντας την στον ιδιωτικό, συγκαλυμμένο και περιχαρακωμένο χώρο στον οποίο εκδηλώνεται.¹⁷⁵ Όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος σχετικά με τη σημασία της μελέτης του χώρου, «όλο και περισσότερο μου φαίνεται ότι ο σχηματισμός των λόγων και της γενεαλογίας της γνώσης πρέπει να αναλυθούν όχι στη βάση των συνειδησιακών προτύπων, των αντιληπτικών τρόπων ή των ιδεολογικών μορφών, αλλά στη βάση των τακτικών και των στρατηγικών της εξουσίας [...] που αναπτύσσονται μέσα από τις εγκαταστάσεις, τις κατανομές, τις οριοθετήσεις, το χωρικό έλεγχο και την οργάνωση των αρμοδιοτήτων που μπορούν θαυμάσια να αποτελέσουν ένα είδος γεωπολιτικής».¹⁷⁶

¹⁷⁴ *Ο.π.*, σσ. 45-46.

¹⁷⁵ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», *ό.π.*, σ. 22.

¹⁷⁶ Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σ. 39 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», *ό.π.*, σσ. 105-106.

1.5. Το υποκείμενο

«Η δυτική φιλοσοφία έθεσε, ρητά η υπόρρητα, το υποκείμενο ως το θεμέλιο, ως τον κεντρικό πυρήνα όλης της γνώσης, ως αυτό μέσα στο οποίο και από το οποίο αποκαλύπτεται η ελευθερία και μπορεί να φανερωθεί η αλήθεια»:¹⁷⁷ πράγματι, το νεότερο υποκείμενο διαμορφώνεται, ελέγχεται και εξαρτάται από λόγους και πρακτικές, ενώ το ίδιο, έχοντας συνείδηση της «ταυτότητάς» του, είναι η προνομιακή πηγή της γνώσης και του νοήματος. Ο Foucault αναγνωρίζει την καταστατική θέση του καρτεσιανού και στη συνέχεια του καντιανού υποκειμένου στα πεδία της θεωρίας της γνώσης, της επιστημολογίας και της ιστορίας των ιδεών και επισημαίνει ότι το κριτικό ερώτημα προς το οποίο πρέπει να στραφούμε είναι «πώς παράγεται, διαμέσου της ιστορίας, η συγκρότηση ενός υποκειμένου που δεν προσφέρεται κατά τρόπο οριστικό, που δεν είναι αυτό από το οποίο έρχεται η αλήθεια στην ιστορία, αλλά ενός υποκειμένου που συγκροτείται εντός της ίδιας της ιστορίας και συνεχώς ιδρύεται και επανιδρύεται από την ιστορία».¹⁷⁸ Η φουκωϊκή κριτική υπονομεύει τη μεταφυσική θεμελίωση του καρτεσιανού Λόγου [raison] και θέτει υπό αμφισβήτηση τον κανονιστικό του ρόλο, όπως τον υπερασπίστηκε ο Διαφωτισμός με φορέα την ύπαρξη ενός υπερβατικού και αναλλοίωτου υποκειμένου. Η καντιανή «ανωριμότητα» ερμηνεύεται από τον Foucault ως «μια ορισμένη κατάσταση της βούλησής μας που μας κάνει να αποδεχόμαστε την εξουσία κάποιου άλλου, για να μας οδηγήσει σε περιοχές όπου γίνεται επίκληση στη χρήση του Λόγου» και ο Διαφωτισμός ορίζεται ως «τροποποίηση της προϋπάρχουσας σχέσης ανάμεσα στη βούληση, στην εξουσία και στη χρήση του Λόγου»,¹⁷⁹ γεγονός που μας εισάγει στο χώρο της σύγχρονης εξουσίας και επιτρέπει την κριτική της έννοιας του ανθρώπου ως λογικά αυτόνομου υποκειμένου.

Από ετυμολογική άποψη (subjectus < sub+jacere), η λέξη «υποκείμενο» «υποδηλώνει κάποιον που έχει ριχτεί κάτω, κάποιον που οφείλει πίστη και υποταγή σε κάποιον με μεγαλύτερη εξουσία, όπως είναι η γλώσσα, ο πολιτισμός, ο λόγος [discours], η ιστορία. Με την πάροδο του χρόνου, η λέξη [...] απέκτησε την ιδιότητα του *εναντίοσημου* [...], υποδηλώνοντας την κυριαρχία του υπερβατικού εγώ των

¹⁷⁷ Michel Foucault, «La vérité et les formes juridiques», *ό.π.*, σ. 1408.

¹⁷⁸ *Ο.π.*

¹⁷⁹ Foucault Michel, «Qu'est-ce que les Lumières?», *Dits et écrits II, ό.π.*, σ. 1383 / ελληνική έκδοση: *Τι είναι Διαφωτισμός;*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1988, σ. 18.

φιλοσοφιών της συνείδησης, την ώρα που διατηρούσε το αρχικό νόημα της υποτέλειας, της υποταγής».¹⁸⁰ Εκτός όμως από την αμφίσημη θέση του νεωτερικού υποκειμένου με την ενυπάρχουσα σημασία της υποταγής σε σχέση με τη γλώσσα και το λόγο, η έννοιά του είναι επίσης αμφίσημη και στο πεδίο της εξουσίας, όπου υφίσταται είτε «υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης» είτε «προσδεδεμένο στην ίδια του την ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας», πάντα με τη σημασία της υποταγής ή της υποτέλειας σε κάποια μορφή εξουσίας.¹⁸¹ Η εξουσία, ως νομικό παράδειγμα με πυρήνα την άρνηση, δημιουργεί μια διπλή υποκειμενοποίηση: αφενός από την πλευρά που ασκείται, καθίσταται το υπέρτατο υποκείμενο που διατυπώνει την απαγόρευση (Ηγεμόνας, Πατέρας, Δάσκαλος) και αφετέρου, από την πλευρά όπου εφαρμόζεται, οριοθετείται με την αποδοχή ή την απόρριψη της απαγόρευσης από το υποκείμενο που την υφίσταται.¹⁸² Συνεπώς, η διερεύνηση του προβλήματος της καθυπόταξης του υποκειμένου συνάπτεται με το ζεύγος εξουσία-γνώση, με τη δεύτερη να μην είναι απείκασμα των σχέσεων εξουσίας, αλλά εμμενής σε αυτές. Ο Foucault, στην κατακλείδα του *Επιτήρηση και Τιμωρία*, προτείνει τη μελέτη της κανονικοποίησης και της εξουσίας της γνώσης στη νεωτερική κοινωνία πάνω στη βάση των τεχνικών ελέγχου, οι οποίες διαχέονται μέσα από θεσμούς, μεταξύ των οποίων είναι και η εκπαίδευση, που διαμορφώνουν την ατομικότητα¹⁸³ λειτουργώντας μέσα στην καθημερινότητα κατά τρόπο ανομοιογενή αλλά συμπληρωματικό.¹⁸⁴

Μπορεί λοιπόν να γίνει λόγος για μια τριπλή αμφίδρομη λειτουργία, του υποκειμένου, της εξουσίας και της γνώσης. Ο Foucault επισημαίνει ότι αν και «η μεταδιδόμενη γνώση [savoir] προσλαμβάνει πάντοτε μια θετική όψη», στην πραγματικότητα λειτουργεί προς δύο κατευθύνσεις, «ως μια διπλή καταστολή [répression]», τόσο έναντι αυτών που αποκλείει όσο και έναντι αυτών που την αποδέχονται και στους οποίους «επιβάλλει ένα πρότυπο, κανόνες, ένα πλαίσιο».¹⁸⁵ Στην εκπαίδευση, για παράδειγμα, οι αγώνες των λαϊκών κινημάτων για την εξουσία

¹⁸⁰ Seán Burke, *Death and Return of the Author: Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, Edinburgh University Press, 2008, σ. 102. Παρατίθεται στο Θανάσης Λάγιος, *Stirner – Nietzsche – Foucault, Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, ό.π., σσ. 245-246. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

¹⁸¹ Foucault Michel, «Le sujet et le pouvoir», ό.π., σ. 1046 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ό.π., σ. 81.

¹⁸² Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», ό.π., σ. 423 / «Εξουσίες και στρατηγικές», ό.π., σ. 173.

¹⁸³ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 353, σημ. 12.

¹⁸⁴ Michel Foucault, «L'œil du pouvoir», ό.π., σ. 202 / «Το μάτι της εξουσίας», ό.π., σ. 138.

¹⁸⁵ Michel Foucault, «Par-delà le bien et le mal», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 1092.

παραμένουν σε μεγάλο βαθμό εκτός της επίσημης γνώσης ή αποδίδονται σε μη πολιτικά αίτια, τη στιγμή που «η ίδια η γνώση, όπως παρουσιάζεται, συνεπάγεται ήδη μια πολιτική συμμόρφωση: [...] σας ζητούν να μάθετε ορισμένα πράγματα και να μη μάθετε τα άλλα [...] ένας ορισμένος αριθμός πραγμάτων συνιστά τη γνώση ως προς το περιεχόμενο και τους κανόνες της· ακόμα περισσότερο, η κατανόηση αυτού που έρχεται προετοιμάστηκε στο παρελθόν με την προσεκτική παράλειψη των στοιχείων που καθιστούν κατανοήσιμο ό,τι απομένει».¹⁸⁶ Από την άλλη, όπως κάθε διαδικασία υποκειμενοποίησης, η εκπαίδευση δεν είναι μονοκατευθυντική: «Αυτό το παράξενο σύνολο θεσμών [...] μετέτρεψε ένα μικρό τμήμα της νεολαίας σε κοινωνική ελίτ», σχολιάζει ο Foucault, μιλώντας για το ρόλο του Πανεπιστημίου.¹⁸⁷ Πραγματικά, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η εκπαίδευση αποτελεί έναν μαζικό θεσμό αλλά και έναν μηχανισμό πιστοποίησης για τα νεαρά άτομα, ο οποίος αντιμετωπίζει τους μαθητές ως αντικείμενα άσκησης της εξουσίας, προσφέρει όμως σε κάποιους τη δυνατότητα να γίνουν εξουσιαστικά υποκείμενα, καθορίζοντας τους όρους της κοινωνικής κινητικότητας.¹⁸⁸

Ο Foucault διευκρίνισε κατ' επανάληψη ότι το αντικείμενο της εργασίας του δεν είναι η μελέτη των σχέσεων εξουσίας ή η εξαγωγή μιας ενιαίας θεωρίας γι' αυτήν¹⁸⁹ και το κεντρικό ερώτημα που έθεσε αφορά στην υποκειμενοποίηση, δηλαδή στην «ιστορία των διαφόρων τροπικοτήτων υπό τις οποίες, στον πολιτισμό μας, τα ανθρώπινα όντα γίνονται υποκείμενα»,¹⁹⁰ καθώς και στον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο μπορεί «να μιλήσει αληθώς για τον εαυτό του» και εμπεριέχει τόσο τις σχέσεις εξουσίας που ασκούνται από και σε αυτό όσο και την αναστοχαστικότητα (réflexivité) του ιδίου.¹⁹¹ Η υποκειμενοποίηση συντελείται με τρεις τρόπους, που εξετάζονται σε αντίστοιχες περιόδους του φουκωικού έργου: πρώτο μέσα από τις

¹⁸⁶ *Ο.π.*, σσ. 1092-1094.

¹⁸⁷ *Ο.π.*, σ. 1097.

¹⁸⁸ Stephen J. Ball, «Introducing Monsieur Foucault», *ό.π.*, σ. 5.

¹⁸⁹ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σ. 1270 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 190.

¹⁹⁰ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σσ. 1041-1042 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 75.

¹⁹¹ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σσ. 1269-1270 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σσ. 189-190. «Να γιατί είναι εσφαλμένο να λέγεται ότι ο “ύστερος” Φουκώ (των δύο τελευταίων τόμων της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*) “κάνει στροφή” στο υποκείμενο: γιατί εξαρχής το εγχείρημα του Φουκώ ήταν ούτως ή άλλως προσανατολισμένο με βάση μια τέτοια λογική (μια λογική «υποκειμενοποίησης» ή «πρακτικής εαυτού»), είτε αναφερόταν στα φαινόμενα της τρέλας, είτε της εξουσίας, είτε του εγκλεισμού» (Τάσος Μπέτζελος, «Προλογικό σημείωμα» στο Μισέλ Φουκώ, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 11).

μορφές έρευνας που επιχειρούν να πάρουν την καταστατική θέση της επιστήμης και έχουν ως αντικείμενο το υποκείμενο που μιλά, που παράγει, που ζει (φιλολογία / γλωσσολογία, οικονομία, βιολογία αντίστοιχα), δεύτερο με τις διαδικασίες των διαιρετικών πρακτικών, της ταξινόμησης και της παραγωγικής αξιοποίησης του υποκειμένου που αποτυπώνεται με αντιθέσεις του τύπου ασθενής / υγής, αποτυχών / επιτυχών, ανεπαρκής / επαρκής και τρίτο με τη μετατροπή των ατόμων σε υποκείμενα από την εργασία των ιδίων επί του εαυτού τους, με παράδειγμα τη διαχείριση της σεξουαλικότητας.¹⁹²

Η δυναμική μιας κριτικής θεωρίας φαίνεται πως υποχρέωσε τον Foucault, παρά το ενδεχόμενο της επανάκαμψης της μεταφυσικής, να επανεξετάσει, στη δεκαετία του '70, την έννοια του υποκειμένου, ως αναγκαίου παράγοντα για την αντίσταση στην εξουσία.¹⁹³ Όπως εξηγεί ο ίδιος, «πρέπει να απαλλαγούμε από το συγκροτησιακό υποκείμενο [...] δηλαδή, να φτάσουμε σε μια ανάλυση που θα μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση του υποκειμένου μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο», χωρίς να το ανάγει στο υπερβατικό επίπεδο ή να το αντιμετωπίζει ως μια ιστορικά εξελισσόμενη οντότητα.¹⁹⁴ Παράλληλα αν λάβουμε υπόψη ότι, επειδή «δεν υπάρχουν σχέσεις εξουσίας χωρίς αντιστάσεις [...] η αντίσταση στην εξουσία δεν πρέπει να έρχεται από αλλού για να είναι αληθινή, ούτε ακυρώνεται επειδή συνυπάρχει με την εξουσία, [αλλά] υφίσταται, γιατί, κατά κύριο λόγο, συγκατοικεί με την εξουσία», τότε μπορεί να γίνει λόγος για ένα υποκείμενο-φορέα της αντίστασης σε αυτή.¹⁹⁵

¹⁹² Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1042/ «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 76.

¹⁹³ Mark Poster, *Foucault, Marxism and History. Mode of Production vs Mode of Information*, Polity Press, Οξφόρδη 1990, σ. 4.

¹⁹⁴ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 147 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 19.

¹⁹⁵ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σ. 425 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 177.

1.6. Εξουσία-γνώση και αλήθεια

Ο εξουσιαστικός μηχανισμός μπορεί να αποδοθεί σχηματικά με ένα τρίγωνο που περιλαμβάνει την εξουσία, το δίκαιο και την αλήθεια και όπου η εξουσία οριοθετείται από το δίκαιο και παράγει μια αλήθεια, η οποία με τη σειρά της αναπαράγει αυτή την εξουσία.¹⁹⁶ Ο Foucault αναδιατυπώνει το παραδοσιακό φιλοσοφικό ερώτημα σχετικά με το λόγο της αλήθειας που θέτει το όριο στα δικαιώματα της εξουσίας, αντιστρέφοντάς το: το ζήτημα είναι πώς δρα η εξουσία (le «comment» du pouvoir),¹⁹⁷ «ποιοι είναι οι κανόνες δικαίου που οι σχέσεις εξουσίας θέτουν σε λειτουργία για την παραγωγή των λόγων της αλήθειας;».¹⁹⁸ Η εξουσία συνδέεται στενά με τη γνώση υπό την έννοια των λόγων της αλήθειας, γιατί οι πολλαπλές σχέσεις της «που διαπερνούν, χαρακτηρίζουν και συνιστούν το κοινωνικό σώμα [...] δεν μπορούν να διαχωριστούν, να παγιωθούν και να λειτουργήσουν χωρίς μια παραγωγή, μια συσσώρευση, μια κυκλοφορία του αληθούς λόγου».¹⁹⁹ Όμως ο Foucault απορρίπτει κατηγορηματικά την ταύτιση της γνώσης με την εξουσία, τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος μεταξύ τους, την αντίληψη ότι «η γνώση είναι το προσωπείο της εξουσίας», γιατί αυτό θα ακύρωνε τη δυνατότητα «ορισμένες μορφές εξουσίας του ίδιου τύπου», να παραγάγουν «διαφορετικές γνώσεις ως προς το αντικείμενο και τη δομή τους».²⁰⁰ Η γνώση επενεργεί πάνω στα άτομα ως συστατικό της λειτουργίας της εξουσίας κατά τρόπο που καθορίζει την αντίληψή τους για τους εαυτούς τους και τις δράσεις τους. Επομένως, το ζεύγος εξουσία-γνώση εμπεριέχει τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν και νομιμοποιούν τη σχέση του με την αλήθεια, αλλά και ό,τι νομιμοποιείται ως αλήθεια είναι φορέας μιας δυναμικής της εξουσίας. Ενώ η κοινή αντίληψη για τη γνώση την αποσυνδέει από την εξουσία και την τοποθετεί έξω και πάνω από αυτήν, ώστε ο δάσκαλος να μην βλέπει στο ζήλο και στην αφοσίωση των μαθητών σε ένα γνωστικό αντικείμενο τίποτα πέρα από την καλλιέργεια της μάθησης, η φουκωική ανάγνωση της σχέσης τους διαφέρει ριζικά.²⁰¹ Η παρακολούθηση και η ταξινόμηση των αναγκών του αναπτυσσόμενου παιδιού

¹⁹⁶ Michel Foucault, «Cours du 14 janvier 1976», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 175 / «Παράδοση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1976», ό.π., σ. 39.

¹⁹⁷ Ό.π.

¹⁹⁸ Ό.π.

¹⁹⁹ Ό.π., σ. 176 / ό.π., σ. 39.

²⁰⁰ Michel Foucault, «Le souci de la vérité», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 1495 / ελληνική έκδοση: «Η μέριμνα για την αλήθεια», στον ίδιο, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, ό.π., σ. 223.

²⁰¹ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 26.

δημιουργεί νέα αντικείμενα γνώσης προς διερεύνηση, καθώς «τα καινούρια “δεδομένα” για τα παιδιά παρέχουν την ορθολογική βάση για περισσότερο προσεκτική παρακολούθηση της ανάπτυξής τους, ενώ η άσκηση της εξουσίας στις ζωές των παιδιών απ’ όπου προήλθαν τα “δεδομένα” που πρόσφεραν την ορθολογική βάση εξαφανίζεται από τη θεωρία», ώστε η όλη διαδικασία «Μοιάζει απλά σα να “συμβαίνει έτσι με τα παιδιά” (αντί να πρόκειται για μια άσκηση στην ικανότητά μας να τα ελέγξουμε, να τα προκαθορίσουμε και να τα χειραγωγήσουμε)».²⁰²

Επιπλέον, η παραγωγή της αλήθειας, κατ’ αντιστοιχία με την παραγωγή του πλούτου, διασφαλίζει την κοινωνική λειτουργία της εξουσίας και στο μέτρο που «θεσμοθετεί την αναζήτηση της αλήθειας, την επαγγελματικοποιεί, την ανταμείβει», μας υποχρεώνει «να πούμε, [...] να ομολογήσουμε ή να βρούμε την αλήθεια», ώστε συνολικά η αλήθεια των λόγων υποτάσσει την ανθρώπινη ζωή και επιτρέπει στην εξουσία μέσα από την κρίση, την καταδίκη, την ταξινόμηση και τον καθορισμό που ασκεί, να δράσει με συγκεκριμένο τρόπο πάνω της.²⁰³ Έτσι, στην περίπτωση των παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες, η φουκωϊκή ανάλυση δεν εστιάζει στην πρόιμη διάγνωσή τους, αλλά στο καθεστώς της εξουσίας-γνώσης που επιτρέπει την εμφάνιση αυτών των απόψεων και τη νομιμοποίησή τους ως αλήθειας.²⁰⁴ Σε αυτό το πλαίσιο το ερώτημα για τη γνώση χάνει το παραδοσιακά υπερβατολογικό περιεχόμενό του και τοποθετείται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική και ιστορική συνθήκη, ένα χώρο που αρχικά είναι γλωσσικός και κατόπιν θεσμικός,²⁰⁵ δηλαδή το πεδίο που ο Foucault αποκαλεί λόγο / πρακτική. Στη θέση της απλοϊκής αντίληψης ότι η γνώση είναι ανιδιοτελής και ανυστερόβουλη, καλούμαστε να αντιληφθούμε ότι «η γνώση λειτουργεί ως γνώση μόνο στο βαθμό που επιβάλλεται από τις πρακτικές ελέγχου της

²⁰² Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 26. Επίσης η πολύ συνηθισμένη σήμερα περίπτωση της περιγραφής μιας νοητικής ή συναισθηματικής διαταραχής για ένα μαθητή, «δεν είναι ποτέ ένας αθώος επιστημονικός ισχυρισμός που απλώς κατονομάζει πώς έχουν τα πράγματα [...], είναι πάντοτε και αναπόφευκτα μια εγγραφή γεμάτη από συνέπειες και όρους και κανόνες και προβλέψεις, γεμάτη από εικόνες κανονικότητας και μη κανονικότητας, γεμάτη από καθεστώτα επιτήρησης και δικαιώματα για δράσεις που μπορούν εύλογα να αναληφθούν, μέσα από την ιατροποίηση αυτού που πριν ονομαζόταν και ήταν γνωστό διαφορετικά» και το ίδιο παρεμβατική και δεσμευτική μπορεί να είναι ακόμα και η ρομαντική και κοινότυπη διαπίστωση των εκπαιδευτικών, «κάθε παιδί είναι διαφορετικό / μοναδικό», (ό.π., σσ. 45-46).

²⁰³ Michel Foucault, «Cours du 14 janvier 1976», ό.π., σ. 176 / «Παράδοση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1976», ό.π., σ. 40.

²⁰⁴ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 93.

²⁰⁵ Στο *Οι λέξεις και τα πράγματα* και στην *Αρχαιολογία της γνώσης* αντίστοιχα (James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 93).

εξουσίας σε αυτή την κοινωνία».²⁰⁶ «Το σημαντικό [...] είναι ότι η αλήθεια δεν υπάρχει έξω από την εξουσία ούτε χωρίς την εξουσία (δεν είναι [...] η ανταμοιβή των ελεύθερων πνευμάτων [...] το προνόμιο εκείνων που πέτυχαν να απελευθερωθούν). Η αλήθεια είναι από αυτό τον κόσμο· παράγεται εκεί χάρη σε πολλαπλούς καταναγκασμούς. Και εκεί κατέχει κανονικά αποτελέσματα εξουσίας»:²⁰⁷ με αυτή τη διατύπωση ο Foucault διασυνδέει την αλήθεια με την εξουσία, μιλώντας για «καθεστώς αλήθειας» (*régime de vérité*) που λειτουργεί στην κοινωνία και μπορεί να θεωρηθεί ως η πολιτική της απέναντι στην αλήθεια.²⁰⁸ Αυτή περιλαμβάνει τους «τύπους λόγου» (*types de discours*) που γίνονται αποδεκτοί από την κοινωνία και «τους κάνει να λειτουργούν ως αληθείς», τους μηχανισμούς διάκρισης των αληθών και ψευδών αποφάνσεων και αντίστοιχα τους τρόπους επικύρωσής τους, τις τεχνικές που αξιοποιούνται για την απόκτηση της αλήθειας, καθώς και τη θέση εκείνων που εκφέρουν αυτό που λειτουργεί ως αληθές.²⁰⁹ Ειδικότερα, ο Foucault αναφέρεται στις αλήθειες των περιθωριοποιημένων ανθρώπων με τον όρο «υποταγμένη γνώση» (*savoir assujetti*) και υπογραμμίζει το κριτικό δυναμικό που εμπεριέχουν.²¹⁰ Ως εκπαιδευτικοί, πρέπει να σκεφτούμε ότι, όταν η απάντηση ενός μικρού παιδιού στην ερώτηση του δασκάλου απορρίπτεται, ένα τμήμα του μαθητικού πληθυσμού εντάσσεται στους αποκλεισμένους της γνώσης, γιατί δεν συμφωνεί με αυτό που ο ίδιος (ανα)γνωρίζει ως απάντηση· η απόρριψη δείχνει πως «[...] αυτό που φάνηκε να είναι μια ερώτηση από την πλευρά του δασκάλου δεν ήταν μια ερώτηση σχετικά με το θέμα που αναφερόταν στην ερώτηση, αλλά, στην πραγματικότητα, ένα ερώτημα για την ικανότητα (ή την ανικανότητα) του μαθητή», ο οποίος οδηγείται στο συμπέρασμα ότι το θέμα στις συζητήσεις / ανακρίσεις μέσα στην τάξη, είναι η απόρριψή του και η δυνατότητα του δασκάλου να αποφασίσει για τους όρους της.²¹¹ Όμως κατά τρόπο ειρωνικό και ο ίδιος ο λόγος του δασκάλου δεν είναι παρά μια ανεπαρκής και γι' αυτό

²⁰⁶ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 46. Η έμφαση είναι της συγγραφέως.

²⁰⁷ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», ό.π., σ. 158 / «Αλήθεια και εξουσία», ό.π., σ. 34.

²⁰⁸ Ό.π.

²⁰⁹ Ό.π.

²¹⁰ «Με τον όρο «υποταγμένες γνώσεις» εννοώ [...] ένα σύνολο γνώσεων που βρίσκονται αποκλεισμένες ως γνώσεις μη αφηρημένες, ως γνώσεις ανεπαρκώς επεξεργασμένες, γνώσεις απλοϊκές, γνώσεις ιεραρχημένες χαμηλά, γνώσεις κάτω από το απαιτούμενο επίπεδο του γιγνώσκουν [*connaissance*] και της επιστημονικότητας. [...] είναι μέσα από την επανεμφάνιση αυτών των τοπικών γνώσεων των ανθρώπων, αυτών των αποκλεισμένων γνώσεων που η κριτική επιτελείται» (Michel Foucault, «Cours du 7 janvier 1976», *Dits et écrits II 1976-1988*, ό.π., σ. 164 / «Παράδοση της 7^{ης} Ιανουαρίου 1976», ό.π., σ. 22).

²¹¹ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 28. Η έμφαση είναι της συγγραφέως.

απορριπτέα, υποταγμένη γνώση απέναντι στον κανονιστικό λόγο των διοικητικών και επιστημονικών μηχανισμών της εκπαίδευσης.²¹²

Μέσα από τη λειτουργία της στη σύγχρονη κοινωνία, η αλήθεια βρίσκεται στο επίκεντρο του επιστημονικού λόγου και των θεσμών που τον παράγουν, υπάρχει ως κίνητρο πίσω από την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτική εξουσία, διαχέεται και καταναλώνεται μέσω των μηχανισμών της εκπαίδευσης και της πληροφόρησης, παράγεται και διαδίδεται υπό τον έλεγχο λίγων ισχυρών μηχανισμών και τέλος γίνεται αντικείμενο ιδεολογικών αγώνων και αντιπαραθέσεων στην πολιτική και στην κοινωνία.²¹³ Αυτό το πλαίσιο ανάλυσης της αλήθειας εξηγεί την πολύμορφη εμπλοκή της με την εκπαίδευση, εφόσον υφίσταται ως επιστημονική αλήθεια που ρυθμίζει την παιδαγωγική και γνωστική λειτουργία του σχολείου αλλά και ως οικονομική και πολιτική αλήθεια που αποτιμά την αποτελεσματικότητά του, οριοθετεί τον κοινωνικό του ρόλο και θεσμικά δικαιολογεί την επιβολή της ακριβώς στο μέτρο που κυκλικά η αλήθεια μπορεί να επιβληθεί, να επιφέρει αποτελέσματα και να γίνει αντικείμενο παρακολούθησης και ελέγχου.²¹⁴ Οι μαθησιακές ικανότητες των παιδιών, το γνωστικό τους επίπεδο, οι ιδιαίτερες ανάγκες τους, η γνωστική τους υστέρηση, οι αμοιβές και οι τιμωρίες, όπως και οι γνώσεις και οι διδακτικές τεχνικές των δασκάλων, οι μέθοδοι αξιολόγησης και αυτοαξιολόγησης, η επαγγελματική τους εξέλιξη, όλα τα παραπάνω είναι ενδεχόμενα που η λειτουργία της αλήθειας μπορεί να αντικειμενικοποιήσει, ώστε οι μαθητές, οι δάσκαλοι και συνολικά το σχολείο να υφίστανται ως υποκείμενα μέσα από αυτήν.²¹⁵

Συνοψίζοντας τη σχέση αλήθειας και εξουσίας, ο Foucault διατυπώνει επιγραμματικά μια σειρά από υποθέσεις για έλεγχο. Η αλήθεια, μας λέει, είναι ένα σύνολο διαδικασιών που οργανώνουν «την παραγωγή, ρύθμιση, διανομή, κυκλοφορία και λειτουργία των αποφάνσεων» και βρίσκεται σε μια κυκλική σχέση με τα συστήματα εξουσίας. Συγκεκριμένα, αυτά την παράγουν και την υποστηρίζουν και εκείνη επιφέρει τα αποτελέσματά τους, τα οποία την επεκτείνουν, εφόσον το καθεστώς της αλήθειας δεν είναι μια ιδεολογική υπερδομή αλλά «συνθήκη για τον

²¹² *Ο.π.*, σσ. 30-31.

²¹³ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 158-159 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σσ. 34-35.

²¹⁴ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σ. 47.

²¹⁵ *Ο.π.*, σ. 48.

σηματισμό και την ανάπτυξη του καπιταλισμού».²¹⁶ Η ταύτιση της αλήθειας με τα συστήματα εξουσίας δεν επιτρέπει τη χειραφέτησή της από αυτά, «αυτό θα ήταν χίμαιρα, γιατί η αλήθεια είναι η ίδια εξουσία»,²¹⁷ επομένως, η εναλλακτική θα μπορούσε να είναι η αποσύνδεση της εξουσίας της από τις κυρίαρχες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές μορφές μέσα στις οποίες λειτουργεί.²¹⁸ Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται ο ρόλος του διανοούμενου.

Ο Foucault αναφέρει ότι παραδοσιακά, ως την εποχή του γαλλικού Μάη, ο διανοούμενος προσδιοριζόταν από δύο αλληλένδετες όψεις της δράσης του, δηλαδή, αφενός μέσα από τη θέση του στον καπιταλιστικό μηχανισμό παραγωγής και την ιδεολογική αντιμετώπιση που του επιφύλασσε το σύστημα και αφετέρου μέσα από έναν λόγο που αποκάλυπτε την αλήθεια γι' αυτό, μιλώντας εξ ονόματος όσων δεν μπορούσαν να πουν την αλήθεια σε όσους δεν την γνώριζαν ακόμα.²¹⁹ Όμως για τον διανοούμενο το πολιτικό ζητούμενο πλέον δεν είναι η κριτική της ιδεολογίας που συνοδεύει την επιστήμη ή η εγγύηση, ότι ο τρόπος που την ασκεί ο ίδιος συνοδεύεται από μια δίκαιη ιδεολογία,²²⁰ ούτε η εργασία για να διαμορφωθούν οι συνειδήσεις²²¹ και οι δράσεις²²² των ανθρώπων, αλλά η συγκρότηση μιας νέας πολιτικής της αλήθειας ανεξάρτητα από τις μορφές ηγεμονίας που την επιβάλλουν²²³ και η συμμετοχή του στην ανάδυση μιας πολιτικής βούλησης που απορρέει από την αναπροβληματοποίηση (*reproblématisation*) του πρόδηλου, του αποδεκτού, του οικείου και του κανονικού.²²⁴ Η φουκωϊκή ανάλυση της σχέσης εξουσίας / γνώσης μας υποχρεώνει «να απελευθερώσουμε τη φαντασία μας σχετικά με το τι είναι αναγκαίο ή όχι στους κοινωνικούς μας θεσμούς, όπως τα σχολεία, οι φυλακές και τα νοσοκομεία— όλους τους χώρους στους οποίους ασκείται η κανονικοποιητική, πειθαρχική εξουσία. [...] μπορούμε να απελευθερωθούμε από τις επικρατούσες, δεδομένες αντιλήψεις που διδαχτήκαμε για την αξία των κοινωνικών πρακτικών μας

²¹⁶ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 160 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 36.

²¹⁷ *Ο.π.*, σ. 160 / *ό.π.*, σσ. 36-37.

²¹⁸ *Ο.π.*, σ. 160 / *ό.π.*, σ. 37.

²¹⁹ Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 1176 / ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, «Διανοούμενοι και εξουσία», στον ίδιο, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 29.

²²⁰ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 160 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 36.

²²¹ *Ο.π.*

²²² Michel Foucault, «Le souci de la vérité», *ό.π.*, σ. 1495 / «Η μέριμνα για την αλήθεια», *ό.π.*, σ. 224.

²²³ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», σ. 160 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 37.

²²⁴ Michel Foucault, «Le souci de la vérité», *ό.π.*, σσ. 1495-1496 / «Η μέριμνα για την αλήθεια», *ό.π.*, σ. 224. Θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα στο τελευταίο μέρος της εργασίας μας.

[...] Ένας τρόπος για να ανακαλύψουμε ποιες δραστηριότητες, ιδέες και αξίες είναι αποτέλεσμα εξάρτησης και αυθαιρεσίας και ποιες κατά συνέπεια μπορούν να αναμορφωθούν, είναι να αναλύσουμε τι έχουν θεωρήσει οι άνθρωποι σε άλλους πολιτισμούς ως αληθές και τι έχουν κάνει ή δεν έχουν κάνει εξαιτίας των αληθειών που υποστήριξαν». ²²⁵ Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια διπλή δράση, καθώς πρέπει να αναγνωρίσουμε αυτό που μας παρουσιάζεται ως γνώση μέσα στις πρακτικές της εξουσίας που τη νομιμοποιούν και αντιστρόφως, αναλύοντας τα αποτελέσματά της, να αναρωτηθούμε ποια μορφή γνώσης τα υποστηρίζει και τα δικαιολογεί. ²²⁶

Διαχρονικά, το θεμελιώδες ερώτημα για τη σχέση μεταξύ του υποκειμένου και της αλήθειας, παίρνει στο έργο του Foucault δύο διατυπώσεις. Στην πρώτη ερευνάται η ένταξη του υποκειμένου στα «παιχνίδια αλήθειας», είτε αυτά συνδέονται με τη θεωρία και την επιστήμη, είτε εμπεριέχονται στους θεσμούς και στις πρακτικές ελέγχου. ²²⁷ Στη δεύτερη, την «επιμέλεια του εαυτού», γίνεται λόγος για τη δυνατότητα του υποκειμένου να διαφύγει από το πλαίσιο του καταναγκασμού και να αυτοδιαμορφωθεί μέσα από την άσκηση πρακτικών ελευθερίας, διαδικασία που προϋποθέτει πολιτικά ή ιστορικά ένα βαθμό απελευθέρωσης και συνεπάγεται την αφομοίωση των αληθειών από το υποκείμενο είτε με τη μορφή της γνωριμίας του εαυτού του είτε με τη γνώση κάποιων προτύπων συμπεριφοράς. ²²⁸ Συνεπώς, στο χώρο της εκπαίδευσης «η διερεύνηση των διαδικασιών άσκησης της σύγχρονης εξουσίας στο σημερινό σχολείο» η οποία παράγει παιχνίδια αλήθειας και μορφές υποκειμενικότητας μπορεί να θεωρηθεί ως «μεθοδολογική προστακτική», ²²⁹ πρέπει όμως να εξεταστεί επίσης η αυτοδιαμορφωτική πρακτική της επιμέλειας εαυτού ως σημείο συνάντησης της ηθικής (éthique) με το παιχνίδι της αλήθειας. ²³⁰ Η γνώση αντιμετωπίζεται από τον Foucault ως υλικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής με την έννοια μιας πρακτικής που εκδηλώνεται με τη δράση και τη συμμετοχή του

²²⁵ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 27.

²²⁶ Ό.π., σ. 48.

²²⁷ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ. 1527-1528 / ελληνική έκδοση: «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σ. 351.

²²⁸ Ό.π., σσ. 1529, 1530, 1532 / ό.π., σσ. 354, 355, 359. Από παιδαγωγική σκοπιά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η σύνδεση της φουκωϊκής επιμέλειας εαυτού με την σωκρατική / πλατωνική παράδοση της αυτογνωσίας και τη στωϊκή έλλογη διαγωγή.

²²⁹ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», ό.π., σ. 23.

²³⁰ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», ό.π., σ. 1532 / «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», ό.π., σ. 359.

υποκειμένου μέσα στον κόσμο, καθώς συγκροτεί τον εαυτό του εμπλέκοντας σε αυτό και τη σχέση του με τους άλλους²³¹ και όχι ως επιφανόμενο των υποκειμένων οικονομικών σχέσεων κατά την μαρξιστική αντίληψη.²³² Η νεωτερικότητα έλεγξε μέσα από τις επιστήμες του ανθρώπου,²³³ κατά τρόπο «αντικειμενικό», τις ιδιότητες και τη συμπεριφορά του ατόμου, ώστε να το πειθαρχήσει και να το κανονικοποιήσει και το έργο του Foucault είναι αφενός, μια σπουδή της απόπειρας της εξουσίας να πετύχει αυτό το αποτέλεσμα,²³⁴ αφετέρου όμως και αντιστρόφως αποτελεί και μια εξέταση της δυνατότητας του υποκειμένου να αυτοδιαμορφωθεί στην κατεύθυνση του ελέγχου και του περιορισμού της εξουσίας.²³⁵

Το πέρασμα από τη μελέτη των πρακτικών του λόγου σε αυτή των υποκειμένων κοινωνικών πρακτικών και στην πολιτική διάσταση της σκέψης του Foucault σημειώνεται με το *Επιτήρηση και Τιμωρία*,²³⁶ όπου το σχολείο, περιγράφεται, με πρότυπο τη φυλακή, ως χώρος άσκησης της σύγχρονης πειθαρχικής εξουσίας πάνω στα σώματα των μαθητών με σκοπό τη συγκρότηση ενός υποταγμένου και παραγωγικού πληθυσμού στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας.²³⁷ Η εκπαίδευση μπορεί να θεωρηθεί ως παραδειγματικό πεδίο διαμόρφωσης του υποκειμένου, γιατί σε αυτό επιτελείται μια διπλή λειτουργία: είναι ο χώρος όπου ασκείται, αλλά και από όπου αναδύεται η σύγχρονη εξουσία, «ένας τόπος στον οποίο τεχνικές και στρατηγικές της εξουσίας αναπτύχθηκαν και έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας».²³⁸ Προσφέρεται όμως και για την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας, γιατί είναι ένας «καλά καθορισμένος θεσμός», ένας «κλειστός θεσμικός χώρος», όπου αυτές οι δράσεις εμφανίζουν τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα.²³⁹ Η σχέση που προσιδιάζει στη εξουσία, τονίζει ο Foucault, είναι η σχέση της

²³¹ *Ο.π.*, σ. 1534 / *ό.π.*, σ. 362.

²³² Thomas S. Popkewitz και Marie Brennan (επιμ.), *Foucault's Challenge: Discourse, Knowledge, and Power in Education*, Teachers College Press, 1998, σ. 5.

²³³ Βλ. σχετικά το ομώνυμο τελευταίο κεφάλαιο του *Οι λέξεις και τα πράγματα*.

²³⁴ Thomas S. Popkewitz και Marie Brennan (επιμ.), *Foucault's Challenge: Discourse, Knowledge, and Power in Education*, *ό.π.*, σ. 6.

²³⁵ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *ό.π.*, σ. 1534 / «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *ό.π.*, σ. 364.

²³⁶ Maurice Blanchot, *Michel Foucault tel que je l'imagine*, *ό.π.*, σ. 34.

²³⁷ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, *ό.π.*, σ. 12.

²³⁸ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», *ό.π.*, σ. 23.

²³⁹ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1057 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 94.

διακυβέρνησης (gouvernement),²⁴⁰ με την έννοια ότι δεν επιδιώκει να δομήσει «το ενδεχόμενο πεδίο δράσης των άλλων» με τη βία ή το νομικό συμβόλαιο, αλλά με την «καθοδήγηση των διαγωγών».²⁴¹ Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας στο χώρο του σχολείου, που αποτελεί ταυτόχρονα ένα πλαίσιο για τη μελέτη της, μπορεί να γίνει ακριβώς στη βάση των σημείων που επιτρέπουν τη δράση της πάνω σε δράσεις²⁴² και ο Foucault αναφέρει πέντε τέτοια σημεία.²⁴³ Πρώτο, το σύστημα των νομικών, οικονομικών, πολιτισμικών και λοιπών διαφοροποιήσεων που ενεργοποιούν τη δράση της εξουσίας, όπως συμβαίνει με τη θέση του δασκάλου η οποία προσδιορίζεται και παράγεται από τη νομοθεσία, την παράδοση και την παιδαγωγική επιστήμη.²⁴⁴ Δεύτερο, τον τύπο των αντικειμενικών σκοπών (διατήρηση των προνομίων, οικονομικά οφέλη, αναγνώριση της αυθεντίας), όταν, για παράδειγμα, ο δάσκαλος επιδιώκοντας ένα παιδαγωγικό στόχο επιβάλλει διαδικασίες κανονικοποίησης. Τρίτο, τις εργαλειακές τροπικότητες που επιφέρουν την άσκηση της εξουσίας «μέσω της βίας, της συμμόρφωσης, της συναίνεσης, της επιτήρησης, της οικονομικής ανταμοιβής».²⁴⁵ Τέταρτο τις μορφές «θεσμοποίησης», οι οποίες μπορούν να πάρουν «την όψη ενός συστήματος [dispositif] κλειστού στον εαυτό του με τους χαρακτηριστικούς τόπους του, τους ίδιους του κανονισμούς, τις ιεραρχικές του δομές προσεκτικά σχεδιασμένες, και μια σχετική λειτουργική αυτονομία (όπως στους θεσμούς του σχολείου και του στρατού)».²⁴⁶ Πέμπτο, τους βαθμούς εξορθολογισμού

²⁴⁰ Ο Foucault εξηγεί ότι με τον όρο «κυβερνησιμότητα» (gouvernementalité) αναφέρεται στο: «συγκροτημένο σύνολο των θεσμών, των διαδικασιών, [...] των αναλύσεων [...] και των τακτικών που επιτρέπουν να ασκείται αυτή η πολύ συγκεκριμένη αν και πολύπλοκη μορφή εξουσίας, η οποία έχει ως κύριο στόχο τον πληθυσμό, ως μείζονα μορφή της γνώσης την πολιτική οικονομία [και] ως ουσιαστικό τεχνικό εργαλείο τους μηχανισμούς ασφαλείας», στην τάση που επέφερε στη Δύση «την επικράτηση εκείνου του τύπου εξουσίας που μπορούμε να αποκαλέσουμε «διακυβέρνηση» [gouvernement] επί όλων των άλλων: κυριαρχία, πειθαρχία» και επίσης «[σ]το αποτέλεσμα της διαδικασίας με την οποία το Κράτος της δικαιοσύνης του μεσαίωνα, που έγινε το 15^ο και το 16^ο αιώνα το διοικητικό Κράτος, βρέθηκε σιγά-σιγά να έχει «διακυβερνηθεί»» (Michel Foucault, «La «gouvernementalité»», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 655).

²⁴¹ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», ό.π., σ. 1056 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ό.π., σ. 92. Όπως διευκρινίζει ο Foucault, η διφορούμενη σημασία της λέξης *διαγωγή* δεν αναφέρεται μόνο στη διαχείριση των πολιτικών και κρατικών θεμάτων αλλά δηλώνει επίσης «τον τρόπο διεύθυνσης της διαγωγής των ατόμων ή των ομάδων», (ό.π. / ό.π., σσ. 92-93).

²⁴² Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», ό.π., σ. 1056 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ό.π., σ. 93.

²⁴³ Ό.π., σσ. 1058-1059 / σσ. 95-97.

²⁴⁴ Τα παραδείγματα της παραγράφου προέρχονται από το James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», ό.π., σσ. 24-25.

²⁴⁵ Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, ό.π., σ. 24.

²⁴⁶ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», ό.π., σ. 24.

που δηλώνουν την επεξεργασία, το μετασχηματισμό και την οργάνωση της δράσης, ώστε να διασφαλιστεί το αποτέλεσμα και να υπολογιστεί το κόστος ή η αντίδραση.

Αν και το παραπάνω πλαίσιο δεν προσφέρει ένα έτοιμο ερμηνευτικό σχήμα, μπορεί σε συνδυασμό με μια γενεαλογική ανάγνωση του εκπαιδευτικού συστήματος να θέσει σε αμφισβήτηση την περιγραφή του ως ορθολογικού, ανθρώπινου και επιστημονικού, κλονίζοντας τις παιδαγωγικές βεβαιότητες που το περιβάλλουν.²⁴⁷ Ένα τέτοιο κριτικό πρόγραμμα θα μπορούσε να περιλαμβάνει την επανεξέταση των κανονικοποιητικών περιγραφών του αναπτυσσόμενου παιδιού, τη διευκρίνιση της σχέσης των εκπαιδευτικών στόχων με την άσκηση της εστιασμένης στην κυβερνησιμότητα σύγχρονης εξουσίας όπως και του ρόλου των επιστημών και ιδιαίτερα των ανθρωπιστικών στην εμφάνιση και εξέλιξή της, την ανάδειξη της ταξινομικής οπτικής του λόγου της επιστήμης και της κανονικοποιητικής στόχευσης των πρακτικών της εξέτασης και της ομολογίας οι οποίες διαμορφώνουν το κυβερνήσιμο υποκείμενο της σύγχρονης εξουσίας και του αποδίδουν την αλήθεια του και τέλος τη διερεύνηση της δυστοπικής δυνατότητας αποθεσμοποίησης της γνώσης και αντίστασης στη λειτουργία της εκπαίδευσης ως εξουσιαστικού μηχανισμού,²⁴⁸ η οποία λανθάνει διαρκώς πίσω από την επιφάνεια των πολιτικών και παιδαγωγικών αιτημάτων για αυτονομία ή μεταρρύθμιση.²⁴⁹ Γενικότερα η φουκωική προβληματική για την εκπαίδευση μπορεί να πάρει είτε τη μορφή της ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας σύμφωνα με το πρόγραμμα της προηγούμενης παραγράφου είτε την ειδική μορφή που αφορά τους τρόπους με τους οποίους οι επιμέρους επιστήμες της αγωγής κατασκευάζουν προληπτικά το υποκείμενο «παιδί» στο όνομα της χειραφέτησής του.²⁵⁰ Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους «τρεις τρόπους αντικειμενοποίησης που μετασχηματίζουν τα ανθρώπινα όντα σε υποκείμενα»²⁵¹ και αντιστοιχούν σε

²⁴⁷ *Ο.π.*, σ. 25.

²⁴⁸ Ο Foucault επικρίθηκε ότι δεν πρότεινε μια μέθοδο για να συμβεί αυτό: «[...] ό,τι έχει να προσφέρει είναι ευφυείς νέες περιγραφές του παρελθόντος, συμπληρωμένες με χρήσιμες υποδείξεις για να μην παγιδευτούμε στις παλιές ιστοριογραφικές υποθέσεις. [...] Τέτοιοι καθαρά αρνητικοί αφορισμοί δεν προέρχονται από μια θεωρία ούτε συνιστούν μια μέθοδο» (Richard Rorty, «Foucault and Epistemology» στο David Couzens Hoy (επιμ.), *Foucault, A Critical Reader*, Blackwell, Οξφόρδη 1996, σ. 47).

²⁴⁹ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», *ό.π.*, σσ. 25-26.

²⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 26.

²⁵¹ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1042 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σσ. 75-76. Βλ. παραπάνω, σσ. 38-39. Θυμίζουμε ότι το γενεαλογικό σχέδιο του Foucault περιλάμβανε επίσης τους τρεις άξονες της ιστορικής οντολογίας του εαυτού σε σχέση με την αλήθεια, με ένα πεδίο εξουσίας και με την ηθική (Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1212 / ελληνική έκδοση: «Για τη

ισάριθμες «περιγραφές» του. Θα συσχετίσουμε λοιπόν την υποκειμενοποίηση με τον ανθρωπιστικό και το φιλελεύθερο λόγο των επιστημών της αγωγής, θα την συνδέσουμε με τις πανοπτικές τεχνικές ελέγχου και θα ολοκληρώσουμε, εξετάζοντάς την μέσα στην προοπτική της ετεροτοπίας.

γενεαλογία της ηθικής», στο ίδιο, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 99).

2. Η ΦΟΥΚΩΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Στον χώρο της εκπαίδευσης αφθονούν οι θεωρίες για τη φύση και τον σκοπό του ανθρώπου, για τις έννοιες της ευτυχίας και της γνώσης και για τις διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις του ατόμου, ωστόσο ο εκπαιδευτικός βρίσκεται συχνά μπροστά σε μια δυσεπίλυτη σύγκρουση σε σχέση με τη συγκρότηση των μαθητών, καθώς πρέπει αφενός να τους φέρει σε επαφή με τις γνώσεις και τις δεξιότητες που θεωρούνται κοινωνικά απαραίτητες και αφετέρου να τους βοηθήσει να αναζητήσουν «το δικό τους δρόμο στον κόσμο», χωρίς «να χάσουν τον εαυτό τους μέσα στη διάψευση και στην αποξένωση».²⁵² Ακριβώς μια τέτοια υπόσχεση αναδύεται από τον λόγο των επιστημών της αγωγής οι οποίες, πριμοδοτώντας την έννοια του νεοτερικού υποκειμένου είτε στη βάση της ανθρωπιστικής είτε της φιλελεύθερης προσέγγισης, θεμελιώνονται αντίστοιχα στην πίστη σε «μια στοιχειώδη ανθρώπινη φύση και στη δύναμη της λογικής να επιφέρει την πρόοδο του ανθρώπου» και στο «αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα του ατόμου για μια πλήρη αυτοπραγμάτωση».²⁵³ Σε αυτές τις θεωρήσεις το ίδιο το υποκείμενο είναι η πηγή του λόγου και του νοήματος και διαχωρίζεται με σαφήνεια από την εξωτερική πραγματικότητα, σε αντίθεση με τη φουκωϊκή ανάλυση που, όπως εξηγήσαμε, θέτει ως πλαίσιο της εμπειρίας και της ανάλυσης του υποκειμένου τους λόγους που το διαμορφώνουν.²⁵⁴

2.1. Ανθρωπισμός και ανθρωπιστική εκπαίδευση

Ο ανθρωπισμός, ως ιδεολογία για τον Άνθρωπο, θεμελιώνεται πάνω στην καθολική αλήθεια της σκέψης ενός «άπειρου ιδεώδους υποκειμένου» στο οποίο αποδίδει μια «μεταφυσική κυριαρχική υποκειμενικότητα»,²⁵⁵ μια διαχρονική αναλλοίωτη υπόσταση με την οποία επιχειρεί να επανασυνδεθεί. Ο ανθρωπισμός υπήρξε για το δυτικό πολιτισμό, παρατηρεί ο Foucault, μια «μεγάλη σταθερά», το στοιχείο που τον διαφοροποιούσε από τους άλλους πολιτισμούς, αλλά και δημιουργούσε σημεία επαφής, όταν εντοπίζονταν ψήγματα του σε αυτούς, ώστε να ενισχύεται «η εντύπωση

²⁵² Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 78.

²⁵³ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 17.

²⁵⁴ Michel Foucault, «Forward to the English Edition», στον ίδιο, *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, ό.π., σ. xv.

²⁵⁵ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 120.

[...] μιας επικοινωνίας με την παγκοσμιότητα του ανθρώπινου είδους.²⁵⁶ Στην πραγματικότητα, η αντίληψη ότι ο σημερινός πολιτισμός μεριμνά για το ανθρώπινο, ανήκει στο χώρο της πλάνης και της αυταπάτης.²⁵⁷ Ο ανθρωπισμός εμφανίστηκε το 19^ο αιώνα, ενώ νωρίτερα ο άνθρωπος ήταν χαρακτηριστικά απών από το πεδίο του πολιτισμού²⁵⁸ και αποτέλεσε την «πιο βαριά κληρονομιά» αυτής της περιόδου, από την οποία πρέπει να απαλλαγούμε μέσω μιας εργασίας με πολιτικό περιεχόμενο, υπό την έννοια ότι το πρόσχημα της «σωτηρίας» και της «ανακάλυψης» του ανθρώπου χρησιμοποιήθηκε πολιτικά.²⁵⁹ Η ύπαρξη του ανθρώπου δε δημιουργήθηκε, όπως θα υπέθετε κανείς, από ένα ηθικό ενδιαφέρον γι' αυτήν, αλλά ως αντικείμενο μιας δυνατής γνώσης, από την οποία ξεπήδησαν τα πανταχού παρόντα ηθικά θέματα του σύγχρονου ανθρωπισμού.²⁶⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, ο ανθρωπισμός επιχείρησε να αντιμετωπίσει με όρους «ηθικής, αξιών, συμφιλίωσης» ζητήματα χωρίς θεωρητική αξία, όπως η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο, η πραγματικότητα, η καλλιτεχνική δημιουργία, η ευτυχία, τα οποία είναι δεν είναι παρά ανεπίλυτες «εμμονές» και όσο για την πολιτική του διάσταση, χρησιμοποιήθηκε από ποικιλόμορφα καθεστώτα για να συγκαλύψουν, πίσω από τη φενάκη του, «το κακό τους εμπόρευμα»,²⁶¹ αποτελώντας «τον κύριο ομαλοποιητικό λόγο της εποχής μας».²⁶²

Η γενικόλογη επίκληση του ανθρώπου, της ύπαρξης και των αισθημάτων του, προσδίδει στον ανθρωπισμό, παραδόξως για την καθιερωμένη αντίληψη, το χαρακτηρισμό της αφηρημένης ιδεολογίας που λειτουργεί ως «παραπέτασμα πίσω από το οποίο βρίσκει καταφύγιο η πιο αντιδραστική σκέψη» και επιχειρούνται αλλόκοτες συνθέσεις,²⁶³ ενώ οι επιστήμες του ανθρώπου και ιδιαίτερα η λογοτεχνία

²⁵⁶ Michel Foucault, «L'homme est-il mort?», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 568.

²⁵⁷ Ό.π.

²⁵⁸ Ό.π.

²⁵⁹ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», ό.π., σ. 544 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», ό.π., σ. 67.

²⁶⁰ Michel Foucault, «L'homme est-il mort?», ό.π., 2001 σ. 569.

²⁶¹ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», ό.π., σ. 544 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», ό.π., σ. 68.

²⁶² Κύρκος Δοξιάδης, *O Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 65.

²⁶³ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», ό.π., σσ. 545-546 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», ό.π., σ. 70. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε μια διευκρίνιση που θα κάνει ο Foucault αρκετά χρόνια αργότερα: σε ένα βαθμό η αντι-ουμανιστική κριτική του οφειλόταν στην κατάχρηση του όρου στη μεταπολεμική σκέψη, στην «πλήρη διανοητική σύγχυση» που δημιουργούσε η υιοθέτησή του από στοχαστές διαφορετικών κατευθύνσεων και στην αποδοχή του εγώ και της συνείδησης ως κυρίαρχων κατηγοριών (Michel Foucault, «Interview de Michel Foucault», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ. 1485-1486). Το τελευταίο σημείο εντοπίζεται και από τον Δοξιάδη: «Υπήρχε όμως ένα εξ ίσου σημαντικό θεωρητικό «υπόστρωμα», [...], σε αυτή την αρνητική ενασχόληση με τον

παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αντίσταση στη θέση, ότι η σκέψη είναι μια λειτουργία προσχηματισμένη από την εποχή και τη γλώσσα και η «ελευθερία» της είναι συστημικά προσδιορισμένη.²⁶⁴ Εκτός από την «εύκολη» λογοτεχνική και πολιτική χρήση του, ο ανθρωπισμός συνδέθηκε ιδιαίτερα με τη διαλεκτική· «οι μεγάλοι υπεύθυνοι για το σύγχρονο ανθρωπισμό είναι φανερά ο Χέγκελ και ο Μαρξ», σημειώνει ο Foucault.²⁶⁵ Στο μέτρο που η διαλεκτική είναι μια φιλοσοφία «της ιστορίας, [...] της ανθρώπινης πρακτικής, [...] της αλλοτρίωσης και της συμφιλίωσης», η διακήρυξη της επιστροφής στον αληθινό και αυθεντικό εαυτό, αποτελεί ταυτόχρονα και μια επίκληση του ανθρωπισμού.²⁶⁶ Στους αντίποδες, ο Foucault κάνει λόγο για τα πρώτα φαινόμενα μιας μη-διαλεκτικής σκέψης που ξεκίνησε, όταν ο Nietzsche έδειξε ότι ο θάνατος του Θεού δε σήμανε την ανάδυση, αλλά την ταυτόχρονη εξαφάνιση του ανθρώπου.²⁶⁷

Από τη σκοπιά της εξουσίας, οι κλασικές κατηγορίες του ανθρωπισμού, όπως «η αλήθεια, ο άνθρωπος, ο πολιτισμός, η γραφή», «οι περιώνυμες ιστορικές συνέχειες» που έχουν ως προφανή αποστολή την ερμηνεία, οι «αιώνιες «επιστροφές» στις μεγάλες ιδρυτικές αφηγήσεις της χειραφέτησης, όλα χρησιμοποιούνται για να αποκλείσουν την εμφάνιση της ρήξης, της σύγκρουσης και της εκδήλωσης της εξουσίας μέσα στο συμβάν.²⁶⁸ Με αυτό το δεδομένο, ο Foucault χαρακτηρίζει «αυταπάτη» τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης, το άνοιγμά της στον πραγματικό κόσμο, γιατί η προσκόλλησή της στο «παλαιό παραδοσιακό υπόστρωμα του «ανθρωπισμού»», διασφαλίζει τη διατήρηση της κοινωνικής οργάνωσης και η προσθήκη μιας ταχύρρυθμης εκμάθησης σύγχρονων αποτελεσματικών τεχνικών, την οικονομική ανάπτυξη αυτής της κοινωνίας.²⁶⁹

Επομένως, ο ανθρωπισμός μπορεί να περιγραφεί ως ένα σύνολο λόγων, με τους οποίους, στη Δύση, παρεμποδίστηκε η «επιθυμία της εξουσίας» και ελέγχθηκε το υποκείμενο, μέσα από την επινόηση μιας σειράς «υποταγμένων κυριαρχιών»

ανθρωπισμό, και αυτό εκφραζόταν με τον επίμονο στόχο να κατεδαφιστεί το φιλοσοφικό θεμέλιο του ανθρωπισμού, δηλαδή της (φιλοσοφικής) ανθρωπολογίας. [...] κατά την άποψη του Foucault, οι βασικοί σύγχρονοι εκπρόσωποι της ήταν οι φαινομενολόγοι» (ό.π., σ. 66).

²⁶⁴ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», ό.π., σσ. 543, 545 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», ό.π., σσ. 66, 68.

²⁶⁵ Michel Foucault, «L'homme est-il mort?», ό.π., σ. 569.

²⁶⁶ Ό.π.

²⁶⁷ Ό.π., σ. 570.

²⁶⁸ Michel Foucault, «Par-delà le bien et le mal», ό.π., σ. 1094.

²⁶⁹ Ό.π.

(*souverainetés assujetties*)²⁷⁰ που αναφέρονται τόσο στη διαμόρφωση των αντικειμένων της γνώσης όσο και στην υποκειμενοποίηση (*assujettissement*), η οποία δηλώνει όχι μόνο τη συγκρότηση του υποκειμένου από τον εαυτό του, αλλά και την επιβολή σε αυτό σχέσεων καθυπόταξης (*sujétion*).²⁷¹ Τυπικές έννοιες του ανθρωπιστικού λεξιλογίου όπως η ψυχή, η συνείδηση, το άτομο και η ελευθερία είναι οντότητες με διφυείς και αντιφατικές λειτουργίες, κυριαρχίας και υποταγής ταυτόχρονα, εξηγεί ο Foucault, οι οποίες επικυρώνουν και εξορκίζουν συνάμα τη δράση της εξουσίας, μεταδίδοντας στο δυτικό άνθρωπο την αντίληψη, ότι, όσο παραιτείται από την άσκησή της και υποτάσσεται σε ό, τι του επιβάλλει, τόσο γίνεται κυρίαρχος: η ψυχή κυριαρχεί στο σώμα, αλλά είναι υποταγμένη στον Θεό, η συνείδηση, κυρίαρχη στο πεδίο των αποφάσεων, υποτάσσεται στην αλήθεια, το άτομο, φορέας δικαιωμάτων, είναι υποταγμένο στους φυσικούς νόμους και στους κοινωνικούς κανόνες και η εσωτερικά κυρίαρχη ελευθερία συναινεί στις εξωτερικές συνθήκες.²⁷² Η ανθρωπιστική προσέγγιση αποδέχεται τους κοινωνικούς και ηθικούς διαχωρισμούς, δεν αμφισβητεί τις κατατάξεις και τις κατηγοριοποιήσεις, αντίθετα τις επικυρώνει με την επίκληση της αφηρημένης έννοιας του ανθρώπου, επιδιώκοντας να αλλάξει το ιδεολογικό σύστημα, χωρίς να θίξει το πλαίσιο των θεσμών απ' όπου προέρχεται.²⁷³ Καθώς, όμως, η ιδεολογία έχει «επενδυθεί, αποκρυσταλλωθεί και αναπαράγεται» βιωμένη μέσα σε ένα «παχύ θεσμικό στρώμα», οποιαδήποτε απόπειρα να κλονιστεί πρέπει να στοχεύει ταυτόχρονα στην αλλαγή τόσο της συνείδησης όσο και των θεσμών.²⁷⁴

Αν «στην καρδιά του ανθρωπισμού [βρίσκεται] η θεωρία του υποκειμένου με τη διπλή σημασία της λέξης»,²⁷⁵ τότε, κατ' επέκταση, ο ανθρωπισμός βρισκόταν στο κέντρο της εκπαίδευσης ως μηχανισμού υποκειμενοποίησης, τουλάχιστο ως πολύ πρόσφατα και πολλές όψεις του εξακολουθούν να είναι ζητούμενα ή κοινοί τόποι, γνωστικοί και παιδαγωγικοί, στο χώρο της. Οι επιστήμες της αγωγής (ψυχολογία και κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, γνωστική και εξελικτική ψυχολογία, παιδαγωγική), προετοιμάζουν τη συμμόρφωση, περιγράφοντας το πλαίσιο όπου ξεδιπλώνονται τα «παιχνίδια αλήθειας» και υποκειμενοποιείται το αντικείμενό τους. Η γνώση και οι

²⁷⁰ *Ο.π.*

²⁷¹ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, *ό.π.*, σσ. 50-51.

²⁷² Michel Foucault, «Par-delà le bien et le mal», *ό.π.*, σ. 1094.

²⁷³ *Ο.π.*, σ. 1099.

²⁷⁴ *Ο.π.*

²⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 1094.

πρακτικές τους προσφέρουν τους τρόπους «της κατάταξης, του ελέγχου και της ανάσχεσης που παραδόξως συνδέονται συχνά με την ανθρωπιστική ρητορική της μεταρρύθμισης και της προόδου», κατασκευάζουν όμως το μαθητή είτε ως παθητικό αντικείμενο είτε ως ενεργό, αυτοδιαμορφούμενο υποκείμενο που συνήθως διαμεσολαβείται από την αυθεντία του δασκάλου.²⁷⁶

Ειδικά ο χώρος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, «ο οποίος διέπεται από τον ανθρωπισμό», δέχεται την αυστηρή κριτική του Foucault, γιατί προσφέρει μια μόρφωση της αμάθειας, που δεν δίνει κανένα απολύτως εφόδιο για την κατανόηση του τι συμβαίνει στον κόσμο, «βάρβαρη», «ξεπερασμένη», «αισθηματική».²⁷⁷ Είναι γεγονός ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση υπήρξε προνομιακό πεδίο της κυριαρχίας του ανθρωπισμού και ότι, για παράδειγμα, η σχολική ιστορία των νεότερων χρόνων δεν αποτελεί παρά μια περιγραφή της εκδίπλωσής του: «ο 16^{ος} αιώνας ήταν η εποχή του ανθρωπισμού, [...] ο κλασικισμός ανέπτυξε τα μεγάλα θέματα της ανθρώπινης φύσης, [...] ο 18^{ος} αιώνας δημιούργησε τις θετικές επιστήμες».²⁷⁸ Στο σχήμα αυτό ο ανθρωπισμός λειτουργεί ως «αρχή και τελείωση», είναι η δύναμη που ενεργοποιεί και ταυτόχρονα ολοκληρώνει την ιστορική πορεία αλλά και το κριτήριο στο όνομα του οποίου γίνεται λόγος για τη «σύγχρονη βαρβαρότητα» των μηχανών²⁷⁹ ή άλλων απάνθρωπων θεσμών,²⁸⁰ ενώ, υπενθυμίζει ο Foucault, η επιστήμη και η τεχνική αποτελούν τμήμα του ίδιου συστήματος, δηλαδή του πραγματικού κόσμου και υπάγονται στις ίδιες κατηγορίες που διέπουν τη σκέψη, τη ζωή και τον τρόπο ύπαρξης ως το επίπεδο της καθημερινότητας.²⁸¹ Επίσης εκτός της εκπαίδευσης,

²⁷⁶ Stephen J. Ball, «Introducing Monsieur Foucault», *ό.π.*, σ. 4.

²⁷⁷ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», *ό.π.*, σ. 545 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», *ό.π.*, σ. 69.

²⁷⁸ Michel Foucault, «L'homme est-il mort?», *ό.π.*, σ. 568.

²⁷⁹ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», *ό.π.*, σ. 545 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», *ό.π.*, σσ. 69-70. Ο Foucault θα εκφράσει τη δυσπιστία του για δύο «διανοητικές στάσεις» οι οποίες «πρέπει να έρχονται στην επιφάνεια»: η μία θεωρεί δεδομένη «την επανάληψη και την εξάπλωση των ίδιων μηχανισμών μέσα στην ιστορία των κοινωνιών μας» και η άλλη συντηρεί «τη μυθοπλασία του «παλιού καλού καιρού», όταν το κοινωνικό σώμα ήταν ζωντανό και θερμό, οι οικογένειες ενωμένες και τα άτομα αυτόνομα», πριν τον ερχομό του καπιταλισμού και της εκβιομηχάνισης (Michel Foucault, «Un système finit face à une demande infinie», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1190 / ελληνική έκδοση: «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμέτωπο με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σσ. 327-328). Η «αισθηματική» διάσταση του ανθρωπισμού θα μπορούσε να συνδεθεί και με τη «νοσταλγική αναφορά σε μια χρυσή εποχή» (*ό.π.*, σ. 1190 / *ό.π.*, σ. 328).

²⁸⁰ Michel Foucault, «L'homme est-il mort?», *ό.π.*, σ. 568.

²⁸¹ Michel Foucault, «Entretien avec Madeleine Chapsal», *ό.π.*, σ. 546 / «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», *ό.π.*, σ. 70.

υπάρχουν «οι μεγάλοι μυστικοί μηχανισμοί, με τους οποίους μια κοινωνία μεταδίδει τη γνώση της και μεταδίδεται και η ίδια κάτω από το προσωπείο της γνώσης», για παράδειγμα, τα μέσα επικοινωνίας και ενημέρωσης²⁸² που συχνά επικαλούνται την ανθρωπιστική ιδεολογία ως βάση της «κριτικής» τους.

Ο Foucault προτείνει ως διέξοδο από τη «φυλακή» του ανθρωπισμού μια διπλή δράση που περιλαμβάνει την απελευθέρωση της επιθυμίας για εξουσία μέσα από έναν ταξικό πολιτικό αγώνα καθώς και ένα πολιτισμικό εγχείρημα «καταστροφής του υποκειμένου ως ψευδο-κυρίαρχου» με δράσεις μη αποδεκτές που παραβιάζουν τα κάθε είδους όρια και η θέση τους ως τώρα είναι μόνο στη λογοτεχνία, ώστε να επέλθει «η ρήξη όλων των απαγορεύσεων και των αποκλεισμών με τις οποίες συγκροτείται και συνεχίζεται η κανονιστική ατομικότητα».²⁸³

²⁸² Michel Foucault, «Par-delà le bien et le mal», *ό.π.*, σ. 1097.

²⁸³ *Ό.π.*, σ. 1095.

2.2. Η φιλελεύθερη αντίληψη για την εκπαίδευση

Το περιεχόμενο της ελευθερίας αποτελεί κομβικό σημείο για τον προσδιορισμό της έννοιας της φιλελεύθερης εκπαίδευσης, καθώς ερμηνεύεται είτε αρνητικά ως απαλοιφή των περιορισμών (ελευθερία από κάτι) είτε θετικά σε σχέση με τις προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν για να ασκηθεί.²⁸⁴ Στην περίπτωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι κοινός τόπος ότι δεν αρκεί η πρόβλεψη του δικαιώματος συμμετοχής σε αυτή²⁸⁵ που από μόνο του αποτελεί το μέσον, χωρίς ταυτόχρονα να υφίστανται οι υλικοί όροι και οι κοινωνικές συνθήκες που θα επιτρέψουν την πρόσκτηση της μόρφωσης. Ο Foucault αναγνωρίζει το «θετικό αίτημα» για μια παροχή «που ανοίγει το δρόμο σε σχέσεις πιο εμπλουτισμένες, πιο πολυάριθμες, πιο ποικίλες και ευέλικτες με τον εαυτό μας και το περιβάλλον, ενώ εγγυώνται στον καθένα μια πραγματική αυτονομία»,²⁸⁶ επισημαίνει όμως ένα πρόβλημα ισορροπίας ανάμεσα αφενός στην αυστηρότητα των μηχανισμών και στην αύξηση της εξάρτησης του ατόμου και αφετέρου στην εντεινόμενη διεκδίκηση των διαφόρων μορφών ελευθερίας.²⁸⁷

Οπωσδήποτε σε κάθε εκδοχή της φιλελεύθερης σκέψης ενυπάρχει η αντίληψη ότι η ορθολογικότητα χαρακτηρίζει τους ανθρώπους και ότι οι πεποιθήσεις, οι δομές εξουσίας και οι κοινωνικοί θεσμοί πρέπει να υπόκεινται σε λογικό έλεγχο, ώστε οι διαδικασίες και οι αποφάσεις που απορρέουν από αυτή να βελτιώσουν την ανθρώπινη

²⁸⁴ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 55.

²⁸⁵ Συζητώντας το θέμα της κοινωνικής ασφάλισης, ο Foucault θεωρεί ότι είναι πρακτικά δύσκολο για μια κοινωνία να καλύψει με συλλογικά μέσα τις ανάγκες των μελών της, όταν αυτές αυξάνονται απεριόριστα. Πολλές επισημάνσεις αυτού του κειμένου ισχύουν και για την εκπαίδευση, αν θεωρηθεί ως μορφή κοινωνικού δικαιώματος. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί αναλογικά να γίνει λόγος για τα μέσα της εκπαίδευσης που «ορίζουν μια κινούμενη γραμμή η οποία προκύπτει από τις τεχνικές ικανότητες, από τις οικονομικές δυνατότητες μιας συλλογικότητας και από αυτά που μια κοινωνία μπορεί να αφιερώσει ως πηγές και μέσα για τις ανάγκες [της]». Μπορούν επίσης να προσδιοριστούν οι όψεις του δικαιώματος, η ισότητα ή ο βαθμός πρόσβασης στην άσκησή του, πρέπει όμως να έχουμε υπόψη ότι η οποιαδήποτε λύση θα έχει προσωρινό και όχι απόλυτο χαρακτήρα. Αν σε αυτά προστεθεί και η παράμετρος του κόστους, το ζήτημα παίρνει τη μορφή ενός πολιτικού και ηθικού προβλήματος, ενός αιτήματος χωρίς όρια μέσα στους περιορισμούς ενός συστήματος (Michel Foucault, «Un système finit face à une demande infinie», ό.π., σσ. 1195-1197, 1198 / «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμέτωπο με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», ό.π., σ. 337-341, 344).

²⁸⁶ Ό.π., σσ. 1187-1188 / ό.π., σ. 323.

²⁸⁷ Ό.π., σ. 1187 / ό.π., σσ. 322-323. Η ασφάλεια των ανθρώπων ή στην περίπτωσή μας η εκπαίδευσή τους, θα πρέπει «να παρέχει στον καθένα την αυτονομία του σε σχέση με τους κινδύνους και τις καταστάσεις που είναι ενδεχόμενο, λόγω της φύσης τους, να τον υποβιάσουν, να τον υποτάξουν» (ό.π.).

κατάσταση.²⁸⁸ Η σχέση ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και στην πρόοδο δεν καταλήγει μόνο σε μια σταθερή πίστη στην ορθολογικότητα και στην επιστήμη αλλά επίσης στη σημασία του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο λειτουργεί ως μηχανισμός για την προαγωγή της γνώσης και τη δημιουργία αυτόνομων ατόμων που θα τροφοδοτήσουν εκ νέου αυτό το σχήμα.²⁸⁹

Άμεσα συνδεδεμένος με τον φιλελευθερισμό είναι και ο ατομικισμός, στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται η έννοια των αναπαλλοτριώτων δικαιωμάτων και η αντίληψη ότι η κοινωνία των πολιτών συγκροτείται με την εκούσια συμμετοχή τους και όχι με τον καταναγκασμό.²⁹⁰ Ο συλλογικός ατομικισμός αποδέχεται την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή όλων των ανθρώπων στη λειτουργία του λόγου και θεωρεί τα επιτεύγματά τους αποτέλεσμα του ατομικού λόγου και κατά συνέπεια, υποκείμενα στον έλεγχό του, ενώ ο αποκαλούμενος πραγματικός ατομικισμός, ο οποίος βρίσκεται στη βάση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στην εκπαίδευση, δέχεται ότι ο ατομικός λόγος έχει περιορισμένη δυνατότητα επίδρασης στη διαμόρφωση των ανθρώπινων πραγμάτων, γι' αυτό η επιρροή του πρέπει να κρατηθεί στον ελάχιστο βαθμό που είναι απαραίτητος για την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς.²⁹¹ Αντίστοιχα η φιλελεύθερη εκπαίδευση εκτείνεται σε ένα φάσμα θεωρήσεων, όπου απαντώνται ο προοδευτικός ορθολογισμός που διατηρεί σημεία επαφής με τους Γάλλους φιλοσόφους του Διαφωτισμού, η επηρεασμένη από τον Hobbes και τον Locke

²⁸⁸ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σσ. 57-58.

²⁸⁹ Ό.π., σ. 58.

²⁹⁰ Ό.π. Ο Foucault θεωρεί πλέον «μη λειτουργική» τη διάκριση μεταξύ της «πολιτικής κοινωνίας» και του «Κράτους» που προήλθε από τους οικονομολόγους του τέλους του 18^{ου} αιώνα οι οποίοι θεώρησαν την πρώτη ως «τόπο μιας αυτόνομης οικονομικής διαδικασίας» και σημειώνει: «Οι σχέσεις ανάμεσα στην πολιτική εξουσία, στα συστήματα εξάρτησης που γεννά και στα άτομα είναι πολύ περίπλοκες για να χωρέσουν σε αυτό το σχήμα. [...] κάθε ανθρώπινη σχέση είναι σε ένα βαθμό μια σχέση εξουσίας. [...] Κάθε σχέση εξουσίας δεν είναι κακή καθεαυτή, αλλά είναι ένα γεγονός που περιέχει πάντα κινδύνους» (Michel Foucault, «Un système finit face à une demande infinie», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 1193 / «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμέτωπο με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», ό.π., σ. 334).

²⁹¹ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σσ. 60-61. Το δίλημμα ανάμεσα σε ένα κεντρικό, γραφειοκρατικό μηχανισμό που πάσχει από αγκυλώσεις και απειλεί την αυτονομία των ατόμων και των ομάδων και στον φιλελευθερισμό που υπερασπίζεται «τις ελεύθερες αλεπούδες μέσα στα ελεύθερα κοτέτσια», δεν μπορεί να απαντηθεί συμβιβαστικά, αλλά πρέπει να προέλθει από μια λεπτομερή ανάλυση της παρούσας κατάστασης (Michel Foucault, «Un système finit face à une demande infinie», ό.π., σ. 1188 / «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμέτωπο με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», ό.π., σ. 324). Ο Foucault εντοπίζει μέσα σε αυτήν τους κινδύνους τόσο της ενσωμάτωσης όσο και της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού και προτείνει, για να συνυπάρξουν το κοινωνικό αγαθό και η ανεξαρτησία των ατόμων, την αποκέντρωση των σημείων και των διαδικασιών λήψης των αποφάσεων καθώς και την ανανέωση των προερχόμενων από την περίοδο των παγκόσμιων πολέμων εννοιολογικών κατηγοριών με τις οποίες προσεγγίζουμε το πρόβλημα (ό.π., σσ. 1188, 1191-1192 / ό.π., σσ. 324-325, 331).

μετριοπαθής φιλελεύθερη παιδαγωγική η οποία αναγνωρίζει την επίδραση των κοινωνικών σχημάτων στη διαμόρφωση της ατομικής συνείδησης και στο άλλο άκρο οι νεοφιλελεύθερες παιδαγωγικές προσεγγίσεις που έχουν ως αφετηρία την οικονομική σκέψη του F. A. Hayek.²⁹² Ένα στοιχείο που μπορεί να καταδείξει τη διαφορά της φιλελεύθερης από τη νεοφιλελεύθερη οπτική, ως προς τη λειτουργία της εκπαίδευσης, είναι η εφαρμογή της φουκωϊκής έννοιας της βιοπολιτικής εξουσίας αφενός ως «συλλογική[ς] φροντίδα[ς] από την πλευρά ενός κράτους δικαίου με κοινωνικό πρόσωπο» προς το άτομο-πολίτη και αφετέρου ως επένδυση του «ατόμου-επιχείρηση» στο κεφάλαιο του εαυτού του, που αποσκοπεί στην ευημερία του μέσα από την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς του.²⁹³

Γενικά στο επίκεντρο της φιλελεύθερης παιδαγωγικής βρίσκεται «η ηθική, επιστημολογική και μεταφυσική σπουδαιότητα του ατόμου», η αυτονομία και η ανεξαρτησία του οποίου εξαρτάται από την επαφή του κατά τη νεαρή ηλικία με τους λογικούς κανόνες και ειδικά την επιστημονική σκέψη και την επίλυση προβλημάτων.²⁹⁴ Παραδόξως, οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί αποδέχονται ως απαραίτητα για τους νέους κάποια στάδια ανελευθερίας μέχρι να σκεφτούν «λογικά» και να κάνουν «σωστές» επιλογές· ως τότε όμως η εγχάραξη των κανόνων και των παραδοσιακών σχημάτων σκέψης καθορίζουν τον τρόπο που το παιδί θα αντιληφθεί τον κόσμο και ακυρώνουν την υποτιθέμενη αυτονομία του.²⁹⁵ Πρόκειται για την ειρωνική συνθήκη που χαρακτηρίζει τη νεοτερικότητα στο σύνολό της, «ο ίδιος ο αγώνας για απελευθέρωση [να οδηγεί] πάντοτε σε κάποια αποδοχή της κυριαρχίας, τόσο στο συλλογικό όσο και στο ατομικό επίπεδο, και σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πρακτικής [...]».²⁹⁶ Από τη σκοπιά της φουκωϊκής ανάλυσης, η ύπαρξη καθολικών κανόνων που επιτρέπουν στο άτομο να δρα κατά ηθικά αυτόνομο τρόπο και κατ' επέκταση η ίδια ή έννοια της συναρτημένης με την αυτονομία «ανθρώπινης

²⁹² Βλ. Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago University Press, 1960.

²⁹³ Κύρκος Δοξιάδης, *O Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σσ. 264-266. Ο Δοξιάδης παρατηρεί ότι σε ένα πρώτο επίπεδο είναι δυνατή η διάκριση του λόγου του πολιτικού φιλελευθερισμού που συνδέεται με τα ατομικά δικαιώματα, τη λαϊκή κυριαρχία και την κοινοβουλευτική δημοκρατία από το λόγο του νεοφιλελευθερισμού που συνάπτεται με τη βιοπολιτική κυριαρχία πάνω στον πληθυσμό, επισημαίνει όμως ότι και οι δύο «συνυπάρχουν στη νεοτερικότητα ως συστήματα λόγου και εξουσίας, αυτόνομα μεταξύ τους, άλλοτε σε αργαστή συνεργασία και άλλοτε ανταγωνιστικά» (ό.π., σσ. 259, 262).

²⁹⁴ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 81.

²⁹⁵ Ό.π., σσ. 84-85.

²⁹⁶ Κύρκος Δοξιάδης, *O Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σσ. 80-81. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

φύσης» είναι δύο θέματα που εισήχθησαν στη δυτική σκέψη μετά το Διαφωτισμό²⁹⁷ και συγκαλύπτουν το ουσιαστικά πολιτικό εγχείρημα της εξουσίας να συγκροτήσει και μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, όχι ένα ελεύθερο, αλλά ένα κυβερνήσιμο υποκείμενο.²⁹⁸ Αν ωστόσο οι περιορισμοί του υποκειμένου επιβάλλουν και νομιμοποιούν την κυριαρχία της εξουσίας, «η φουκωική παρέμβαση συνίσταται [...] στην κατάδειξη ότι ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο δεν θα έπρεπε να δεχτούμε την έννοια ενός «άπειρου υποκειμένου» της εξουσίας. Οι άνθρωποι που ασκούν εξουσία είναι το ίδιο περατοί με εκείνους που την υφίστανται».²⁹⁹ Σε κάθε περίπτωση που οι σχέσεις εξουσίας δεν καθορίζουν κατά τρόπο απόλυτο τη θέση των υποκειμένων, η ελευθερία όντως υφίσταται και βρίσκεται σε «ένα πολύ πολύπλοκο παιχνίδι» με την άσκηση της εξουσίας και τη «διακυβέρνηση» των ανθρώπων,³⁰⁰ η διεκδίκησή της όμως δεν θα προέλθει μέσα από το εγχείρημα της απελευθέρωσης του ατόμου από τους θεσμούς του Κράτους, όπως είναι η εκπαίδευση, αλλά μέσα από τη δική μας απελευθέρωση, από τον τύπο εξατομίκευσης που αυτό επιβάλλει, δηλαδή μέσα από την αναζήτηση νέων μορφών υποκειμενικότητας.³⁰¹ Ο Foucault αναφέρεται πλέον με σαφήνεια σε μια ενεργητική αυτοδιαμορφωτική δράση του υποκειμένου που υπερβαίνει τον ασκούμενο σε αυτό έλεγχο από τους κρατικούς μηχανισμούς και δίνει έμφαση στη εργασία που μπορεί να επιτελέσει το ίδιο σε σχέση με τον εαυτό του. Σε αυτό το πλαίσιο η κριτική επερώτηση των εμπλεκόμενων στην εκπαιδευτική διαδικασία σχετικά με τις παιδαγωγικές θεωρήσεις, όχι ως «απόμακρη και ευλαβής παρατήρηση [...] των γεγονότων», αλλά «με όρους της πρακτικής τους αναγκαιότητας ως κανονιστικών ιδεών»,³⁰² θα καταδειξεί τον μη αναγκαστικό και αναπόφευκτο χαρακτήρα τους και θα επιτρέψει τη διάνοιξη προς νέες μορφές εμπειρίας του

²⁹⁷ Η καντιανή έννοια της αυτονομίας της βούλησης συνέδεσε το έλλογο με το ηθικό στη βάση της ελευθερίας και αποτέλεσε αφετηρία πολλών μεταγενέστερων παιδαγωγικών θεωρήσεων. Κατά τον Foucault, το υποκείμενο αυτής της γνώσης και αυτής της ηθικής «είναι ένα περατό υποκείμενο [...] που πρέπει διαρκώς να συγκροτεί τον εαυτό του *δια μέσου των πράξεών του* [και] δεν μπορεί να είναι αληθινά κυριαρχικό» (ό.π., σ. 69). Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

²⁹⁸ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σσ. 89-90.

²⁹⁹ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 91. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

³⁰⁰ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», ό.π., σσ. 1056-1057 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ό.π., σ. 93.

³⁰¹ Ό.π., σ. 1051 / ό.π., σ. 87. Η έμφαση είναι του Foucault.

³⁰² Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σσ. 88-89. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

υποκειμένου,³⁰³ προοπτική που θα εξετάσουμε στο τελευταίο μέρος της εργασίας μας, εντάσσοντάς την στη λειτουργία της ετεροτοπίας.

³⁰³ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 16.

3. Ο ΠΑΝΟΠΤΙΣΜΟΣ

3.1. Οι τεχνολογίες της εξουσίας³⁰⁴

Στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας έγινε λόγος για τη σύνδεση του αναλυτικού σχήματος εξουσία-γνώση με το κυβερνήσιμο υποκείμενο και διαπιστώθηκε ότι η εκπαίδευση, ως χώρος άσκησης αλλά και ανάδυσης της σύγχρονης εξουσίας, μπορεί να θεωρηθεί ένα προνομιακό πεδίο για τη διαμόρφωσή του.³⁰⁵ Η νεότερη εξουσία εγκατέλειψε την «ιεροεξεταστική», δημόσια άσκηση βίας πάνω στο σώμα του υποκειμένου και κινήθηκε προς μια ήπια έκφρασή της μέσα από εξεταστικούς θεσμούς που μεριμνούν γι' αυτό, υποστηριζόμενοι από ένα δίκτυο διαπλεκόμενων μηχανισμών εγκλεισμού, όπως η φυλακή, το νοσοκομείο, το άσυλο, ο στρατώνας, το εργοστάσιο και το σχολείο. Η νέα τροπικότητα της εξουσίας, ως μια «πολιτική του σώματος» η οποία συναρτά με τη βοήθεια των επιστημών του ανθρώπου την αντικειμενοποίηση με την καθυπόταξη, παρήγαγε συγκεκριμένες τεχνικές, ώστε «να καταστεί πειθήνια και χρήσιμη η συσσώρευση των ανθρώπων».³⁰⁶ Όπως παρατηρεί ο Foucault, «Διαμέσου της κλασικής εποχής αναρριχώνται αφενός μια σχολαστική επίβλεψη της λεπτομέρειας, και αφετέρου μια πολιτική επιφόρτιση με αυτά τα μικρά πράγματα, για τον έλεγχο και τη χρησιμοποίηση των ανθρώπων [...] από όλα αυτά τα ασήμαντα γεννήθηκε, ασφαλώς, ο άνθρωπος του νεότερου ανθρωπισμού»,³⁰⁷ εισάγοντας με αυτή τη γενεαλογικά φορτισμένη φράση τον αναγνώστη του *Επιτήρηση και Τιμωρία* στην ανάλυση της πειθαρχικής εξουσίας. Εδώ η οργάνωση του χώρου, του χρόνου και των ιδιοτήτων των ατόμων αντιμετωπίζονται ως

³⁰⁴ Για τη διάκριση μεταξύ «τεχνολογιών της εξουσίας» και «τεχνολογιών του εαυτού» βλ. Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.), *Technologies of the Self, A seminar with Michel Foucault*, ό.π., σ. 18: οι πρώτες «καθορίζουν τη διαγωγή των ατόμων και τα υποτάσσουν σε ορισμένους σκοπούς ή [σε ορισμένη] κυριαρχία, μια αντικειμενοποίηση του υποκειμένου», ενώ οι δεύτερες επιτρέπουν στα άτομα να επιδράσουν πάνω στον εαυτό τους και να τον μετασχηματίσουν «ώστε να επιτύχουν μια ορισμένη μορφή ευτυχίας, αγνότητας, σοφίας, τελειότητας ή αθανασίας».

³⁰⁵ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», ό.π., σσ. 22-23.

³⁰⁶ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 350. Το πέρασμα από την τιμωρία στην επιτήρηση σημειώνεται «τη στιγμή κατά την οποία έγινε αντιληπτό, ότι ήταν περισσότερο αποτελεσματικό και αποδοτικό, από την άποψη της οικονομίας της εξουσίας, [οι άνθρωποι] να επιτηρούνται παρά να τιμωρούνται. [...] όταν σκέπτομαι το μηχανισμό της εξουσίας, σκέπτομαι την τριχοειδή μορφή με την οποία υπάρχει, ώστε η εξουσία να συναντά τον ίδιο τον πυρήνα των ανθρώπων, να αγγίζει το σώμα τους, να φτάνει να εισχωρήσει στις πράξεις, στις συμπεριφορές, στους λόγους, στη διαδικασία μάθησης, στην καθημερινή τους ζωή» (Michel Foucault, «Entretien sur la prison: le livre et sa méthode», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 1609).

³⁰⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 161.

προϋποθέσεις για την άσκησή της μέσα από παραδείγματα προερχόμενα κυρίως από τον 18^ο αιώνα,³⁰⁸ περίοδο κατά την οποία συγκροτείται ο καπιταλισμός περισσότερο ως μια διαδικασία με πολλαπλές συγκυριακές εστίες που «συγκλίνουν και σκιαγραφούν βαθμιαία το διάγραμμα μιας γενικής μεθόδου»³⁰⁹ και λιγότερο ως εκδίπλωση μιας οικονομικής ορθολογικότητας, όπως ήθελαν οι απολογητές του. Επομένως, οι σύγχρονες κοινωνίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως πειθαρχικές κοινωνίες με την έννοια ότι οι μηχανισμοί και οι θεσμοί τους διασχίζονται, συνδέονται και ενεργοποιούνται από την πειθαρχική τεχνολογία.³¹⁰

Ο Foucault επισημαίνει ότι κατά το πέρασμα στη νεότερη περίοδο συνέβη «μια αληθινή τεχνολογική απελευθέρωση στην παραγωγικότητα της εξουσίας» με τη συγκρότηση μιας «νέας «οικονομίας» της εξουσίας που επέτρεψε στα αποτελέσματα της δράσης της να κυκλοφορούν κυρίως κατά τρόπο συνεχή και εξατομικευμένο στο κοινωνικό σώμα· οι νέες τεχνικές συνδύαζαν την αποτελεσματικότητα με την οικονομία από την άποψη τόσο της διακινδύνευσης όσο και του κόστους και αντικατέστησαν την προγενέστερη ασυνεχή, θεαματική και βίαιη τεχνολογία επιβολής της.³¹¹ Ο μηχανισμός τους δρα ως ένα σύνολο συμπληρωματικών στρατηγικών,³¹² αποβλέπει κυρίως στην απόσπαση του χρόνου και της εργασίας από το σώμα³¹³, ασκείται με τη συνεχή επιτήρηση (*surveillance*), προϋποθέτει ένα πλέγμα υλικών εξαναγκασμών και επιδιώκει ταυτόχρονα την αύξηση των δυνάμεων τις οποίες υποτάσσει και τη βελτίωση της ισχύος και της αποτελεσματικότητας για την υποταγή τους.³¹⁴ Αυτός ο τύπος εξουσίας, που διαφοροποιήθηκε από το προηγούμενο καθεστώς κυριαρχίας (*souveraineté*) και αποτέλεσε «ένα θεμελιώδες εργαλείο στη

³⁰⁸ Για μια σύντομη περιγραφή της πειθαρχικής των εργατών κατά τη βιομηχανική επανάσταση, βλ. Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σσ. 40-41.

³⁰⁹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σσ. 158-159. Παρομοίως και ο Καστοριάδης κάνει λόγο για την «αινιγματική συνέργεια ενός πλήθους παραγόντων που όλοι συνωμοτούν οδηγώντας προς το ίδιο αποτέλεσμα» (Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η «ορθολογικότητα του καπιταλισμού»*, μτφρ. Σωτήρης Χαλικιάς, Ζωή Χριστοφίδου-Καστοριάδη, Εκδόσεις ύψιλον / βιβλία, Αθήνα 1998, σσ. 22-24).

³¹⁰ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σ. 55.

³¹¹ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 148-149 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 22.

³¹² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 36.

³¹³ Στη θέση του φεουδαρχικού οικονομικού συστήματος που αποσπούσε τον πλούτο και τα προϊόντα από τη γη.

³¹⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 158.

συγκρότηση του βιομηχανικού καπιταλισμού» και της κοινωνίας του, είναι η πειθαρχική εξουσία (*rouvoir disciplinaire*).³¹⁵

Το πεδίο που εγγράφεται ο λόγος των πειθαρχιών δεν είναι αυτό του δικαίου και του νομικού κανόνα, αλλά των επιστημών του ανθρώπου (*sciences humaines*) και αυτό που παράγουν είναι μηχανισμοί γνώσης (*savoir*) και νέοι τομείς κατανόησης (*connaissance*), οι οποίοι ορίζουν το φυσικό κανόνα (*norme*) που στοιχειοθετεί το πλαίσιο της κανονικοποίησης (*normalization*). Δεν πρόκειται για κάποια πρόοδο του επιστημονικού ορθολογισμού που κατανοεί βαθμιαία την αβέβαιη ανθρώπινη φύση, όσο για την ταυτόχρονη άσκηση της εξουσίας μέσα από το δίκαιο και τις πειθαρχικές τεχνικές, όπου οι διαδικασίες της κανονικοποίησης επιδρούν στο νόμο και διαμορφώνουν την κοινωνία της κανονικοποίησης (*société de normalization*). Αυτό σημαίνει ότι η κυκλική σχέση των πειθαρχιών με την κυριαρχία καθιστά αδύνατη την αντιμετώπιση των συνεπειών της πρώτης με την καταφυγή στη δεύτερη, εφόσον και οι δύο αποτελούν όψεις ενός ενιαίου εξουσιαστικού μηχανισμού.³¹⁶ Γίνεται φανερό ότι, στη βάση μιας συνεχούς αμφισημίας, το ελεγχόμενο και εξαρτημένο νεοτερικό υποκείμενο υποτάσσεται στην εξουσία εγείροντας ταυτόχρονα την αξίωση να παραγάγει τη γνώση και το νόημα και συγχρόνως η νεοτερική γνώση συνάπτεται φαινομενικά με την πρόοδο, αλλά παράλληλα προβαίνει σε αποκλεισμούς και θέτει το πλαίσιο της κανονικοποίησης. Οι πειθαρχίες συναιρούν τις συγκαλυμμένες όψεις της εξουσίας και της γνώσης, προσδιορίζοντας τόσο ένα γνωστικό πεδίο, όσο και τις έννοιες της υποταγής και του ελέγχου και συγκροτούνται από τρία αλληλένδετα

³¹⁵ Michel Foucault, «Cours du 14 janvier 1976», *ό.π.*, σσ. 185-186 / «Παράδοση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1976», *ό.π.*, σ. 54. Παραδόξως η διαφοροποίηση του καθεστώτος κυριαρχίας από την πειθαρχία (*discipline*) δεν σήμανε την εξάλειψη της πρώτης, αλλά την ιδεολογική και οργανική συνύπαρξη και συλλειτουργία τους. Η θεωρία της κρατικής κυριαρχίας πρόσφερε κατά το 19^ο αιώνα μια νομική οργανωτική βάση και μια επίφαση εκδημοκρατισμού που συγκάλυπτε αλλά και προσδιοριζόταν από την επιβολή των πειθαρχικών μηχανισμών καταναγκασμού, όπως και η εξουσία στη σύγχρονη κοινωνία κινείται ανάμεσα στα ετερογενή όρια που θέτουν αφενός ο λόγος ή το δίκαιο της κυριαρχίας (*droit de la souveraineté*), μια νομοθεσία που εκφέρει το δίκαιο του κοινωνικού σώματος και αφετέρου ο λόγος των πειθαρχιών, το πολύμορφο πλέγμα των καταναγκαστικών μηχανισμών που διασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή (*ό.π.*, σ. 187). Στην πειθαρχηση των σωμάτων για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης αναφέρεται και ο Δοξιάδης (*Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, *ό.π.*, σ. 12).

³¹⁶ Η διέξοδος για την αντιμετώπιση των πειθαρχιών και της πειθαρχικής εξουσίας, παρατηρεί ο Foucault, βρίσκεται όχι στη επιστροφή στους κανόνες του καθεστώτος κυριαρχίας, αλλά στην αναζήτηση ενός ανεξάρτητου από αυτό «αντι-πειθαρχικού» δικαίου (*ό.π.*, σσ. 188-189). Το σκεπτικό αυτής της παραγράφου ενισχύει την απόρριψη της έννοιας της καταστολής ως εργαλείου ανάλυσης της εξουσίας. Η επείσακτη από τις επιστήμες του ανθρώπου, δηλαδή από λόγους και πρακτικές που ανάγονται στην πειθαρχία, ψυχολογική παράμετρος που περιέχει αλλά και συνολικά το περιεχόμενο της παραμένει υποταγμένο στο δικαϊκό και πειθαρχικό περιεχόμενο της εξουσίας, (*ό.π.*).

στοιχεία που διαφοροποιούνται ανάλογα με το πλαίσιο όπου ασκούν τον ρυθμιστικό τους ρόλο, συγκεκριμένα τις ιδιότητες και τις ικανότητες των ανθρώπων, τις υφιστάμενες σχέσεις επικοινωνίας και τις σχέσεις εξουσίας. Για παράδειγμα στο σχολικό περιβάλλον απαντώνται και οι τρεις, δηλαδή, η προσαρμογή των ιδιοτήτων, το καθορισμένο επικοινωνιακό περιβάλλον με τις τεχνικές μετάδοσης της γνώσης καθώς και ο περικλειστος, ελεγχόμενος χώρος με το σύστημα αμοιβών και ποινών.³¹⁷ Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για την εξουσία στο σχολικό περιβάλλον, στην πραγματικότητα αναφερόμαστε στην υλικότητα συγκεκριμένων, στοιχειωδών, επαναλαμβανόμενων και διασταυρούμενων διαδικασιών, δηλαδή σε τεχνικές διδασκαλίας, επιτήρησης, εξέτασης, καταγραφής, αξιολόγησης και πιστοποίησης και στον ιδιαίτερο τρόπο λειτουργίας τους και όχι σε μια περιεκτική θεωρητική οντότητα και στη γενικόλογη απόρριψή της.³¹⁸

Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί περιγράφονται από τον Foucault ως το σύνολο των τεχνικών διαχείρισης του ανθρώπου που αποσκοπούν στη διάκριση των ατόμων. Η πειθαρχία καταμερίζει χωρικά τα άτομα, συσχετίζεται κυρίως με την ανάλυση του χώρου, είναι «η εξατομίκευση μέσω του χώρου, η τοποθέτηση των σωμάτων σε ένα εξατομικευμένο χώρο που επιτρέπει την κατάταξη και τους συνδυασμούς»: ο έλεγχός της εστιάζεται στην αποτελεσματικότητα, στην ταχύτητα και στην προσαρμογή κατά την εξέλιξη μιας ενέργειας και όχι στην τελική της έκβαση και συνεπάγεται «τη σταθερή και διηλεκτική επιτήρηση των ατόμων» που συνοδεύεται από μια επίσης συνεχή λεπτομερειακή καταγραφή, μια μορφή υπομνηματισμού τους, η οποία μεταδίδεται ως πληροφορία στην κορυφή της ιεραρχίας.³¹⁹ Η φουκωϊκή ανάλυση της πειθαρχίας στο *Επιτήρηση και τιμωρία* περιλαμβάνει τις θρησκευτικής προέλευσης τεχνικές της κατανομής των ατόμων στο χώρο και του ελέγχου της δραστηριότητας των σωμάτων σε σχέση με το χρόνο και την απόδοση, οι οποίες εφαρμόζονται σε διάφορους χώρους εγκλεισμού, μεταξύ αυτών και στο σχολείο και μεθοδεύουν την οργάνωση του χώρου, του χρόνου και των ικανοτήτων για την απόσπαση του μεγαλύτερου δυνατού αποτελέσματος.³²⁰ Η διατύπωση, «[...] η πειθαρχία είναι μια εκπαιδευτική πρακτική. Πρόκειται για μετάδοση ωφέλιμων γνώσεων που είναι ταυτόχρονα άσκηση εξουσίας – με στόχο [...] την εκμετάλλευση ακριβώς των

³¹⁷ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 95.

³¹⁸ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 45.

³¹⁹ Michel Foucault, «L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ. 515-517.

³²⁰ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 162-194.

γνώσεων και των δεξιοτήτων που μεταδίδονται. Η πειθαρχική εξουσία συνίσταται στη συγκρότηση του παραγωγικού υποκειμένου»,³²¹ συνοψίζει τη σχέση γνώσης-εξουσίας-πειθαρχίας και αποτελεσματικότητας που διέπει και τη λειτουργία του σχολείου.

³²¹ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 12. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

3.2. Η πειθαρχία

Όπως αναφέραμε ήδη, η έννοια της πειθαρχίας σχετίζεται πρωτίστως με μια χωρική κατανομή στην οποία περικλείστες μονάδες που επιτρέπουν την ένταξη υπό επιτήρηση οποιουδήποτε ατόμου σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή εμπεριέχονται σε μεγαλύτερες ενότητες που ελέγχουν την επικοινωνία με το εξωτερικό και αποτρέπουν τον περισπασμό ή την εισβολή.³²² Το πειθαρχικό σκέλος της κατανομής ασκείται με τις τεχνικές οι οποίες, κατά την φουκωική ορολογία, αποκαλούνται *περίφραξη, στοιχειώδης εντόπιση ή διατετραγωνισμός, κανόνας των λειτουργικών θέσεων*³²³ και *εναλλάξιμα στοιχεία*.³²⁴ Η περίφραξη, ως τεχνική αποκλεισμού που προϋποθέτει έναν χώρο ετερογενή και περιχαρακωμένο σε σχέση με τον περίγυρό του, μπορεί να ενταχθεί στη διαπαιδαγώγηση, επειδή καθιστά δυνατό τον έλεγχο της εισόδου και της εξόδου του μαθητικού πληθυσμού.³²⁵ Η στοιχειώδης εντόπιση, περιγράφει την αμοιβαία αντιστοιχία ατόμου-θέσης: είναι μια διαδικασία αναλυτική, κατάλληλη για τη σχολική τάξη, εφόσον τοποθετεί το άτομο στο χώρο και διαπιστώνει την παρουσία / απουσία, επιτρέπει ή διακόπτει την επικοινωνία, αξιολογεί τη διαγωγή και τις ικανότητες και συνολικά «επιδιώκει να [το] γνωρίσει, να [το] ελέγξει και να [το] χρησιμοποιήσει».³²⁶ Τέλος, η εναλλαξιμότητα, δηλαδή η αλλαγή και η αντικατάσταση της θέσης του ατόμου μέσα σε μια ταξινόμηση, το διακινεί εντός ενός δικτύου σχέσεων και το τοποθετεί σε μια βαθμίδα, χαρακτηριστικό που τη συνδέει

³²² James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 95.

³²³ Ο κανόνας των λειτουργικών θέσεων προσιδιάζει λιγότερο στο σχολικό και περισσότερο στο βιομηχανικό περιβάλλον, καθώς αποβλέπει στην κατανομή των ατόμων στο χώρο, ώστε αυτός να καταστεί χρήσιμος. Αυτό επιτυγχάνεται με την τοποθέτησή τους σε ένα πλέγμα, όπου οι παράμετροι της απόδοσής τους μπορούν να παρατηρηθούν, να καταγραφούν και να αποτιμηθούν, δημιουργώντας τις όρους της παραγωγικής διαδικασίας (Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 166).

³²⁴ *Ο.π.*, σσ. 162-170.

³²⁵ *Ο.π.*, σσ. 162-163.

³²⁶ *Ο.π.*, σσ. 163-164. Η McNicol Jardine περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο τη σχολική πραγματικότητα της πειθαρχίας των σωμάτων: «Μια τέτοια σωματική ευπείθεια είναι εντελώς οικεία στους εκπαιδευτικούς. Μπορούμε να αναλογιστούμε το βαθμό που απαιτούμε ακινησία ακόμα και από τους νεαρότερους μαθητές στα σχολεία, όταν τα σώματά τους γίνονται απλώς οχήματα που χρειάζονται για να μεταφέρουν τα κεφάλια τους στο σχολείο και τα σώματά τους υπάγονται στις εντολές μας –τα μάτια σε μένα, κάθισε ίσια, μείνε στη θέση σου, [...] Μπορούμε επίσης να σκεφτούμε το πόσο βαθιά εδραιωμένη είναι η θεωρούμενη αντίληψη των σωματικών «προβλημάτων»: υπερκινητικότητα, δεν κάθονται στη θέση τους, ενοχλούν τους άλλους, κάνουν θόρυβο, όλα θεωρούνται «κακή συμπεριφορά» και όταν βγουν επιτηρούμενοι στο προαύλιο, η σωματική ενέργεια που κατέπνιγαν, εύκολα γίνεται ανοιχτή επιθετικότητα» (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 41).

επίσης με την εκπαίδευση. Η κατανομή των μαθητών από άποψη χωρική, χρονική / ηλικιακή, διδακτική και αξιολογική συντελείται σε ένα πεδίο γεωμετρικό και ιεραρχημένο, όπου επιτυγχάνεται ο έλεγχός τους σε ατομικό επίπεδο όπως και η ταυτόχρονη εργασία όλων, σε αντίθεση με την ένας προς έναν, παλαιότερη σχέση δασκάλου-μαθητή.³²⁷ Η τάξη προσλαμβάνει πλέον τη μορφή ενός πίνακα μέσα στον οποίο ο κάθε μαθητής κατέχει μια συγκεκριμένη θέση στη βάση μιας σειράς ταξινομικών κριτηρίων, ενώ ο χώρος του σχολείου αποκτά στο σύνολό του μια σύνθετη μορφή και μεταβάλλεται σε χώρο ιεραρχικό, πειθαρχικό, λειτουργικό που συνδυάζει τις επιδιώξεις της καθυπόταξης και της αποτελεσματικότητας, καθώς πρόκειται για ένα χώρο διφυή, πραγματικό ως προς την υλικότητά του και ιδεατό ως προς τα εξουσιαστικά σχήματα που επιβάλλει στο άτομο.³²⁸ Ο Foucault αναγνωρίζει σε αυτή τη διαδικασία μια διπλή λειτουργία που συνθέτει τις τεχνικές της εξουσίας με τις μεθόδους της γνώσης: τα ελεγχόμενα και ταξινομημένα ανθρώπινα όντα τοποθετούνται σε «κελιά» και συγκροτούν ζωντανούς πίνακες,³²⁹ απ' όπου απορρέει η μετατροπή του ασαφούς πλήθους σε μια διαχειρίσιμη και αποτελεσματική πολλαπλότητα. Η κατηγοριοποίηση και η ταξινόμηση των ατόμων, τις οποίες προσφέρουν οι πίνακες, είναι προϋποθέσεις για να εκδηλωθεί η *μικροφυσική της εξουσίας* που αποσκοπεί στην αποτελεσματικότητα μέσω της πειθαρχικής κατανομής.³³⁰

Το δεύτερο σκέλος των πειθαρχικών τεχνικών αφορά στον έλεγχο της δραστηριότητας του ατόμου μέσα από τη διαχείριση του χρόνου και το συντονισμό των κινήσεων του σώματος, για να καταστούν αποτελεσματικές οι ενέργειές του.³³¹ Η εφαρμογή αυτών των τεχνικών για τη *χρήση του χρόνου*³³² στην εκπαίδευση αποβλέπει στην πλήρη αξιοποίησή του, με παραδείγματα την εβδομαδιαία κατανομή των μαθημάτων στο ωρολόγιο πρόγραμμα, την κατανομή της διδακτέας ύλης στο αναλυτικό πρόγραμμα, την οργάνωση του χρόνου ανά διδακτική ώρα ή πιο χαρακτηριστικά, τη διενέργεια μιας γραπτής εξέτασης με καθορισμένο τρόπο, σε καθορισμένο χώρο και μέσα σε καθορισμένο χρονικό όριο, στην οποία ο έλεγχος της

³²⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 166-168.

³²⁸ *Ο.π.*, σσ. 168-169.

³²⁹ Κατ' αναλογία με τους οικονομικούς πίνακες που καταγράφουν και ρυθμίζουν τη κίνηση του εμπορεύματος και του χρήματος (ό.π., σ. 169).

³³⁰ *Ο.π.*, σ. 170.

³³¹ *Ο.π.*, σσ. 171-178.

³³² *Ο.π.*, σ. 171.

γνώσης συνδέεται με τον έλεγχο και την πειθάρχηση του εξεταζόμενου σώματος.³³³ Ακόμα περισσότερο, το σώμα πρέπει να εσωτερικεύσει τις ενέργειες και τις κινήσεις που είναι απαραίτητες για την εκτέλεση της εργασίας, κυριολεκτικά, να ενσωματώσει το χρόνο, ώστε να επιτευχθεί η «καλύτερη σχέση ανάμεσα σε μια κίνηση και στη συνολική στάση του σώματος».³³⁴ Θεμελιακό παράδειγμα μιας τέτοιας διαδικασίας είναι η εκμάθηση της γραφής που υποτάσσει στην επιτέλεσή της ολόκληρο το σώμα του μαθητή.³³⁵ Είναι επίσης δύσκολο να μην αναγνωρίσουμε μια σύγχρονη αντιστοιχία αυτής της οργανωμένης χρονικά συμπλοκής στην εικόνα των μαθητών μπροστά σε έναν υπολογιστή με το βλέμμα απορροφημένο «στο φαντασιακό της οθόνης, της διασύνδεσης [...] και του δικτύου» που προσφέρουν αυτές οι «άγαμες» μηχανές³³⁶ και τα περιφερειακά τους να αποτελούν συνέχεια των ανθρώπινων χεριών. Με αυτό τον τρόπο, το σώμα πρακτικά ρυθμίζεται και χρονίζεται για την αποτελεσματική απόκτηση της γνώσης, συμμορφούμενο με τις λανθάνουσες απαιτήσεις της εξουσίας. Η χρήση του γίνεται σύστοιχη με τη χρήση του χρόνου και η πειθάρχησή του εκδηλώνεται με την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα στην εκτέλεση των απαραίτητων κινήσεων, καταλήγοντας στη *συνάρθρωση σώματος-αντικειμένου* που ο Foucault ονομάζει *εργαλειακή κωδίκευση*.³³⁷

Στοιχείο ελέγχου, αλλά και επιτομή του χρονισμένου σώματος είναι η *εξαντλητική χρησιμοποίησή του*.³³⁸ Η σπατάλη του χρόνου, είτε υπό τη μεταφυσική είτε υπό την υλική, ανταλλάξιμη εκδοχή του, παραδοσιακά θεωρήθηκε εσφαλμένη ηθικά και ασύμφορη οικονομικά. Ζητούμενο είναι η απόσπαση περισσότερων στιγμών, η συσσώρευση και η επίταση που εξαντλούν τη διαθεσιμότητα του χρόνου³³⁹ και το σχολείο αποτελεί κυρίαρχο παράδειγμα μηχανισμού που διαχειρίζεται την πειθαρχική εξουσία για να αποσπάσει χρόνο και κόπο από τους μαθητές, καθώς προσδιορίζει μέσα από αυτήν «όχι μόνο τι πρέπει να γίνει» αλλά επίσης και το «πώς πρόκειται να γίνει».³⁴⁰ Στη σημερινή ελληνική εκπαίδευση, μια

³³³ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 42.

³³⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 174.

³³⁵ Ό.π., σ. 174.

³³⁶ Jean Baudrillard, *Η διαφάνεια του κακού, Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Εξάντας-Νήματα, Αθήνα 1996, σσ. 66-67.

³³⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 174-175.

³³⁸ Ό.π., σ. 176.

³³⁹ Μια μορφή πλήρους «αξιοποίησης» του χρόνου απαντάται στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο, όπου διάφορες ομάδες μαθητών διδάσκονται ταυτοχρόνως από τους πρωτόσχολους και τους βοηθούς τους (ό.π., σσ. 176-177).

³⁴⁰ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 42. Η έμφαση είναι της συγγραφέως.

τέτοια ένταση χαρακτηρίζει τα προγράμματα των μαθητών που προετοιμάζονται για τις εισαγωγικές εξετάσεις, ενσωματώνοντας σε μικρό χρονικό διάστημα τις τεχνικές για την αντιμετώπισή τους. Μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, συναιρούνται το βιολογικό σώμα, ο χρόνος και η εργασία και συγκροτείται το «σώμα του μαθητή»,³⁴¹ προϊόν της καταναγκαστικής αναζήτησης της αποτελεσματικότητας, παραμένει, ωστόσο, ανοιχτό το ερώτημα, σε ποιο βαθμό η φυσική σύσταση του σώματος, η ίδια η οργανικότητά του, μπορεί να θέσει ένα όριο στην υποταγή του ή αν αυτό διευρύνεται με την εμφάνιση νέων, περισσότερο εκλεπτυσμένων τεχνικών καθυπόταξης.

Το κρίσιμο ζητούμενο, δηλαδή η κεφαλαιοποίηση του ατομικού χρόνου και η απόσπαση του μεγαλύτερου κέρδους από τη ροή του, επιτυγχάνεται με τις τεχνικές της *υποδιαίρεσης του χρόνου*, της *σύνθεσης των επιμέρους βαθμίδων*, της *επικύρωσης της κατάληξης* μέσω μιας δοκιμασίας που ελέγχει την απόδοση του υποκειμένου και τέλος, της *δημιουργίας σταδίων* όπου αυτό τοποθετείται.³⁴² Πρόκειται για τον σειριοποιημένο πειθαρχικό χρόνο με τη συνεχή ανάγκη της αξιολόγησης και του χαρακτηρισμού³⁴³ που βρίσκει πρόσφορο πεδίο εφαρμογής στο σχολείο με εργαλείο μια αναλυτική παιδαγωγική βασισμένη στην κατάτμηση και στον έλεγχο, ώστε, μέσα από την συμπλοκή της εξουσίας με τον χρόνο, να διασφαλίζεται ο έλεγχος και η χρήση του.³⁴⁴ Αν και έχει παιδαγωγική αφετηρία, η συχνή διαπίστωση των εκπαιδευτικών, ότι ο διαθέσιμος χρόνος δεν επαρκεί για την ολοκλήρωση μιας διδακτικής ενότητας ή συνολικά της διδακτέας ύλης, οδηγεί σε μια πανικόβλητη επιτάχυνση της διαδικασίας που ταιριάζει απολύτως με τις επιδιώξεις του καθεστώτος της αποτελεσματικότητας και ανατροφοδοτεί τη δυνατότητά του για παρέμβαση,

³⁴¹ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 44. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι ο εκπαιδευτικός βρίσκεται μπροστά στις εναλλακτικές πειθαρχία, χάος, αναρχία, αποδεχόμενος έτσι την αναγκαιότητα της πρώτης (ό.π., σσ. 44-45).

³⁴² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 180-185.

³⁴³ Σε αντιδιαστολή με τον *μυητικό* χρόνο της παραδοσιακής μαθητείας, στον οποίο συναντάμε μιαν εφάπαξ τελική επικύρωση της ικανότητας για την επιτέλεση ενός έργου (ό.π., σ. 182).

³⁴⁴ Ό.π., σσ. 180-183. Ο Καστοριάδης, αναγνωρίζει, αντίστοιχα, στην ενσωμάτωση της χρονικής διάρκειας «μέσα στον μετρήσιμο και επιβαλλόμενο σε όλους χρόνο» την μετάλλαξη του ανθρώπου σε «*homo oeconomicus*» ή «*homo computans*», συνεκδοχικά σε *άνθρωπο-υπολογιστή*, «ο οποίος ανά πάσαν στιγμή μεγιστοποιεί / ελαχιστοποιεί τα αποτελέσματα των ενεργειών του» και, κατά συνέπεια, την κυριαρχία του οικονομικού κινήτρου επί όλων των υπολοίπων (Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ορθολογικότητα του καπιταλισμού*, ό.π., σ. 37). Ιδιαίτερα σήμερα, η υπό την κατ' ευφημισμό ονομασία «δια βίου μάθηση» διαρκής επανακατάρτιση και αξιολόγηση ενσωματώνεται στη νεοφιλελεύθερη επιδίωξη της πιστοποίησης των προσόντων, για να διασφαλιστεί η ανταγωνιστικότητα στην αγορά εργασίας.

έλεγχου και παρακολούθησης.³⁴⁵ Το τελευταίο στοιχείο για την υποταγή της ατομικότητας είναι η *σύνθεση των δυνάμεων*, ο συνδυασμός των στοιχείων που μεγιστοποιούν το παραγωγικό αποτέλεσμα και προκύπτει από τη δυνατότητα, τα επιμέρους σώματα να αναδιαταχθούν και να συναρθρωθούν με άλλα, συντονιζόμενα μέσω της ακριβούς καθοδήγησης από εντολές που προκαλούν υποχρεωτικές αντιδράσεις, ώστε να αποτελέσουν εξαρτήματα μιας αποτελεσματικής πειθαρχικής μηχανής.³⁴⁶ Άραγε η εισαγωγή των ομαδοσυνεργατικών μεθόδων στο σημερινό σχολείο δεν αποτελεί ένα παράδειγμα αναδιάταξης, συνάρθρωσης και συντονισμού των ατομικτήτων, ώστε να παραχθεί το μέγιστο αποτέλεσμα στο μικρότερο χρόνο, παιδαγωγική επιδίωξη που φέρνει και πάλι κοντά τις πειθαρχικές μεθόδους της περιόδου του αναδυόμενου καπιταλισμού με τα ζητούμενα στο μετανεωτερικό εργασιακό περιβάλλον;

Συνολικά, η προϋπάρχουσα γνώση από την παρατήρηση και την εξέταση των ατόμων, προϊόν της άσκησης της εξουσίας στο πλαίσιο των πειθαρχιών, χρησιμοποιείται εκ νέου,³⁴⁷ για τον προσδιορισμό του λόγου (discours) της μάθησης (discipline) από τις τεχνικές της πειθαρχίας (discipline), ώστε να δημιουργηθεί το κανονικοποιημένο και μετρήσιμο άτομο, το ελεγχόμενο υποκείμενο που διάγει ένα χρήσιμο και πειθήνιο βίο.³⁴⁸ Σε σχέση με τους χώρους εκπαίδευσης, μέσω του ελέγχου του χώρου, του χρόνου και των σωμάτων από την εξουσία, επιτελείται ο διαχωρισμός, ο συγχρονισμός και η καθυπόταξη των ατόμων με την εφαρμογή τεχνικών ορθολογικής διαχείρισής τους που υπηρετεί την οικονομική αποβλεπτικότητα του μετασχηματισμού τους, ώστε να μετατραπούν σε παραγωγικές και καταναλωτικές μονάδες στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας.³⁴⁹ Πριν καν αυτός τεθεί με όρους αρχιτεκτονικούς στο παράδειγμα του πανοπτικού, έχουν ήδη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις ενός λειτουργικού *χρησιμοθηρικού πανοπτισμού*.³⁵⁰ «Το αφηρημένο σχήμα που αντιστοιχεί [...] στον Πανοπτισμό», σημειώνει ο Deleuze, διευθετεί σε έναν περιορισμένο χώρο την *ανθρώπινη πολλαπλότητα* επιβάλλοντάς της, μέσω της χωροθεσίας, μια συμπεριφορά που προκύπτει από τη σύνδεση δύο

³⁴⁵ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 72.

³⁴⁶ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 186-190.

³⁴⁷ «Καθώς το σώμα γίνεται στόχος για νέους μηχανισμούς εξουσίας, προσφέρεται ταυτοχρόνως σε νέες μορφές γνώσης» (ό.π., σ. 177).

³⁴⁸ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 96.

³⁴⁹ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σσ. 43-44.

³⁵⁰ Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Λατρεία και νέγρωση στην Παιδαγωγική της Καινοτομίας. Σημειώσεις σε μια μετανεωτερική φιλοσοφία της Παιδείας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σελ. 160.

μεταβλητών, των άμορφων υλικών πραγματικοτήτων και των άμορφων λειτουργιών.³⁵¹ αυτή η ασταθής και ρευστή διάσταση ονομάζεται *διάγραμμα*³⁵² και στην περίπτωσή μας θα μπορούσε να γίνει λόγος για το πανοπτικό διάγραμμα. Πρόκειται για μια «συνεκτατή με ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο [...] αφηρημένη μηχανή», «μιά χωροχρονική πολλαπλότητα» που αναμειγνύει υλικότητες και λειτουργίες, παράγει νέους τύπους πραγματικότητας και νέα μοντέλα αλήθειας, εκθέτει τις σχέσεις των δυνάμεων που συγκροτούν την εξουσία, και συνοπτικά «κάνει τους άλλους να βλέπουν και να μιλούν» (θα μπορούσαμε να προσθέσουμε με έναν τρόπο προσχηματισμένο), κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση του Deleuze.³⁵³

³⁵¹ Gilles Deleuze, *Φουκώ, ό.π.*, σσ. 67-68. Η έμφαση είναι δική μου.

³⁵² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής, ό.π.*, σ. 68.

³⁵³ Gilles Deleuze, *Φουκώ, ό.π.*, σσ. 68-72. Ο Foucault χρησιμοποιεί την έννοια του διαγράμματος για τις σύγχρονες πειθαρχικές κοινωνίες, όμως για κάθε κοινωνία υπάρχει τουλάχιστον ένα (Gilles Deleuze, *Φουκώ, ό.π.*, σσ. 69-70).

3.3. Το πανοπτικό

Μέχρι αυτό το σημείο, η πειθαρχία εξετάστηκε ως τεχνική της εξουσίας επί των ατόμων που τα «χρησιμοποιεί ως αντικείμενα και ως εργαλεία για την άσκησή της»³⁵⁴ και πραγματώνεται μέσα από την επιτήρηση και τον έλεγχό τους, με παραδείγματα προερχόμενα, κατά κανόνα, από τον 18^ο αιώνα. Η εξέλιξη που, σύμφωνα με τον Foucault, σημειώθηκε τον 19^ο αιώνα, είναι ο συνδυασμός «του δυαδικού διαχωρισμού» «με τη διαφορική κατανομή».³⁵⁵ Ο πρώτος όρος δηλώνει την αντιθετική περιγραφή «κανονικού» και «μη κανονικού» και προέρχεται από τον αποκλεισμό των ανεπιθύμητων, ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στην αναγνώριση και στη χωρική κατανομή των ατόμων. Η σύζευξη αυτών των αρχικά διαφορετικών σχημάτων, δηλαδή η συνάντηση του διαχωρισμού με την αναγνώριση και την τάξη, βρίσκονται στη βάση του μηχανισμού της σύγχρονης εξουσίας.³⁵⁶

Η σύνθεση της χωρικής ταξινόμησης με την πειθάρχηση πραγματώθηκε στο πανοπτικό του Bentham,³⁵⁷ ένα σχέδιο πρότυπης φυλακής που θα «εξανθρωπίζε» τη μορφή του βρετανικού σωφρονιστικού συστήματος και στο οποίο η αρχιτεκτονική μετατρέπεται σε συντελεστή υποταγής, διευκολύνοντας το βλέμμα της εξουσίας να εποπτεύει το χώρο. Η εξουσία είναι μεν ορατή όμως δεν επαληθεύεται, έτσι ώστε η ασυνεχής σχέση ελέγχου να γίνεται αποδεκτή από τον υπαγόμενο στον καταναγκασμό της ως μόνιμη εξουσιαστική σχέση και να εγγράφεται μέσα του ως εγγενής αρχή υποταγής, απαλλάσσοντας την ίδια από την υλικότητα της άσκησής της.³⁵⁸ Στο πανοπτικό λειτουργούν δύο οικονομικές τεχνικές της εξουσίας, το βλέμμα

³⁵⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 195.

³⁵⁵ Ό.π., σ. 227.

³⁵⁶ Ο Foucault συνδέει ιστορικά τον αποκλεισμό με την αντιμετώπιση της λέπρας και τον εντοπισμό με την αντιμετώπιση της πανούκλας (ό.π., σσ. 223-228).

³⁵⁷ Jeremy Bentham, *The Panopticon Writings*, επιμ. Miran Bozovic, Verso, Λονδίνο 1995. Πρόκειται για μια κυκλική φυλακή, όπου ο κάθε κρατούμενος έχει το δικό του διαπερατό από το φως, απομονωμένο κελί, στην περιφέρεια της κατασκευής. Στο κέντρο υπάρχει το δωμάτιο παρατήρησης κατασκευασμένο έτσι, ώστε οι κρατούμενοι να μην αντιλαμβάνονται ευκρινώς το βλέμμα του «πανταχού παρόντα», αλλά αθέατου γι' αυτούς παρατηρητή. Ο αόρατος επόπτης είναι φαινομενικά παρών, όσο είναι πραγματικά απών και ως προς αυτό, μπορεί να συγκριθεί με τον αόρατο, αλλά παντοδύναμο Θεό. Αν, έστω για μια φορά, ο κρατούμενος πληροφορηθεί με λεπτομέρειες την καταγεγραμμένη συμπεριφορά του, θα σχηματίσει την εντύπωση της διαρκούς επιτήρησής του, η πειθάρχηση θα γίνει μια εσωτερική, ψυχολογική πραγματικότητα και ο επόπτης θα καταστεί περιττός (ό.π., σσ. 9-11 και 16-17). Για τη φουκωϊκή περιγραφή της μορφής και της λειτουργίας του πανοπτικού βλ. Michel Foucault, «L'œil du punitif», ό.π., σσ. 190-191, 198, 201 / «Το μάτι της εξουσίας», ό.π., σσ. 118-119, 131-132, 136-137.

³⁵⁸ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 231.

που εξαλείφει τον υλικό καταναγκασμό και η εσωτερίκευση που καταλήγει στην αυτοεπιτήρηση.³⁵⁹ Καθώς μάλιστα ο καθένας ανάλογα με τη θέση του επιτηρείται από όλους τους άλλους ή έστω από μερικούς, η εξουσία γίνεται ένας μηχανισμός που δεν ανήκει σε κανέναν και στον οποίο εμπλέκονται σε ένα βαθμό όλοι.³⁶⁰ Η αξία της πανοπτικής τεχνολογίας βρίσκεται ακριβώς στη δυνατότητά της να ενσωματωθεί στην καθημερινότητα, να ξεφύγει από την ιδιοτοπία της και να καταστεί «ένα γενικεύσιμο πρότυπο λειτουργίας», εργαλείο για κάθε σύστημα εξουσίας, εφόσον του εξασφαλίζει εξοικονόμηση πόρων και αποτελεσματικότητα, μέσω της αυτοματοποιημένης συμμόρφωσης με τις επιταγές του.³⁶¹

Το πανοπτικό δεν είναι λοιπόν μια μεταφορά, αλλά το διάγραμμα ενός ιδεατού μηχανισμού εξουσίας που μπορεί να χρησιμοποιηθεί «κάθε φορά που πρόκειται να αντιμετωπιστεί μια πολλαπλότητα ατόμων, στα οποία θα πρέπει να επιβληθεί ένα καθήκον ή μια διαγωγή»³⁶² και στην γενικευμένη εφαρμογή του, αποτελεί τη χωρική διαμόρφωση της «σωφρονιστικής πόλης», «μια στρατηγική κατανομή στοιχείων διαφορετικής φύσεως» που έχουν στο επίκεντρο μηχανισμούς οι οποίοι ασκούν «μια εξουσία κανονικοποίησης».³⁶³ Μάλιστα, ο Foucault κάνει την ενδιαφέρουσα παρατήρηση, ότι μπορεί να γίνει λόγος για ένα σύνολο «μικρής κλίμακας, τοπικών και διάσπαρτων» πανοπτισμών που αξιοποιήθηκαν σε ένα συμπληρωματικό ρόλο, ως προς την εξουσία του κέντρου.³⁶⁴

Από αρχιτεκτονική άποψη, η σύνθεση της χωρικής ταξινόμησης με την πειθάρχηση αντιπροσωπεύεται και στο χώρο του σχολείου, υπό την έννοια ότι αυτό

³⁵⁹ Michel Foucault, «L'œil du pouvoir», *ό.π.*, σσ. 197-198 / «Το μάτι της εξουσίας», *ό.π.*, σ. 131.

³⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 199 / *ό.π.*, σ. 133.

³⁶¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 234. Ο Foucault επικρίθηκε, γιατί δεν έλαβε υπόψη τις εξελίξεις των τεχνολογιών επιτήρησης κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70. Επίσης μια σημερινή εξέταση του πανοπτισμού θα πρέπει να συμπεριλάβει «την επιρροή των μέσων μαζικής ενημέρωσης, την ενδο-σχισιακή φύση της επιτήρησης, την αυξανόμενη χρήση των βάσεων δεδομένων και την πρόοδο στην προσομοίωση της επιτήρησης». Ωστόσο, παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις, αναγνωρίζεται ότι η εργασία του για τον πανοπτισμό παραμένει θεμελιώδες εργαλείο ανάλυσης (Andrew Hope, «Foucault, panopticism and school surveillance research» στο Mark Murphy (επιμ.), *Social Theory and Education Research, Understanding Foucault, Habermas, Bourdieu and Derrida*, Routledge, Λονδίνο 2013, σσ. 38, 40).

³⁶² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 234. Βλ. και Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σ. 126. Στη συνέχεια ο Deleuze προσθέτει ότι «αν η πολλαπλότητα είναι πολυάριθμη (πληθυσμός) και ο χώρος ανοικτός και ευρύς», τότε γίνεται λόγος για βιοπολιτική λειτουργία και οι μέθοδοι των πιθανοτήτων εμπλέκονται στη δράση της εξουσίας (*ό.π.*, σσ. 127-128).

³⁶³ *Ο.π.*, σσ. 352-353.

³⁶⁴ Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σ. 35 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», *ό.π.*, σ. 98.

αποτελεί μια εκδοχή του πανοπτικού,³⁶⁵ καθώς διέπεται από την αρχή της ευχερούς παρακολούθησης των χωρικών μονάδων και των ατόμων που περιλαμβάνονται σε αυτό. Άλλωστε, πριν η πανοπτική τεχνολογία γενικευτεί, δοκιμάστηκε πειραματικά αρχικά «σε τοπικό επίπεδο, σε σχολεία, στρατώνες και νοσοκομεία», όπου οι άνθρωποι έμαθαν «πώς να συγκροτούν φακέλους, να αξιολογούν και να κατατάσσουν, να λογοδοτούν με βάση ατομικά αρχεία.³⁶⁶ Ειδικότερα, ως μηχανή στο χώρο της εκπαίδευσης, το πανοπτικό προβαίνει σε έγκυρες καταγραφές: βαθμολογεί με ασφάλεια τις επιδόσεις, εφόσον αποκλείει την επικοινωνία των εξεταζόμενων, εντοπίζει δεξιότητες, αξιολογεί χαρακτήρες, ταξινομεί, αναδεικνύει τις ατομικές διαφορές· προσφέρεται επίσης για παράλληλα παιδαγωγικά πειράματα,³⁶⁷ στα οποία τα έγκλειστα παιδιά θα εκπαιδεύονται με διαφορετικές αρχές και τα αποτελέσματα θα συγκρίνονται.³⁶⁸ Η εξουσία μοιάζει να ανακαλύπτει συνεχώς νέα πεδία γνώσης στον προνομιακό γι' αυτή χώρο-μηχανισμό του πανοπτικού που είναι και ο ίδιος ένα εργαστήριο εξουσίας, τίθεται όμως το ερώτημα, αν η βεβαιότητά της δεν προδίδει την ψευδαίσθησή της για την αντίδραση των «κρατούμενων»· η «ουσιαστική αντίσταση» των ανθρώπων, όπως αυτή που σημειώθηκε στα εργοστάσια το 19^ο αιώνα ως την εμφάνιση των αυτοματισμών, μπορεί να καταστήσει «εξωπραγματικό» τον πανοπτικό σχεδιασμό.³⁶⁹ Η ανάλυση των μηχανισμών εξουσίας δεν υποδεικνύει την αναγκαστική επικράτησή τους, αλλά, σε μια τακτική και στρατηγική προοπτική αντίστασης, παρέχει ταυτόχρονα «ένα σημείο στήριξης για μια αντεπίθεση της άλλης πλευράς», επισημαίνει ο Foucault, για να συμπληρώσει: «Με την προϋπόθεση, [η κατάληψη του κεντρικού πύργου] να μην είναι ο τελικός στόχος του εγχειρήματος».³⁷⁰

³⁶⁵ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 228.

³⁶⁶ Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», ό.π., σ. 35 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», ό.π., σ. 97.

³⁶⁷ Μήπως οι αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις στις οποίες υποβάλλονται εξακολουθητικά γενεές μαθητών στο ελληνικό σχολείο, δεν είναι παρά ένα είδος μαζικού πειράματος για τη συγκρότηση ενός τύπου υποκειμένου, ακριβώς λόγω των διαδοχικών ανθρωπολογικών παραδειγμάτων (ελληνοκεντρικό, ανθρωπιστικό, τεχνοκρατικό) που επιχειρούν να εισαγάγουν και των παιδαγωγικών διακηρύξεων που τις υποστηρίζουν;

³⁶⁸ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 232-234.

³⁶⁹ Michel Foucault, «L'œil du pouvoir», ό.π., σσ. 204-205 / «Το μάτι της εξουσίας», ό.π., σσ. 143-145.

³⁷⁰ Ό.π., σσ. 206-207 / σσ. 146-147.

3.4. Ο πανοπτισμός στο σύγχρονο σχολείο

Στη σχέση της εξουσίας με το σώμα ο Foucault ξεχωρίζει την περίοδο του «διατετραγωνισμού» από το 18^ο ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν η παρουσία της εξουσίας ήταν «χοντροκομμένη, βαριά, συνεχής και σχολαστική» και μέσα σε αυτή συγκροτήθηκε το πειθαρχικό καθεστώς του «παραδοσιακού» σχολείου, ενώ από τη δεκαετία του '60 η εξουσία στα σώματα γίνεται πολύ πιο χαλαρή, αλλά παίρνει άλλες μορφές.³⁷¹ Ο σχηματισμός της πειθαρχικής κοινωνίας στην Ευρώπη κατά τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του επόμενου αιώνα χαρακτηρίστηκε από την αναμόρφωση του δικαστικού-ποινικού συστήματος με κριτήριο την αποκατάσταση της βλάβης που προκαλείται στο κοινωνικό σώμα από την παραβίαση αυτού που θεωρείται χρήσιμο για την κοινωνία και περιγράφεται από το νόμο.³⁷² Οι ποινές ασκούνται πλέον ως έλεγχος [contrôle] «όχι τόσο σε αυτό που κάνουν τα άτομα [...], αλλά σε αυτό που μπορούν να κάνουν [...]», στο πιθανό να πράξουν υπό την έννοια της επικινδυνότητας για την κοινωνία, αντίληψη που μεταθέτει τον έλεγχο από τις πράξεις τους κατά το παρελθόν, στη συμπεριφορά τους τη στιγμή που αυτή εκδηλώνεται.³⁷³ Η δικαιοσύνη όμως δεν επαρκεί από μόνη της για τον έλεγχο των ατόμων και επικουρείται από μια σειρά παράπλευρων μηχανισμών, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονται και οι παιδαγωγικοί θεσμοί, όπως το σχολείο, που αποβλέπουν σε μια «κοινωνική ορθοπεδική» της επιτήρησης και της διόρθωσης των ιδιοτήτων του ατόμου.³⁷⁴

³⁷¹ Michel Foucault, «Pouvoir et corps», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 1624 / ελληνική έκδοση: «Εξουσία και σώμα», στον ίδιο, *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σ. 75. Στην αρχή του κειμένου ο Foucault εξηγεί ότι η εξουσία δεν κλονίζεται, γιατί μπορεί να αναδιπλωθεί, να μεταποπιστεί ή να επενδυθεί αλλού, όπως συνέβη με την αντικατάσταση του ελέγχου-καταστολή από τον έλεγχο-διέγερση του σώματος και προσθέτει «Πρέπει να δεχτούμε το συνεχές του αγώνα... Αυτό δε θα πει ότι δεν θα τελειώσει μια μέρα...» (ό.π., σ. 1623 / ό.π., σ. 74). Στην ίδια κατεύθυνση, ο Frédéric Gros επισημαίνει: «Οι μεγάλες μελέτες του Foucault για την πειθαρχική κοινωνία είναι χρήσιμες πάνω απ' όλα επειδή μας επιτρέπουν να περιγράψουμε, μέσω της αντίθεσης και της σύγκρισης, την ψηφιακή «κυβερνησιμότητα» που μας υποβάλλει σε νέες μορφές ελέγχου, οι οποίες είναι λιγότερο κάθετες, πιο δημοκρατικές. Ο homo digitalis σήμερα συμμετέχει, είναι ο πρωταρχικός παράγοντας της επιτήρησης του εαυτού του. Η ψηφιακή κοινωνία γίνεται μια μορφή αμοιβαίου ελέγχου. Θα πρέπει, σήμερα, να εξετάσουμε την αντιμετώπιση των «μεγάλων δεδομένων», σε συνεργασία με τον Φουκώ, στηριζόμενοι σε αυτόν, αλλά βλέποντας πιο μακριά από ό,τι αυτός μπορούσε. Επειδή έχουμε πάει πολύ μακριά από την πειθαρχική εποχή. Οι νέες έννοιες της ασφάλειας δεν είναι πλέον η φυλάκιση ατόμων και η κανονιστική συνείδηση, αλλά μάλλον η ανιχνευσιμότητα και το αλγοριθμικό προφίλ [...]» (Frédéric Gros, «Η κληρονομιά του Φουκώ», συνέντευξη του Frédéric Gros στον Nicolas Truong, ό.π.).

³⁷² Michel Foucault, «La vérité et les formes juridiques», ό.π., σσ. 1457-1458.

³⁷³ Ό.π., σ. 1461.

³⁷⁴ Ό.π.

Το παράδειγμα της δημιουργίας σχολείων στα αστικά κέντρα της Αγγλίας, κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, είναι διαφωτιστικό. Εκεί η φτηνή εκπαίδευση αποτέλεσε την απάντηση στον προβληματισμό ποικίλων ομάδων που εκτείνονταν από τους ευαγγελιστές φιλανθρώπους ως τους ριζοσπάστες ωφελμιστές «σχετικά με την ηθική και διανοητική κατάσταση των φτωχών των πόλεων».³⁷⁵ Ο λόγος μιας φτηνής, ηθικοπλαστικής εκπαίδευσης εμφανίστηκε ως μηχανισμός κανονικοποίησης της φτωχολογίας των αστικών κέντρων και συγκροτήθηκε σε αντίθεση με την άτυπη, «ανήθικη», «νομαδική», χωρίς κανόνες διδασκαλία που προσφερόταν συνήθως στα σπίτια τους από μη επαγγελματίες αυτοσχέδιους δασκάλους.³⁷⁶ Η νέα παιδαγωγική επιστήμη για την αναμόρφωση των φτωχών χρησιμοποίησε μια οικονομική τεχνολογία της επιτήρησης και της εξέτασης που επιφύλασσε στο δάσκαλο την ελάχιστη συμβολή, ενώ και ο ίδιος αποτελούσε αντικείμενο επιτήρησης και εξέτασης όπως ο μαθητής.³⁷⁷

Σε αυτό το πειθαρχικό παράδειγμα αναγνωρίζουμε το σχήμα της διασύνδεσης της *ιεραρχικής επιτήρησης* με την *κανονικοποιητική κύρωση* που μέσα από την κομβική διαδικασία της εξέτασης εμπεδώνει την πανοπτική λειτουργία: η καθορισμένη και τακτική επιτήρηση ενσωματώνεται στη διδακτική πρακτική ως αναπόσπαστο στοιχείο που διευρύνει την αποτελεσματικότητά της.³⁷⁸ Η επιβολή μιας συμπεριφοράς στην «ανθρώπινη πολλαπλότητα» του σχολείου περιλαμβάνει ως αντικείμενά της τόσο τους μαθητές όσο και τους εκπαιδευτικούς, καθώς είτε εφαρμόζονται κοινές τεχνικές για την πειθαρχησή τους³⁷⁹ είτε οι επιπτώσεις αυτών

³⁷⁵ Dave Jones, «The genealogy of the urban schoolteacher» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, ό.π., σ. 57.

³⁷⁶ Ο.π., σ. 58.

³⁷⁷ Ο.π., σ. 59. Στη *Χρηστομάθεια* του Bentham περιγράφεται ακριβώς αυτός ο τύπος του αλληλοδιδασκτικού σχολείου (monitorial school), το οποίο δεν είναι παρά ένας μηχανισμός «μέσα από τον οποίο η κυβέρνηση θα μπορούσε να εγγαράξει με επιστημονικό τρόπο ηθικές έξεις. Το σχολείο ως μηχανή διδασκαλίας μπορεί να κατασκευάσει μια πειθαρχική κοινωνία». Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Bentham ελαχιστοποιεί το ρόλο του δασκάλου και προτείνει μια «πολυδύναμη πανοπτική τεχνολογία που διαμεσολαβείται από ένα σύστημα αμοιβών και ποινών» για την εγγραφή της έξης του ωφελμιστικού υπολογισμού στον πληθυσμό. Ο μαθητής ωθείται να υπολογίζει την ηδονή και την οδύνη που απορρέει από τις πράξεις του μέσα από την καθημερινή καταγραφή τους, αποκομίζοντας την ανάλογη άνοδο ή υποχώρηση και ανταγωνιζόμενος για να καταλάβει μια ανώτερη θέση. Η επιτήρηση και η εξέταση στο πλαίσιο του σχολείου επιφέρουν την ανάδειξη ή την υποβάθμιση του ατόμου και εμπεδώνουν μια ωφελμιστική ηθική που διαμορφώνει με αντίστοιχο τρόπο τον πληθυσμό (ό.π., σσ. 58-59).

³⁷⁸ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 201-202.

³⁷⁹ Οι Ivor Goodson και Ian Dowbiggin παρατηρούν ακριβώς ότι η γνώση που απαιτείται για την άσκηση του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού επέβαλε σε αυτό τους εκπαιδευμένους πτυχιούχους, οι οποίοι, «ενώ κέρδισαν σημαντικά πλεονεκτήματα, υπέστησαν τη δική τους διαδικασία

των τεχνικών διαχέονται κυκλικά στη σχολική κοινότητα, έστω κι αν φαινομενικά αφορούν ένα τμήμα της, στο μέτρο κατά το οποίο «οι ελεγχόμενοι και οι ελέγχοντες, όλοι συλλαμβάνονται από το βλέμμα που εποπτεύει. Ο καθένας αφομοιώνει τη γνώση και τις πρακτικές που του επιβάλλονται, ώστε κανένας δεν αποφεύγει να είναι μια εστία αντικειμενοποίησης και ελέγχου».³⁸⁰ Άλλωστε η πανοπτική εργαλειακότητα επιτρέπει πολλαπλές λειτουργίες και παράλληλα αποτελέσματα σε μια διάταξη που ενσωματώνει την πολιτική ουτοπία του πλήρους ελέγχου από την πλευρά της εξουσίας.³⁸¹ Ένα σύγχρονο παράδειγμα πολύπλευρου ελέγχου από μια διάταξη με πανοπτικά χαρακτηριστικά, του οποίου οι λειτουργίες πολλαπλασιάζουν τη δράση του τριπτύχου επιτήρηση-κύρωση-εξέταση, αποτελεί η είσοδος των υπολογιστών στην εγχώρια εκπαίδευση ως η κατεξοχήν υποδομή που θα αναπληρώσει οποιοδήποτε διοικητικό, παιδαγωγικό, γνωστικό και παραγωγικό έλλειμμα.³⁸²

Η «ταπεινή» μέθοδος της εξέτασης, ως χαρακτηριστική τελετουργία της κανονικοποίησης, αποκαλύπτει λοιπόν «την καθυπόταξη εκείνων που γίνονται

«αστυνόμευσης» και πειθάρχησης. Από πολλές και σημαντικές απόψεις, οι όροι του επαγγέλματός τους έπαψαν να καθορίζονται από αυτούς που το εξασκούσαν και αντ' αυτών διαμορφώθηκαν από ειδικούς «επιστήμονες» και διοικητικούς απομακρυσμένους από τους χώρους των υπηρεσιών. Η κρατική καθοδήγηση αντικατέστησε τη σχετική ευελιξία και ελευθερία για καινοτομία που χαρακτήριζε τις απαρχές των δημόσιων σχολείων [...]. Οι δάσκαλοι, για παράδειγμα, υποτάχτηκαν στον αυξανόμενο έλεγχο που τους ασκούσαν από τις εξετάσεις, τα αναλυτικά προγράμματα, τα εγχειρίδια και την εκπαίδευση των δασκάλων». Οι δύο ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι «[...] η διαδικασία της πειθάρχησης της υποκειμενικότητας σε «ευάγωγα σώματα» θα διασφαλίσει ότι η εκπαίδευση [schooling] δεν θα γίνει ποτέ αληθινή «παιδεία» [education] [...]» (Ivor Goodson, Ian Dowbiggin, «Docile bodies, Commonalities in the history of psychiatry and schooling» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, ό.π., σ. 126).

³⁸⁰ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 61.

³⁸¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 196-199.

³⁸² Οι μηχανές αυτές καταγράφουν και μεταφέρουν ιεραρχικά τα δεδομένα της σχολικής μονάδας, επιβάλλουν μια διδακτική που περιλαμβάνει τη διαμεσολάβησή τους, χρησιμεύουν ως αντικειμενικό εξεταστικό μέσο και η αξιοποίησή τους αποτελεί τη λυδία λίθο της επάρκειας και της εργατικότητας των εκπαιδευτικών, την ίδια στιγμή που ο εγκλεισμός των μαθητών μέσα στο σύμπαν τους, «[...] ενώ μπορεί να υπόσχεται υψηλή παραγωγικότητα στις εταιρίες, παράλληλα τους βυθίζει απαρέγκλιτα, όχι μόνο στον καταναλωτισμό αλλά και σε έναν *εμπορευματικό πανοπτισμό* προετοιμάζοντάς τους έγκαιρα για την απώλεια της πνευματικής αλλά και της σωματικής τους υγείας όταν ενηλικιωθούν. Αυτή η εκπαίδευση δεν τους προειδοποιεί επίσης για την εξαιρετική πιθανότητα να μεταλλαχθούν σιγά-σιγά σε ένα μεταμοντέρνο υποκείμενο του διαδικτύου, που θα έχει τη μορφή ενός «cyborg»» (Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Λατρεία και νεύρωση στην Παιδαγωγική της Καινοτομίας. Σημειώσεις σε μια μετανεωτερική φιλοσοφία της παιδείας*, ό.π., σσ. 154-155). Η έμφαση είναι του συγγραφέα. Αναφορικά με τη σχέση ανθρώπου-υπολογιστικής μηχανής, ο Jean Baudrillard παρατηρεί ότι «οι μηχανές αυτές προσφέρουν το θέαμα της σκέψης, και οι άνθρωποι, όταν τις χειρίζονται, αφοσιώνονται μάλλον στο θέαμα της σκέψης παρά στη σκέψη την ίδια» και αναρωτιέται «μήπως η επιτυχία όλων αυτών των τεχνολογιών οφείλεται στην εξορκιστική λειτουργία που επιτελούν και στο γεγονός ότι το αιώνιο πρόβλημα της ελευθερίας δεν μπορεί, στο πλαίσιό τους, ούτε καν να τεθεί;» (Jean Baudrillard, *Η διαφάνεια του κακού. Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, ό.π., σσ. 63, 71).

αντιληπτοί ως αντικείμενα και την αντικειμενοποίηση εκείνων που είναι καθυποταγμένοι»,³⁸³ αποτελώντας βασικό μέσο μετατροπής της ατομικότητας σε στοιχείο ελεγχόμενο από την εξουσία,³⁸⁴ ενώ η εξέταση-γνώση παράγει αυτό που μπορεί ή δεν μπορεί να θεωρηθεί γνώση, την «επίσημη», «ασφαλή» και «χρήσιμη» γνώση που προσφέρει η μάθηση, μια γνώση προβλέψιμη η οποία βρίσκεται επίσης υπό τον έλεγχο της εξουσίας.³⁸⁵ Όπως το νοσοκομείο μεταβλήθηκε από τόπο περίθαλψης στο κατάλληλο μέρος για τη συγκρότηση της ιατρικής γνώσης, έτσι και στο σχολείο ο μηχανισμός της αδιάκοπης εξέτασης που συνοδεύει τη διδασκαλία³⁸⁶ «σηματοδότησε την απαρχή μιας παιδαγωγικής που λειτουργεί ως επιστήμη»,³⁸⁷ μετατρέποντας τελικά σε αντικείμενα εξέτασης, όχι μόνο τους εξεταζόμενους αλλά και τους εξεταστές.³⁸⁸ Στη θέση της παραδοσιακής επιφάνειας της εξουσίας, η εξέταση φωτίζει και καθιστά το πειθαρχικό άτομο ορατό αντικείμενο, ώστε το καθυποτάσσει, ενώ η ίδια η εξουσία ασκείται αόρατη.³⁸⁹ Με τη συνοδεία της καταγραφής και της συγκέντρωσης των τεκμηρίων, κατασκευάζεται ένα αναλυτικό αρχείο³⁹⁰ που συναρτά τα σώματα με το χρόνο,³⁹¹ δημιουργώντας τις συνθήκες για τη μόνιμη αντικειμενοποίησή τους.³⁹² Τέλος, το άτομο μετατρέπεται σε «διακριτή

³⁸³ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 211.

³⁸⁴ Michel Foucault, «L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 517.

³⁸⁵ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 62.

³⁸⁶ Ο Keith Hoskin υιοθετεί την παρατήρηση του Michael Walzer, ότι ουσιαστικά οι όροι εξουσία-γνώση αποτελούν ένα λογοπαίγνιο βασισμένο στη δισημία της λέξης discipline (μάθημα / πειθαρχία), θεωρεί την εξέταση ως έναν τρίτο όρο που λειτουργεί ως σύγχρονος συνδετικός κρίκος για τα μέλη του ζεύγους και προτείνει μια γενεαλογική εξέταση της σχέσης τους με σταθμούς την ελληνική παιδεία, τη ρωμαϊκή disciplina και τη μεσαιωνική inquisitio, θέτοντας το ρητορικό ερώτημα «μπορεί αυτός ο τρίτος όρος να είναι κυριολεκτικά οτιδήποτε άλλο από εκπαιδευτικός όρος; Υπάρχει άλλο συμπέρασμα εκτός από το ότι ο Foucault ήταν κρυπτο-διδάσκαλος; [crypto-educationalist]» (Keith Hoskin, «The crypto-educationalist unmasked» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, ό.π., σσ. 50-52).

³⁸⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 212-213.

³⁸⁸ Η εξέταση έχει τη σημασία τόσο της διαδικασίας του ελέγχου των γνώσεων όσο και της αποτελεσματικότητας στη μετάδοσή τους. Με τη δεύτερη έννοια, στην περίπτωση του ελληνικού λυκείου, οι εξετάσεις του αποτελούν ελεγκτική δοκιμασία για την ίδια τη λειτουργία του.

³⁸⁹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 214.

³⁹⁰ Ο Foucault περιγράφει το αρχείο ως «τη μάζα των ειπωμένων πραγμάτων μέσα σε έναν πολιτισμό, τα οποία διατηρούνται, αξιοποιούνται, ξαναχρησιμοποιούνται, επαναλαμβάνονται και μεταβάλλονται», γεννώντας λειτουργίες μέσα σε αυτόν (Michel Foucault, «La naissance d'un monde», *Dits et écrits I*, ό.π., σσ. 814-815).

³⁹¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 216.

³⁹² Ο Foucault επισημαίνει τη διαφορά μεταξύ της δοκιμασίας πιστοποίησης που διενεργούνταν άπαξ στο πλαίσιο της συντεχνιακής μαθητείας, για να κρίνει το τελικό αποτέλεσμα στη μη πειθαρχική

«περίπτωση» που «μπορεί να περιγραφεί, να κριθεί, να μετρηθεί, να συγκριθεί με άλλα στο πλαίσιο της ατομικότητάς του»,³⁹³ για να ταξινομηθεί με κριτήριο τη συμμόρφωσή του προς το κανονιστικό πρότυπο. Στη βάση αυτού του ολοποιητικού προτύπου, η λειτουργία του σχολείου καθορίζεται από τα περιεχόμενα του αναλυτικού προγράμματος όπως και τη διασύνδεσή τους με τα επίπεδα γνώσεων και τις διαδικασίες πιστοποίησής τους και υπαγορεύει στους εκπαιδευτικούς πώς και πότε θα διδάξουν τι και πώς θα αξιολογηθεί η διδασκαλία τους, χαρακτηρίζει κάθε ατομική διαφοροποίηση από αυτό ως απόκλιση, ταξινομεί και αμείβει τα άτομα με βάση τις βαθμολογικές επιδόσεις τους και συνολικά ενσωματώνει στον έλεγχό του μαθητές και δασκάλους.³⁹⁴

Όπως διαπιστώσαμε στο πρώτο μέρος, οι θεσμικοί λόγοι και οι πρακτικές δεν διαμορφώνουν απλώς το άτομο, αλλά νομιμοποιούν τη διαμόρφωσή του, ταυτίζοντας τη γνώση που παράγεται από την άσκηση της εξουσίας με την «αλήθεια», στο κυκλικό σχήμα πειθάρχησης εξουσία-γνώση. Ανάμεσα στους πειθαρχικούς θεσμούς που οργανώνουν το χώρο και το χρόνο και επιδρούν στα σώματα, ώστε να διαμορφώσουν τη συμπεριφορά του υποκειμένου, η σημασία της εξέτασης είναι κρίσιμη, γιατί δεν προσδιορίζει μόνο τη δυνατότητα του να αποτελέσει ένα κυβερνήσιμο, δηλαδή ευάγωγο και χρήσιμο αντικείμενο αλλά του αποδίδει επίσης μια φανταστική ή κατασκευασμένη ταυτότητα, μέσα από την οποία κατηγοριοποιείται και δεσμεύεται «ως υποταγμένη ή πολιτικά υποτελής οντότητα».³⁹⁵ Ουσιαστικά, για τον Foucault, η έννοια του αυτόνομου ανθρώπου στο καθεστώς της πειθαρχικής εκπαίδευσης δεν είναι παρά μια επινόηση του Διαφωτισμού.

Ο χώρος του σχολείου παρουσιάζεται, επομένως, ως ένα πεδίο, όπου κατά τρόπο προνομιακό, μέσα από συνεχείς κρίσεις, δοκιμασίες, ελέγχους και πιστοποιήσεις, διασυνδέονται οι λειτουργίες της ιεραρχικής επιτήρησης και της κανονικοποιητικής κύρωσης με σκοπό τη μεγαλύτερη δυνατή απόσπαση δυνάμεων και χρόνου³⁹⁶ και κατασκευάζεται η πραγματικότητα που αποκαλείται άτομο με την

κοινωνία και στο διηγετικό χαρακτήρα των εξετάσεων της πειθαρχικής κοινωνίας οι οποίες αξιολογούν τη διαδικασία (Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 179).

³⁹³ Ό.π., σ. 218. Η υπογράμμιση είναι του Foucault.

³⁹⁴ Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σσ. 66-68. Είναι γνωστό το φαινόμενο των γονέων που ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την βαθμολογική επίδοση του παιδιού, έχοντας συμμορφωθεί απολύτως με το κανονιστικό πρότυπο που διέπει το χώρο του σχολείου (ό.π., σ. 69).

³⁹⁵ James D. Marshall, «Foucault and Educational Research», ό.π., σσ. 15-16.

³⁹⁶ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 219.

εφαρμογή πανοπτικών τεχνικών καθυπόταξης.³⁹⁷ Γενικότερα οι ποικίλες μορφές των διαιρετικών πρακτικών στην εκπαίδευση και η διηλεκτική φαινομενολογία της απόδοσης (εισαγωγικές, ενδιάμεσες και τελικές εξετάσεις, χαρακτηρισμοί και αξιολογήσεις, μετρήσεις και καταχωρίσεις διαφόρων τύπων), είναι τεχνικές και σχήματα που μαζί με τη διαφοροποίηση στα αναλυτικά προγράμματα, στις παιδαγωγικές μεθόδους και στις εκδοχές της σχέσης δασκάλου-μαθητή, καθορίζουν, εμπεδώνουν και διαχέουν την υποκειμενικότητα και την ταυτότητα, ενώ μέσα από μηχανισμούς όπως η δημιουργία τμημάτων «ένταξης», τμημάτων «πρόσθετης και ενισχυτικής διδασκαλίας» καθώς και τμημάτων για «αρχάριους» και «προχωρημένους» ή ο διαχωρισμός ως προς την επίδοση των «ειδικών», των «οριακών» και των «εξαιρετικών» μαθητών, επιτελούνται ο στιγματισμός και η κανονικοποίηση.³⁹⁸ Ο Foucault περιγράφει με καυστικό τρόπο τη σχεδόν ταυτολογική αντικειμενικότητα της συμπλήρωσης ερωτηματολογίων από τους μαθητές, μια διαδικασία γνώσης του υποκειμένου η οποία αποτελεί πολύ κοινή τεχνική ως βάση για τη διερεύνηση των προβλημάτων του σχολείου και την παρέμβαση για τη θεραπεία τους, όπως και για την εκπόνηση ακαδημαϊκών εργασιών.³⁹⁹ Ακόμα και ο κυρίαρχος σήμερα λόγος στην εκπαίδευση για τη «δημιουργικότητα» και την πρακτική της εκδήλωση, την «καινοτομία», οι οποίες αποτελούν μεταμορφώσεις της «προόδου» ως σταθεράς της νεοτερικότητας και σε συντονισμό με την παρόρμηση για κατανάλωση στο πλέγμα του ηγεμονεύοντος οικονομισμού έχουν αναχθεί σε ουσιολογική προϋπόθεση της ζωής και σε παιδαγωγικό στόχο, δεν είναι άλλο από τεχνικές κατασκευής και ελέγχου του υποκειμένου της.⁴⁰⁰

Στην εισαγωγική παράγραφο αναφερθήκαμε στην αλλαγή εξουσιαστικού παραδείγματος μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με το πέρασμα από την πειθάρχηση

³⁹⁷ *Ο.π.*, σ. 221.

³⁹⁸ Stephen J. Ball, «Introducing Monsieur Foucault», *ό.π.*, σ. 4.

³⁹⁹ «Είναι δύσκολο να δει κανείς τι είδους αντικειμενικότητα κερδίζεται όταν υποβάλλουμε σε στατιστική ανάλυση ένα ερωτηματολόγιο που δόθηκε σε παιδιά σχολικής ηλικίας με το οποίο κάνουμε ερωτήσεις σχετικά με τα ψέματά τους ή με τα ψέματα των συμμαθητών τους. Εντούτοις θα επιβεβαιωθούμε από το αποτέλεσμα: θα μάθουμε ότι τα παιδιά ψεύδονται κυρίως για να αποφύγουν τις τιμωρίες, μετά από κομπασμό, κ.λπ. Είμαστε σίγουροι, από το ίδιο το γεγονός, ότι η μέθοδος ήταν αρκετά αντικειμενική. Και λοιπόν; Υπάρχουν κάποιοι μανιακοί της αδιακρίσιας, οι οποίοι για να κοιτάζουν μέσα από μια γυάλινη πόρτα, σκύβουν στην κλειδαρότρυπα...» (Michel Foucault, «La recherche scientifique et la psychologie», *Dits et écrits I, ό.π.*, σ. 185).

⁴⁰⁰ Αντώνης Λ. Σμυρνάιος, *Λατρεία και νεύρωση στην Παιδαγωγική της Καινοτομίας. Σημειώσεις σε μια μετανεωτερική φιλοσοφία της παιδείας, ό.π.*, σσ. 13-26.

στον έλεγχο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας.⁴⁰¹ Δεν πρόκειται τόσο για ρήξη, όσο για προσαρμογή του σχολικού χώρου στη νέα οικονομική και πολιτική πραγματικότητα και τα αναλυτικά εργαλεία του Foucault παραμένουν θεμελιώδη για την κατανόηση της λειτουργίας της. Ο πανοπτισμός, ως διατέμνουσα αρχή σύμφυτη με τη νεοτερικότητα, αφού εγγυήθηκε την αποτελεσματικότητα των εγκλεισμών στην πειθαρχική κοινωνία, κυριαρχεί και στην κοινωνία του ελέγχου, κάτω από το νεοφιλελεύθερο αίτημα της αποδοτικής και ασφαλούς εκπαίδευσης παράγοντας την αυτοϋποταγή του ατόμου. Η αγορά εντάσσει με ραγδαίους ρυθμούς το χώρο του σχολείου στις λειτουργίες της, επιβάλλει τις αρχές και τους κανόνες της στις διαδικασίες του και προκαταβάλλει τις λύσεις της σε σχέση με τα προβλήματά του, προωθώντας μέσα από έναν αναβιωμένο πανοπτισμό στην εκπαίδευση την κουλτούρα της απόδοσης και του ελέγχου και ευθυγραμμίζοντάς την με τις επιταγές της. Αν καθ' υπερβολήν παραφράσουμε το σχετικό με την πειθαρχική κοινωνία ρητορικό ερώτημα του Foucault «Τι το περίεργο αν η φυλακή μοιάζει με τα εργοστάσια, με τα σχολεία, τους στρατώνες, τα νοσοκομεία, που όλα μοιάζουν με φυλακές;»,⁴⁰² θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στις κοινωνίες του ελέγχου ο μετέωρος χώρος της εκπαίδευσης έχει άλλοτε ιδιότητες φυλακής και άλλοτε επιχείρησης. Η επιδίωξη της ευέλικτης συσσώρευσης στη μεταβιομηχανική κοινωνία απαιτεί μορφές παραγωγής όπου κυριαρχούν η αποκέντρωση, ο ηλεκτρονικός αυτοματισμός και η προσωρινή απασχόληση. Τα ευέλικτα σώματα που ζητά η αγορά εργασίας πρέπει να διαθέτουν αντιφατικές ιδιότητες, διάθεση για συμμόρφωση και διακινδύνευση με αποδοχή της ανασφάλειας και της εντατικοποίησης και το εκπαιδευτικό σύστημα τις καλλιεργεί όχι με τη μορφή της άμεσης υποταγής στην αγορά, αλλά ως ανταπόκριση «προσαρμογής» στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον, με πρακτικές όπως η ανάπτυξη πολλαπλών δεξιοτήτων, η επανακατάρτιση και η σύνδεση με τις απαιτήσεις των επιχειρήσεων ή η εξασφάλιση οικονομικών πόρων από αυτές.⁴⁰³

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετηθεί και η επιτήρηση με τη βοήθεια των τεχνικών μέσων στο σύγχρονο σχολείο, η οποία δεν αποτελεί ζήτημα

⁴⁰¹ Ο Deleuze παρατηρεί ότι τις ανεξάρτητες μεταβλητές των εγκλεισμών (οικογένεια, σχολείο, εργοστάσιο, νοσοκομείο, φυλακή) που προσομοιάζουν σε διακριτές «μήτρες», διαδέχτηκαν οι μηχανισμοί ελέγχου ως αδιαχώριστες παραλλαγές σε μια μεταβλητή γεωμετρία (Gilles Deleuze, *Η κοινωνία του ελέγχου*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2001, σσ. 11-12).

⁴⁰² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 258.

⁴⁰³ Aaron Kupchik, Torin Monahan, *The New American School: preparation for post-industrial discipline*, British Journal of Sociology of Education Vol. 27, No. 5, November 2006, σσ. 617-631.

αμιγώς τεχνολογικό, αλλά ανάγεται στη δομή των σχέσεων εξουσίας που επιβάλλει τους μηχανισμούς ελέγχου, ανεξάρτητα από τη μορφή τους. Δεν πρόκειται, επομένως, τόσο για μια εξέλιξη που προέκυψε με οργανικό τρόπο από τα παιδαγωγικά ζητούμενα του χώρου της εκπαίδευσης, όσο για έξωθεν παρεμβάσεις, νομοθετήματα και πολιτικές που αποβλέπουν στον έλεγχο της. Το νεοφιλελεύθερο ιδεολογικό κλίμα είναι καθοριστικό για το σχηματισμό μιας κουλτούρας ελέγχου και στη δημόσια εκπαίδευση, καθώς «η γενικευμένη δυσπιστία στους δημόσιους θεσμούς και η αποθέωση του ιδιωτικού τομέα και των ατομικών λύσεων των κοινωνικών προβλημάτων τρέφει τους μηχανισμούς ελέγχου».⁴⁰⁴ Οι επιδιώξεις της αγοράς συνδέονται με την πειθάρχηση και τον έλεγχο, υπονομεύοντας τα δημόσια αγαθά και εγκαταλείποντας την επίλυση των προβλημάτων της εκπαίδευσης στον ιδιωτικό τομέα.⁴⁰⁵ Το κράτος πρόνοιας με το ιδανικό της ένταξης έχει πλέον μεταλλαχθεί σε ποινικό κράτος που προκρίνει τον αποκλεισμό με τη «μηδενική ανοχή» στην παραβατικότητα. Επίσης τα συχνά περιστατικά βίας στις δυτικές κοινωνίες έχουν καταστήσει «επιβεβλημένες» τις τεχνολογίες της ασφάλειας και στο χώρο της εκπαίδευσης, θέτοντας τη σχολική εμπειρία σε ένα αντιπαιδαγωγικό πλαίσιο φόβου και δυσπιστίας κάτω από το άγρυπνο βλέμμα των μηχανισμών παρακολούθησης και επιτρέποντας την διείσδυση της εξουσίας, συμβολικά και ουσιαστικά, στο χώρο του σχολείου.⁴⁰⁶ Πίσω από το αίτημα της ασφάλειας εισβάλλει και σε αυτό το χώρο το μεταβιομηχανικό καθεστώς της υπερυψηλής τεχνολογίας και της υιοθέτησης των λύσεων που αυτή προσφέρει για την αντιμετώπιση σύνθετων κοινωνικών ζητημάτων.⁴⁰⁷ Με αυτή την έννοια, η ηλεκτρονική επιτήρηση στο σχολείο δεν αποτελεί μόνο την αυτοματοποιημένη εκδοχή μιας κοινωνικής λειτουργίας που πριν διεκπεραίωναν άνθρωποι και τώρα μηχανές αλλά είναι ένας παράγοντας που δημιουργεί νέες σχέσεις ανισότητας, ισχύος και εξάρτησης.⁴⁰⁸

Μιλώντας για την επιτήρηση στο σχολικό χώρο, μπορεί να γίνει αναφορά, κυρίως με βάση την εμπειρία των βρετανικών και αμερικανικών δημόσιων σχολείων, στην αρχιτεκτονική των σχολικών κτηρίων, στα εξεταστικά και αξιολογικά μέτρα και στα τεχνολογικά μέσα ελέγχου. Βεβαίως στα σχολεία υπήρχε ανέκαθεν η

⁴⁰⁴ Torin Monahan, Rodolfo D. Torres (επιμ.), *Schools under Surveillance, Cultures of Control in Public Education*, Rutgers University Press, Νιού Τζέρσεϊ 2010, σ. 4.

⁴⁰⁵ *Ο.π.*, σσ. 2-4.

⁴⁰⁶ Aaron Kupchik, Torin Monahan, *The New American School: preparation for post-industrial discipline*, *ό.π.*, σσ. 622-623.

⁴⁰⁷ *Ο.π.*, σ. 625.

⁴⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 624.

παρακολούθηση των μαθητών «μέσα από τη φυσική παρατήρηση, τα απουσιολόγια, τις εξετάσεις, τους ελέγχους της προόδου και τις έρευνες (σε θρανία, ντουλάπια, ρούχα και τσάντες)»,⁴⁰⁹ όμως αυτή η παραδοσιακή επιτήρηση συμπληρώνεται και διευρύνεται, ώστε οι μαθητές «να μάθουν να παρακολουθούν και να παρακολουθούνται, με την προσδοκία της επιτήρησης και την αποδοχή της ως κανόνα, καθώς κοινωνικοποιούνται σε μια «κουλτούρα παρατήρησης»».⁴¹⁰ Η σημερινή ποσοτική και ποιοτική επέκταση των πρακτικών ελέγχου δε δηλώνει μόνο μια εντατικοποίηση αυτών των μεθόδων αλλά «επίσης την ανάδυση νέων κοινωνικών διεργασιών».⁴¹¹ Πολλά δημόσια σχολεία των ΗΠΑ είναι «εξαιρετικά οχυρωμένοι χώροι με φράχτες, τείχη και πύλες, ασφαλισμένα με υψηλής τεχνολογίας μέσα ελέγχου και συχνά αμπαρωμένα σα φυλακές».⁴¹² Τα σχεδιαστικά στοιχεία τους περιλαμβάνουν πολυάριθμα παράθυρα και ανοίγματα για το φως, ευθείς διαδρόμους και τυποποιημένους χώρους και έπιπλα, ώστε τα άτομα να είναι πιο ασφαλή αλλά και πιο ορατά και διαχειρίσιμα από το βλέμμα της εξουσίας.⁴¹³ Επίσης η κρατική χρηματοδότηση αφορά στον εξοπλισμό πληροφορικής και ασφάλειας, ενώ οι άλλες παράμετροι (δάσκαλοι, βιβλία, αίθουσες) στη λειτουργία των σχολείων παραβλέπονται. Ακόμα και το σύστημα αξιολόγησης μπορεί να νοηθεί ως μορφή επιτήρησης που υπερθέτει το οικονομικό κριτήριο έναντι του παιδαγωγικού, εφόσον η αποτυχία στους στόχους των εξετάσεων επάγεται ποινές για τα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς.⁴¹⁴ Τέλος οι μηχανισμοί τεχνολογικής επιτήρησης στο χώρο του σχολείου περιλαμβάνουν βάσεις δεδομένων⁴¹⁵, συσκευές εντοπισμού μέσω διαδικτύου, κάμερες κλειστού κυκλώματος με καταγραφή εικόνας, καθώς επίσης ανιχνευτές μετάλλων και βιομετρικών χαρακτηριστικών.⁴¹⁶ Η εικόνα που αναδύεται από το δημόσιο αμερικανικό εκπαιδευτικό σύστημα υποδεικνύει ένα νέο πρότυπο λειτουργίας του σχολικού χώρου και αποκαλύπτει παράλληλα μια σειρά

⁴⁰⁹ Andrew Hope, «Foucault, panopticism and school surveillance research», *ό.π.*, σ. 41.

⁴¹⁰ *Ο.π.*

⁴¹¹ *Ο.π.*

⁴¹² Torin Monahan, Rodolfo D. Torres (επιμ.), *Schools under Surveillance, Cultures of Control in Public Education*, *ό.π.*, σ. 8.

⁴¹³ *Ο.π.* Γενικότερα, τα σχολικά κτίρια αποτελούν μέρη με μεικτό χαρακτήρα, πραγματικά, με την έννοια της διευθετημένης υλικότητάς τους και ιδεατά ως προς την εξυπηρέτηση των επιδιώξεων της οικονομίας της εξουσίας (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σσ. 74).

⁴¹⁴ Torin Monahan και Rodolfo D. Torres (επιμ.), *Schools under Surveillance, Cultures of Control in Public Education*, *ό.π.*, σσ. 5-6.

⁴¹⁵ Το ελληνικό αντίστοιχο πρόγραμμα είναι το e-school, όπου καταγράφονται όλα τα στοιχεία που αφορούν τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και τη σχολική μονάδα.

⁴¹⁶ Andrew Hope, «Foucault, panopticism and school surveillance research», *ό.π.*, σ. 41.

ασυμμετριών: μεγάλα ποσά μεταφέρονται από τον ελλειμματικό προϋπολογισμό της εκπαίδευσης προς τις εταιρείες παραγωγής των τεχνολογιών ασφάλειας, η ίδια η έννοια της ασφάλειας αναιρείται από το φόβο και την τεχνοεξάρτηση, δάσκαλοι και μαθητές καθίστανται αντικείμενα ελέγχου και λογοδοσίας από εξωτερικούς παράγοντες, ενώ η κοινωνική λειτουργία της εκπαίδευσης συσκοτίζεται πίσω από το τεχνολογικό ζητούμενο της προμήθειας εξοπλισμού.⁴¹⁷ Οι τεχνολογίες της επιτήρησης με την σταθερή, αλλά όχι πανταχού παρούσα, πιθανότητα της παρατήρησης που παρέχουν,⁴¹⁸ ενισχύουν την αυτο-επιτήρηση των μαθητών και των εκπαιδευτικών και τους ωθούν να συμπεριφέρονται ως συμμορφωμένα υποκείμενα που παρακολουθούν την ίδια τους τη συμπεριφορά, παράμετρος ιδιαίτερα σημαντική από τη σκοπιά της φουκωικής ανάλυσης.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Aaron Kupchik, Torin Monahan, *The New American School: preparation for post-industrial discipline*, ό.π., σ. 626.

⁴¹⁸ Η χρήση ομοιωμάτων συσκευών παρακολούθησης προσομοιώνει το πραγματικό και η αβεβαιότητα που παράγει ενισχύει την αποτελεσματικότητα του συστήματος (Andrew Hope, «Foucault, panopticism and school surveillance research», ό.π., σ. 45).

⁴¹⁹ Ό.π., σσ. 42, 43.

3.5. Οι τεχνολογίες του εαυτού

Όπως παρατηρεί ο Foucault, ο τύπος κοινωνίας που διαδέχτηκε τις πειθαρχίες χαρακτηρίζεται από την ενσωμάτωση της εξουσίας του νόμου στην ευρύτερη εξουσία του κανόνα και προϋποθέτει ένα σύστημα επιτήρησης και διαγνωστικού ελέγχου, όπου τα άτομα διαχωρίζονται με κριτήριο τον κανόνα, δηλαδή τη διάκριση κανονικού και παθολογικού.⁴²⁰ Το ουσιαστικό σημείο στη ανάλυσή του είναι η σύνδεση των συγκεκριμένων μηχανισμών της εξουσίας, όπως και των μετασχηματισμών της, με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό.⁴²¹ Ο τύπος υποκειμενικότητας που του είναι απαραίτητος συγκροτείται από τις τεχνικές εξουσίας που «επινοήθηκαν ως απάντηση στις απαιτήσεις της παραγωγής».⁴²² Υπάρχει λοιπόν μεταξύ πειθάρχησης και ελέγχου ένα στοιχείο συνέχειας που συμβαδίζει με την κυριαρχία του φιλελευθερισμού. Ο Foucault κάνει λόγο για «μια ολόκληρη παιδεία κινδύνου, μια ολόκληρη κουλτούρα κινδύνου [...] τον 20^ο αιώνα» που οφείλεται στην φύση του φιλελευθερισμού⁴²³ ο οποίος χρειάζεται έναν μηχανισμό διαιτησίας ανάμεσα στην ελευθερία και στην ασφάλεια, γιατί «είναι μια τέχνη διακυβέρνησης [un art de gouverner] που χειρίζεται, βασικά, τα συμφέροντα» και κατ' ανάγκην θα πρέπει να διαχειριστεί και τους κινδύνους που απορρέουν από αυτά για τα άτομα και το σύνολο.⁴²⁴

⁴²⁰ Michel Foucault, «L'extension sociale de la norme», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 75 / ελληνική έκδοση: «Η κοινωνική έκταση του κανόνα», στου ίδιου, *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σσ. 108-109.

⁴²¹ Michel Foucault, «L'œil du rouivoir», ό.π., σσ. 201, 202 / «Το μάτι της εξουσίας», ό.π., σσ. 137, 138. Όπως η ρευστή επιχείρηση αντικατέστησε το σταθερό εργοστάσιο, έτσι η δια βίου εκπαίδευση διαδέχθηκε το παραδοσιακό σχολείο και ο συνεχής έλεγχος τις εξετάσεις, σε ένα σχήμα όπου η μαθητεία συναντά την επιχείρηση και αφομοιώνεται από αυτήν (Gilles Deleuze, *Η κοινωνία του ελέγχου*, ό.π., σσ. 11-12).

⁴²² Michel Foucault, «L'œil du rouivoir», ό.π., σ. 203 / «Το μάτι της εξουσίας», ό.π., σ. 141. Οι τεχνικές αυτές δεν ομογενοποιούνται αλλά εμπλέκονται σε «ένα περίπλοκο παιχνίδι στήριξης» διατηρώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όπως συμβαίνει για παράδειγμα ανάμεσα στην οικογένεια, την ιατρική, την ψυχιατρική, το σχολείο και τη δικαιοσύνη σε σχέση με τα παιδιά (ό.π., σ. 202 / ό.π., σ. 138).

⁴²³ Michel Foucault, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 79 / γαλλική έκδοση: *Naissance de la Biopolitique. Cours au College de France. 1978-1979*, Seuil / Gallimard, Παρίσι 2004. Και με άλλη διατύπωση, «Δεν υπάρχει φιλελευθερισμός χωρίς κουλτούρα κινδύνου» (ό.π.).

⁴²⁴ Michel Foucault, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, ό.π., σ. 78 / *Naissance de la Biopolitique. Cours au College de France. 1978-1979*, ό.π., σ. 67. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι ο ίδιος ο Bentham θα ταυτίσει, στα ύστερα γραπτά του το πανοπτικό με τη διακυβέρνηση στο σύνολό της (le gouvernement tout entier), θα τη θεωρήσει όχι απλώς μηχανισμό επιτήρησης στο εσωτερικό ενός ιδρύματος αλλά «γενική πολιτική έκφραση, χαρακτηριστική ενός

Έτσι, ενώ στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* η έμφαση βρισκόταν στην παραγωγή του εαυτού από τις επιστήμες του ανθρώπου μέσα από τις τεχνικές της κυριαρχίας, στη συνέχεια ο Foucault θα διερευνήσει τη σχέση του «εαυτού προς εαυτόν» και τον τρόπο συγκρότησης «του εαυτού ως υποκειμένου»,⁴²⁵ διακρίνοντας τέσσερις τύπους τεχνολογιών που αλληλεπιδρούν και είναι σύστοιχες με επιστημονικά πεδία όπου διεξάγονται «παιχνίδια αλήθειας», μέσω των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους. Πρόκειται για τις τεχνολογίες της παραγωγής που επιτρέπουν τη δημιουργία και διαχείριση των υλικών αντικειμένων, για τις τεχνολογίες των σημειωτικών συστημάτων που επιτρέπουν τη χρήση των σημασιών, για τις τεχνολογίες της εξουσίας που καθορίζουν την ατομική συμπεριφορά, υποτάσσουν και αποδίδουν στο υποκείμενο υπόσταση αντικειμένου και για τις τεχνολογίες του εαυτού που επιτρέπουν στα άτομα να επιδράσουν τα ίδια στις διάφορες πλευρές του εαυτού τους, ώστε να επιδιώξουν μια μορφή τελειοποίησης.⁴²⁶

Η επαφή ανάμεσα στις τεχνολογίες της κυριαρχίας επί των άλλων και στις τεχνολογίες του εαυτού ορίζεται από τον Foucault ως κυβερνησιμότητα (governmentality).⁴²⁷ Η αρχή της βρίσκεται στη διασύνδεση των τριών θεμελιωδών μορφών διακυβέρνησης (gouvernement) «της διακυβέρνησης του εαυτού, που αφορά την ηθική, [...] την τέχνη να κυβερνάς όπως πρέπει μια οικογένεια, που αφορά την οικονομία και τέλος την επιστήμη της ορθής διακυβέρνησης του Κράτους, που αφορά την πολιτική».⁴²⁸ Καθώς «η εισαγωγή της οικονομίας στην άσκηση της πολιτικής [...] θα είναι το βασικό διακύβευμα της διακυβέρνησης»,⁴²⁹ η εκδήλωση της σύγχρονης εξουσίας ως κυβερνησιμότητας (gouvernementalité) αποσκοπεί στον έλεγχο του αυξανόμενου πληθυσμού και της ευημερίας του.⁴³⁰ Η διαχείριση του

τύπου διακυβέρνησης [un type de gouvernement]», λέγοντας ότι αποτελεί την «πραγματική μορφή μιας φιλελεύθερης διακυβέρνησης [un gouvernement libéral]», (ό.π., σσ. 78, 80 / ό.π., σσ. 67, 68-69).

⁴²⁵ Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 2. Η Χρήση των Ηδονών*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2013, σ. 13.

⁴²⁶ Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.), *Technologies of the Self, A seminar with Michel Foucault*, ό.π., σ. 18. Το σεμινάριο διεξήχθη το φθινόπωρο του 1982 και απηχεί τη στροφή του Foucault από το προγενέστερο ενδιαφέρον του για «τις τεχνολογίες της εξουσίας και της κυριαρχίας, όπου ο εαυτός αντικειμενικοποιείται μέσα από την επιστημονική έρευνα» και τις «διαιρετικές πρακτικές» στη γενεαλογική διερεύνηση για το «πώς ένα ανθρώπινο ον μεταβάλλει τον εαυτό του / της σε υποκείμενο» (ό.π., σσ. 3-4).

⁴²⁷ Ό.π., σ. 19. Σε αυτή τη διεπαφή εντοπίζεται ο λόγος για τον οποίο ο εαυτός δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από τις αρχές που τον κατατάσσουν ως αντικείμενο με ορισμένα χαρακτηριστικά (James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, ό.π., σ. 91).

⁴²⁸ Michel Foucault, «La «gouvernementalité»», ό.π., σ. 640.

⁴²⁹ Ό.π., σ. 642.

⁴³⁰ Ό.π., σ. 652.

πληθυσμού έχει ως σκοπό να επιδράσει πάνω στις παραμέτρους του βίου του (πλούτο, προσδόκιμο ζωής, υγεία, μόρφωση κ.λπ.), χρησιμοποιώντας ως μέσα στοιχεία που ενυπάρχουν σε αυτόν, όπως και ανεπίγνωστες από τον ίδιο τεχνικές ελέγχου αυτών των παραμέτρων.⁴³¹ Ο πληθυσμός που αποτελεί πλέον τον σκοπό της διακυβέρνησης, «θα εμφανιστεί ως υποκείμενο των αναγκών [και] των επιθυμιών αλλά επίσης και ως αντικείμενο στα χέρια της κυβέρνησης, γνωρίζοντας απέναντι στην κυβέρνηση τι θέλει και αγνοώντας, επίσης, αυτό που του κάνουν».⁴³² η αξιοποίηση της διαφοράς στην αντίληψη του ατομικού και του συνολικού συμφέροντος αποτελεί βασικό εργαλείο για τη διακυβέρνηση του πληθυσμού και γεννά εντελώς νέες τακτικές και τεχνικές.⁴³³ Ωστόσο, ο Foucault σπεύδει να υπογραμμίσει ότι «η πειθαρχία δεν υπήρξε ποτέ πιο σημαντική και πιο αναβαθμισμένη από τη στιγμή που επιχειρούνταν η διαχείριση του πληθυσμού», γιατί η διαχείριση δεν αφορά μόνο τη «συλλογική μάζα των φαινομένων», αλλά εξίσου το βάθος, τις ιδιαιτερότητες και τις λεπτομέρειες.⁴³⁴ Η ιδέα της διακυβέρνησης θέτει με οξύ τρόπο τα ζητήματα της κυριαρχίας και της πειθαρχίας, έτσι ώστε όχι μόνο δεν υπάρχει θέμα αντικατάστασης της καθεμιάς από την επόμενη αλλά στην πραγματικότητα συγκροτούν από κοινού το τρίγωνο «κυριαρχία-πειθαρχία-κυβερνητική διαχείριση» που έχει ως στόχο τον πληθυσμό, ως κύρια μορφή τη γνώση και ως εργαλείο τους μηχανισμούς ασφάλειας.⁴³⁵

Το μάνατζμεντ στην εκπαίδευση αποτελεί ακριβώς μια κατ' εξοχήν διαχειριστική τεχνολογία της εξουσίας στην εντελώς πρόσφατη μορφή της και το σύγχρονο αντίστοιχο του πανοπτικού,⁴³⁶ που συνθέτει τις τεχνολογίες της πειθαρχίας και του εαυτού μέσα σε ένα κανονιστικό διοικητικό πλαίσιο. Οι οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών έκαναν κυρίαρχη τη λογική της βιομηχανικής παραγωγής και του ανταγωνισμού της αγοράς στην εκπαίδευση, επιβάλλοντας μια γραφειοκρατική ορθολογικότητα που καταπνίγει τις φορτισμένες πολιτικά και ιδεολογικά επιλογές και παραγνωρίζει τα ηθικά και πολιτισμικά ζητήματα μπροστά στη διοικητική αποτελεσματικότητα.⁴³⁷ Η αποδοτικότητα

⁴³¹ Ο.π.

⁴³² Ο.π.

⁴³³ Ο.π.

⁴³⁴ Ο.π., σ. 654.

⁴³⁵ Ο.π.

⁴³⁶ Stephen J. Ball, «Management as moral technology: A Luddite analysis» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, ό.π., σ. 156.

⁴³⁷ Ο.π., σσ. 153-154.

αντιμετωπίζεται τεχνοκρατικά ως ουδέτερος όρος χωρίς να τίθεται το ερώτημα «για ποιον;», η επίτευξή της όμως σημαίνει την απώλεια της αυτονομίας, τον στενό έλεγχο και την αξιολόγηση, τη μη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων και την απουσία της προσωπικής εξέλιξης για όσους την υφίστανται.⁴³⁸ Το μάνατζμεντ ως λόγος που επικαλείται και παράγει τον επαγγελματισμό, κατασκευάζει το υποκείμενό του στη βάση της οργάνωσης, του κύρους και της υπευθυνότητας και βάζει στο περιθώριο τις ανησυχίες, τις δυσκολίες και τους φόβους του.⁴³⁹ Ολοποιητικό και ατομικιστικό μαζί,⁴⁴⁰ επικυρώνει την παρατήρηση του Foucault για την πειθαρχία: «Η πειθαρχία αυξάνει τις δυνάμεις του σώματος (με οικονομικούς όρους χρησιμότητας) και συγχρόνως τις περιορίζει (με πολιτικούς όρους υπακοής)».⁴⁴¹

Η ιεραρχική παρατήρηση, οι κανονιστικές κρίσεις και οι διάφορες μορφές εξέτασης, ως μέρη του πλέγματος ελέγχου που ασκεί το μάνατζμεντ, συγκλίνουν στις τεχνικές της αξιολόγησης των διδασκόντων, η οποία από τη δεκαετία του '80 είναι από τα βασικά εργαλεία της πειθαρχήσεώς τους.⁴⁴² Η αξιολόγηση εισάγει τη λογική του ποιοτικού ελέγχου και των δεικτών απόδοσης στην παιδαγωγική διαδικασία χάρη στο βλέμμα που «κάνει το δάσκαλο μετρήσιμο, περιγράψιμο, συγκρίσιμο».⁴⁴³ Η συνέντευξη ως τυπική τελετουργία της αξιολόγησης αποθεώνει την ορατότητα, ενώνοντας τη δημιουργία της γνώσης με την επίδειξη της εξουσίας. Ο δάσκαλος ενθαρρύνεται να αντιμετωπίσει τη διαδικασία ως τμήμα της επαγγελματικής του αυτοβελτίωσης που δεν είναι παρά μια μορφή υποκειμενοποίησης, κατά την οποία το υποκείμενο εμπλέκεται ενεργά στη διαμόρφωσή του.⁴⁴⁴ Η προέλευση της συνέντευξης εντοπίζεται τόσο στην εξομολόγηση⁴⁴⁵ όσο και στην ψυχαναλυτική συνεδρία, όπου αναπτύσσεται η δυναμική της αποκάλυψης του εαυτού· ο αξιολογούμενος καλείται να αποκαλύψει τις αδυναμίες του, να αναζητήσει

⁴³⁸ *Ο.π.*, σ. 154.

⁴³⁹ *Ο.π.*, σ. 157.

⁴⁴⁰ Stephen J. Ball, «Management as moral technology: A Luddite analysis», *ό.π.*, σ. 158.

⁴⁴¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 158.

⁴⁴² Stephen J. Ball, «Management as moral technology: A Luddite analysis», *ό.π.*, σσ. 158-159.

⁴⁴³ *Ο.π.*, σ. 159.

⁴⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 161.

⁴⁴⁵ «[...] η ομολογία είναι ένα τελετουργικό λόγου όπου το ομιλούν υποκείμενο συμπίπτει με το θέμα της εκφοράς· είναι επίσης ένα τελετουργικό που εκτυλίσσεται μέσα σε μια σχέση εξουσίας, διότι δεν ομολογούμε χωρίς τη δυναμική τουλάχιστον παρουσία ενός έτερου μέρους, που δεν είναι απλώς ο συνομιλητής αλλά η βαθμίδα που απαιτεί την ομολογία, την επιβάλλει, την αποτιμά, και παρεμβαίνει για να τιμωρήσει, να συγχωρήσει, να παρηγορήσει [...]» (Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1. Η Βούληση για Γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 77).

διαδικασίες θεραπείας, να κρίνει και να τιμωρήσει τον εαυτό του,⁴⁴⁶ σύμφωνα με το σχήμα που περιγράφει ο Foucault: «[οι] τεχνολογίες του εαυτού [...] επιτρέπουν στα άτομα να επιτελέσουν, μόνα τους ή με τη βοήθεια των άλλων, μια σειρά από λειτουργίες πάνω στο σώμα και στην ψυχή τους, στις σκέψεις τους, στη διαγωγή τους, στον τρόπο ύπαρξής τους, ώστε να μετασχηματιστούν, για να επιτύχουν μια ορισμένη κατάσταση ευτυχίας, καθαρότητας, σοφίας, τελειότητας [...]».⁴⁴⁷ Οι τεχνολογίες του εαυτού βασίζονται στο κοινότοπο δόγμα του δυτικού πολιτισμού, ότι με τη βοήθεια ενός ειδικού μπορεί να αποκαλυφθεί η αλήθεια «μέσα από την αυτοεξέταση της συνείδησης και την ομολογία των συναισθημάτων, των στάσεων, των επιθυμιών, των σκέψεων και των πράξεων».⁴⁴⁸ Το άτομο καλείται να αρθρώσει το ίδιο, ό,τι μύχιο και ασήμαντο διαφεύγει από την πρόβλεψη και τον υπολογισμό των μηχανισμών πειθάρχησης. Ομολογώντας την αλήθεια, γίνεται αντικείμενο γνώσης για τον εαυτό του και τους άλλους, γνωρίζει τον εαυτό του και γίνεται γνωστός σε αυτούς, σε μια διαδικασία που συνδυάζει τη θεραπεία με τον έλεγχο· η λεκτική διατύπωση της αλήθειας μέσα από το εννοιολογικό πλαίσιο των επιστημών του ανθρώπου συντελεί στην κατασκευή του ατόμου και της ταυτότητάς του.⁴⁴⁹

Η τεχνική της ομολογίας και οι τεχνολογίες του εαυτού βρίσκουν επίσης εφαρμογή συνολικά στη σχολική μονάδα μέσα από τη δημοσιοποίηση των επιδόσεων και των αποτελεσμάτων των μαθητών τα οποία, με τη συνδρομή των διαιρητικών πρακτικών και της κατάταξης στη βάση των προτύπων αποτελεσματικότητας, την καθιστούν συγκρίσιμη ως προς την αποδοτικότητά της.⁴⁵⁰ Στη συνέχεια, η ανάδειξη των προβλημάτων ενεργοποιεί τις πειθαρχικές τεχνικές που παρεμβαίνουν για την παρακολούθηση, τον έλεγχο και τη θεραπεία του αποτυχημένου σχολείου, δηλαδή, πρακτικά των αποτυχημένων εκπαιδευτικών, οι οποίοι πρέπει να αναγνωρίσουν τις αδυναμίες τους και να αναζητήσουν τρόπους αποκατάστασης, ώστε να επιτευχθεί η αυτοβελτίωσή τους.⁴⁵¹ Συνολικά το μάνατζμεντ αποτελεί ένα παράδειγμα μικροφυσικής της εξουσίας που συνδυάζει τις τεχνολογίες της πειθαρχίας και του

⁴⁴⁶ Stephen J. Ball, «Management as moral technology: A Luddite analysis», *ό.π.*, σ. 161. Η αξιολόγηση ως εξομολόγηση είναι ένας ιδιαίτερα ισχυρός μηχανισμός θεμελιωμένος πάνω στην αντίθεση του κανονικού και του μη κανονικού, όπου συνυπάρχουν η προσωπική αποκάλυψη και η συστηματική υποδοχή της (*ό.π.*).

⁴⁴⁷ Michel Foucault, «Les techniques de soi», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1604.

⁴⁴⁸ James D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, *ό.π.*, σ. 97.

⁴⁴⁹ *Ό.π.*, σσ. 97-98, 99.

⁴⁵⁰ Stephen J. Ball, «Management as moral technology: A Luddite analysis», *ό.π.*, σσ. 161-162.

⁴⁵¹ *Ό.π.*, σσ. 162-163.

εαυτού και λειτουργεί ως ένα νέο πεδίο γνώσης που προσφέρει νέες δυνατότητες για την εφαρμογή των πειθαρχιών και νέες ευκαιρίες εργασίας για τους τεχνοκράτες της ηθικής, καθορίζοντας με το πλέγμα των λόγων και των πρακτικών του τη συγκρότηση και ανασυγκρότηση των εκπαιδευτικών.⁴⁵²

⁴⁵² Ο.π., σ. 165.

4. Η ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΑ

4.1. Ετεροτοπία και γλώσσα

Μετά την εξέταση των μηχανισμών ελέγχου της εξουσίας σε συνάρτηση με το χώρο του σχολείου, σε αυτό το τελευταίο μέρος της εργασίας μας, θα διερευνήσουμε με βάση το κείμενο «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]» («Des espaces autres»)⁴⁵³ τη δυνατότητα του υποκειμένου να τροποποιήσει τη δυναμική της εξουσίας στο μικροφυσικό επίπεδο, παρεμβαίνοντας στη διαδικασία της συγκρότησής του.

Ο όρος *ετεροτοπίες* (*hétérotopies*)⁴⁵⁴ εμφανίζεται για πρώτη φορά στον πρόλογο του *Οι λέξεις και τα πράγματα*.⁴⁵⁵ Εκεί ο Foucault παρατηρεί ότι η ταξινόμηση των ζώων σε ένα χωρίο του Jorge Luis Borges σχετικό με μια κινέζικη εγκυκλοπαίδεια αποκαλύπτει έναν άλλο τρόπο σκέψης, «κάνοντας να ταλαντεύεται [...] η χιλιετής πρακτική μας του Ίδιου και του Άλλου».⁴⁵⁶ Συγκεκριμένα διαπιστώνει ότι η άλλη σκέψη θέτει το όριο της δικής μας και αναδεικνύει την αδυναμία όχι να σκεφτούμε τη συμπάρθεση αλλά τον τόπο της, καθώς αυτή δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στον κατεστραμμένο κοινό χώρο της συνάντησης.⁴⁵⁷ Το λήμμα της κινέζικης εγκυκλοπαίδειας ανήκει στις ετεροτοπίες και τυπολογικά αποτελεί

⁴⁵³ Michel Foucault, «Des espaces autres», *Dits et écrits II*, ό.π., σσ.1571-1581 / ελληνική έκδοση: «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», στον ίδιο, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σσ. 255-270. Για την απόδοση στα ελληνικά πήραμε υπόψη την ελληνική μετάφραση, απ' όπου και ο ελληνικός τίτλος.

⁴⁵⁴ Η «ετεροτοπία» προϋπήρχε ως ιατρικός / βιολογικός όρος. Βλ., Heidi Sohn, «Heterotopia: anamnesis of a medical term» στο Michiel Dehaene, Lieven De Caeter (επιμ.), *Heterotopia and the City*, ό.π., σσ. 41-43.

⁴⁵⁵ Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Éditions Gallimard, Παρίσι 1966, σ. 9 / ελληνική έκδοση: *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1986, σ. 14. Το έργο δημοσιεύτηκε ένα χρόνο πριν τη διάλεξη για τις *Ετεροτοπίες*.

⁴⁵⁶ *Ό.π.*, σ. 7 / *ό.π.*, σ. 11. Αυτή η σχέση κυριαρχίας του Ίδιου επί του Άλλου, δηλαδή έναντι κάθε μορφής ετερότητας, ορίζεται από τον Emmanuel Levinas ως ολότητα (Emmanuel Levinas, *Ολότητα και άπειρο. Δοκίμιο για την εξωτερικότητα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989). Ο Levinas αντικαθιστά αυτή την προσέγγιση με το άνοιγμα προς το πρόσωπο του Άλλου, ώστε η σχέση αποκτά ένα νόημα όχι πλέον γνωσιολογικό, αλλά ηθικό (*ό.π.*, σ. 50).

⁴⁵⁷ Michel Foucault, *Les mots et les choses*, ό.π., σ. 8 / *Οι λέξεις και τα πράγματα*, ό.π., σ. 13. «Το αδύνατο δεν είναι η γειτνίαση των πραγμάτων, είναι η ίδια η θέση πάνω στην οποία θα μπορούσαν να γειτνιάσουν» (*ό.π.*, σ. 8 / *ό.π.*, σ. 13). Η αταξία του ετερόκλητου διαθέτει τα πράγματα σε τόσο διαφορετικούς τόπους, ώστε είναι αδύνατο να προσδιοριστεί ένα κοινό πεδίο που θα υπερβαίνει τις διαφορές τους (*ό.π.*, σ. 9 / *ό.π.*, σ. 14).

απόπειρα συμπαράθεσης ασύμβατων χωροθεσιών σε ένα μόνο πραγματικό τόπο.⁴⁵⁸ «Οι ετεροτοπίες μας ανησυχούν⁴⁵⁹ [...] γιατί υπονομεύουν κρυφά τη γλώσσα, γιατί εμποδίζουν να κατονομαστεί αυτό και εκείνο [...] γιατί καταστρέφουν από πριν τη “σύνταξη” και όχι μόνο τη σύνταξη που κατασκευάζει τις φράσεις –αλλά και τη λιγότερο εμφανή που κάνει να «παραμένουν μαζί» (δίπλα και απέναντι το ένα στο άλλο) οι λέξεις και τα πράγματα»,⁴⁶⁰ εξηγεί ο Foucault. Ο αυτοεγκλεισμός των λέξεων⁴⁶¹ και η εν γένει αδυναμία της γλώσσας να δημιουργήσει «το σιωπηλό έδαφος όπου τα όντα μπορούν να παρατεθούν»,⁴⁶² περιγράφεται ως ετεροτοπία με την έννοια του ασυνεχούς,⁴⁶³ χώρου, του ρήγματος. Η φουκωική ανάλυση λειτουργεί κριτικά απέναντι σε μια ολόκληρη παράδοση του Λόγου, η οποία, συσχετίζοντας τη γλώσσα με την πραγματικότητα, καθιστούσε δυνατή τη γνώση και την έκφρασή της.⁴⁶⁴ Από την εποχή της Αναγέννησης, όταν η προσομοιότητα (similitude) συνέδεε τις λέξεις με

⁴⁵⁸ Με βάση την ανάλυση του Foucault («Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1577 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 264).

⁴⁵⁹ Είναι χαρακτηριστικά τα ρήματα που δηλώνουν τη δράση των ετεροτοπιών: «μας ανησυχούν», «εμποδίζουν», «σπάζουν», «περιπλέκουν», «καταστρέφουν», «εξαντλούν», «σταματούν», «αμφισβητούν», «εξαρθρώνουν», «αποστειρώνουν» (Michel Foucault, *Les mots et les choses*, *ό.π.*, σσ. 9-10 / *Οι λέξεις και τα πράγματα*, *ό.π.*, σσ. 14-15).

⁴⁶⁰ *Ό.π.*, σ. 9 / σ. 14. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

⁴⁶¹ «Οι ετεροτοπίες [...] σταματούν τις λέξεις στον εαυτό τους», (*ό.π.*, σ. 10 / *ό.π.*, σ. 15).

⁴⁶² *Ό.π.*, σ. 9 / σ. 13.

⁴⁶³ Η έννοια της ασυνέχειας τονίζεται στον πρόλογο του *Οι λέξεις και τα πράγματα*: «η αρχαιολογική έρευνα έδειξε δύο μεγάλες ασυνέχειες μέσα στην επιστήμη [éπιστήμη] του δυτικού πολιτισμού», «έχουμε την εντύπωση μιας σχεδόν αδιάκοπης κίνησης της ευρωπαϊκής ratio», «όλη αυτή η οιοει-συνέχεια στο επίπεδο των ιδεών και των θεμάτων χωρίς αμφιβολία δεν είναι παρά επιφανειακή εντύπωση» (*ό.π.*, σσ. 13-14 / σ. 20). Για το ζήτημα της ασυνέχειας, ο Foucault θα διευκρινίσει αργότερα, σε σχέση με την ανάλυσή του στο *Οι λέξεις και τα πράγματα*, ότι το ερώτημα που ήθελε να θέσει ήταν «πώς γίνεται να έχουμε σε ορισμένες στιγμές και σε ορισμένες τάξεις γνώσης [...] αυτές τις επιταχύνσεις της εξέλιξης, αυτούς τους μετασχηματισμούς που δεν ανταποκρίνονται στην ήρεμη και εξακολουθητική εικόνα που υπάρχει συνήθως» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 143 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 14). Όμως το σημαντικό δεν είναι η ένταση και η ταχύτητα των μεταβολών, αλλά η απάντηση στο «τι είναι αυτό που διέπει τις αποφάνσεις [éponés] [...] ώστε να συγκροτήσουν ένα σύνολο προτάσεων επιστημονικά αποδεκτών», (*ό.π.*, σ. 143 / σσ. 14-15). Η έμφαση είναι του Foucault.

⁴⁶⁴ Το ίδιο ετεροτοπική είναι η σχέση γλώσσας και εικόνας. Στην ανάλυσή του για τις *Ακόλουθες*, ο Foucault τη χαρακτηρίζει «άπειρη» (infini) και εξηγεί ότι ο λόγος δεν μπορεί να αναχθεί στην εικόνα, ο συσχετισμός τους είναι μια ματαιοπονία (Michel Foucault, *Les mots et les choses*, *ό.π.*, σ. 25 / *Οι λέξεις και τα πράγματα*, *ό.π.*, σ. 35). Ο τόπος των εικόνων δεν είναι ο τόπος της όρασης, αλλά ο τόπος των τεχνικών της σύνταξης και της αναφοράς μέσω των κυρίων ονομάτων που προσχηματίζουν «λαθραία» το πέρασμα από το χώρο της ομιλίας στο χώρο της θέασης «σα να ήταν ισοδύναμοι», ενώ είναι «ασύμβατοι» (*ό.π.*, σ. 25 / *ό.π.*, σσ. 35-36). Παραμερίζοντας τα ονόματα και παραμένοντας «στην απειρία του έργου», (*ό.π.*, σ. 25 / *ό.π.*, σ. 36), ο Foucault θα αναδείξει την εξαφάνιση «εκείνου που θεμελιώνει [την παράσταση]», εκείνου για το οποίο υφίσταται και από το οποίο αναγνωρίζεται η ομοιότητα εικόνας και πραγματικότητας, δηλαδή του υποκειμένου, (*ό.π.*, σ. 31 / *ό.π.*, σ. 44). Αυτό που παριστάνεται είναι το σύστημα της αναπαράστασης, το υποκείμενο έχει εκλείψει.

τα πράγματα ως τη διάδοχη κλασική επιστήμη, κατά την οποία οι λέξεις και οι εικόνες δεν αποδίδουν την τάξη των πραγμάτων, αλλά την αναπαράστασή τους και τα ίδια τα γλωσσικά σημεία γίνονται μέρος της γνώσης, η ετεροτοπική σχέση λέξεων και πραγμάτων αφήνει ως ζητούμενο τη βεβαιότητα για τη σύνδεση των αναπαραστάσεων με τα πράγματα και τη δυνατότητα της γλώσσας να μιλήσει γι' αυτά, καθώς και η ίδια «χάνει την προνομιούχο θέση της και γίνεται με τη σειρά της μια μορφή της ιστορίας».⁴⁶⁵

Το γεγονός ότι οι ετεροτοπίες αποτελούν οριακούς γλωσσικούς και νοητικούς τόπους μπορεί να καθιστά προβληματική την αναπαράσταση της πραγματικότητας, καθώς όμως καταργεί τη συνηθισμένη αλληλουχία και την τρέχουσα τάξη έχει και μια παράλληλη απελευθερωτική λειτουργία. Όταν οι κώδικες που διέπουν τις βασικές λειτουργίες μιας κοινωνίας, (τη γλώσσα, τα αντιληπτικά σχήματα, τις αξίες, και τις πρακτικές της) απομακρυνθούν, η δεδομένη σχέση ανάμεσα στην εμπειρία και στη θεωρία υποχωρεί και «ένας πολιτισμός [...] ελευθερώνεται αρκετά, ώστε να διαπιστώσει ότι οι συγκεκριμένες τάξεις ίσως δεν είναι οι μόνες δυνατές ούτε οι καλύτερες».⁴⁶⁶ Στον πρόλογο του *Οι λέξεις και τα πράγματα*, η αταξία των ετεροτοπιών αποκαλύπτει την ασυνέχεια με την τάξη του λόγου και της γνώσης: οι ετεροτοπίες δεν συνδέονται με την αμφισβήτηση και τη χειραφέτηση, αλλά λειτουργούν ως ρήγματα που δεν επιτρέπουν την αντιστοίχιση των λέξεων με τα πράγματα.⁴⁶⁷

Ο Foucault θα επανέλθει σε αυτές τις σκέψεις με τη διαπίστωση ότι «εκείνο που έλειπε στην εργασία μου, ήταν το πρόβλημα του καθεστώτος λόγου [régime discursif], των αποτελεσμάτων της εξουσίας που χαρακτηρίζουν το παιχνίδι των αποφάνσεων. [...] αυτό το κεντρικό πρόβλημα της εξουσίας, το οποίο δεν είχα ακόμα απομονώσει πολύ καλά».⁴⁶⁸ Η προηγούμενη επισήμανση, ιδιαίτερα σε σχέση με το χώρο, νομίζουμε ότι διευκρινίζεται κατά τη συζήτηση στο περιοδικό Hérodote,⁴⁶⁹ στην οποία ο Foucault, μια δεκαετία αργότερα, συνδέει άμεσα τη μελέτη του πεδίου

⁴⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 14 / *ό.π.*, σ. 21.

⁴⁶⁶ *Ο.π.*, σσ. 11-12 / *ό.π.*, σσ. 17-18.

⁴⁶⁷ Ο Benjamin Genocchio διακρίνει τη γλωσσική / νοητική ετεροτοπία του προλόγου από τα πραγματικά / υλικά παραδείγματα ετεροτοπιών στο «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]» (Benjamin Genocchio, «Discourse, Discontinuity, Difference: the Question of Other Spaces» στο Sophie Watson, Katherine Gibson (επιμ.), *Postmodern Cities and Spaces*, Blackwell, Οξφόρδη, 1995, σ. 37).

⁴⁶⁸ «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 144 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 15.

⁴⁶⁹ Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σσ. 28-40 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκό για τη γεωγραφία» *ό.π.*, σσ. 85-106.

με τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας και γνώσης.⁴⁷⁰ Η ανάλυση των λόγων μέσω των χωρικών μεταφορών⁴⁷¹ «επιτρέπει να αντιληφθούμε επακριβώς τα σημεία απ' όπου οι λόγοι μετασχηματίζονται [...] στη βάση των σχέσεων εξουσίας».⁴⁷² Καθώς η εξουσία και η γνώση ασκήθηκαν συχνά σε έναν περικλειστο χώρο, όπως για παράδειγμα, η ψυχιατρική γνώση στο άσυλο, η πειθαρχική γνώση στη φυλακή και η παιδαγωγική γνώση στο σχολείο,⁴⁷³ είναι φανερό ότι «η χωροποιητική περιγραφή των γεγονότων του λόγου διανοίγεται στην ανάλυση των αντίστοιχων συνεπειών της εξουσίας».⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Οι χωρικές μεταφορές που αφθονούν στα γραπτά του, όροι όπως περιοχή (territoire), πεδίο (champ), μετακίνηση (déplacement), επικράτεια (domaine), έδαφος (sol), περιφέρεια (région), ορίζοντας (horizon), εκφράζουν κατά περίπτωση και ένα νόημα δικαϊκό, πολιτικό, οικονομικό, διοικητικό, που υποδεικνύει τις πιθανές σχέσεις μεταξύ της εξουσίας και της γνώσης (Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σσ. 32-33 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», *ό.π.*, σ. 93).

⁴⁷¹ Αντιθέτως, όταν οι μετασχηματισμοί των λόγων αναλύονται με τη χρησιμοποίηση μεταφορών από το λεξιλόγιο του χρόνου, αυτοί αντιμετωπίζονται ως μεταβολές μέσα στην ιδιαίτερη χρονικότητα μιας ατομικής συνείδησης και η ιστορία συνολικά ως μια δράση που ξετυλίγεται μέσα στη «μεγάλη συλλογική συνείδηση», (*ό.π.*, σ. 33 / *ό.π.*, σσ. 94-95).

⁴⁷² *Ο.π.*, σ. 33 / *ό.π.*, σ. 95. Ενώ ο χώρος στη δυτική σκέψη θεωρήθηκε παραδοσιακά σταθερός, αδρανής, αντιδιαλεκτικός και αντι-ιστορικός σε σχέση με το γόνιμο, ζωντανό, διαλεκτικό, ιστορικό χρόνο με τον οποίο συμβάδιζαν έννοιες όπως συνέχεια, εξέλιξη, ανάπτυξη, πρόοδος, «ο εντοπισμός των εγκαταστάσεων, των περιορισμών, των οριοθετήσεων των αντικειμένων, των καταχωρήσεων σε πίνακες, της οργάνωσης των επικρατειών», δεν είναι παρά η ανάδειξη ιστορικών διαδικασιών που αποτυπώνουν τη σχέση του χώρου με την εξουσία (*ό.π.*, σ. 34 / *ό.π.*, σ. 96).

⁴⁷³ *Ο.π.*, σ. 36 / *ό.π.*, σ. 100.

⁴⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 34 / *ό.π.*, σ. 96.

4.2. Οι ετεροτοπίες: ορισμός και τυπολογία

Μετά τη σύντομη αναφορά στην ετεροτοπία ως μη-τόπο της συνάντησης γλώσσας και πραγματικότητας, επιστρέφουμε στο κείμενο «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]»,⁴⁷⁵ που πραγματεύεται τις αποκλίνουσες από το κανονικό σχέσεις της εξουσίας με το χώρο.⁴⁷⁶ Το κείμενο επικρίθηκε –μεταξύ άλλων– ως «πρόχειρο και άνισο»,⁴⁷⁷ βασισμένο σε πλάνες του δομισμού⁴⁷⁸ και ανολοκλήρωτο,⁴⁷⁹ υπήρξε, ωστόσο, η μήτρα πλήθους ρηξικέλευθων θεωρήσεων για το χώρο.⁴⁸⁰ Κατά την άποψή μας –και αυτή την κατεύθυνση θα ακολουθήσουμε στη συνέχεια– η ανάγνωσή του πρέπει να τοποθετηθεί στο πλαίσιο της συνεχούς διερεύνησης της υποκειμενοποίησης από τον

⁴⁷⁵ Πρόκειται για διάλεξη που δόθηκε στον Κύκλο αρχιτεκτονικών μελετών, στο Παρίσι, το Μάρτιο του 1967, δημοσιεύτηκε όμως με την έγκριση του Foucault το 1984. Μια πρόσφατη σχολιασμένη αγγλική μετάφραση που συνοδεύεται από την πλήρη ιστορία του κειμένου υπάρχει στην έκδοση Michel Foucault, «Of other spaces (1967)» στο Michiel Dehaene, Lieven De Caeter (επιμ.), *Heterotopia and the City*, Routledge, Λονδίνο 2008, σσ. 13-29. Σημειώνουμε ότι μετά τη δημοσίευση του γαλλικού κειμένου και της αγγλικής του μετάφρασης, στα μέσα της δεκαετίας του '80, η επίδρασή του στις επιστήμες του χώρου αλλά και στην ιστορία, στις λογοτεχνικές σπουδές και στην κοινωνιολογία υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Αναφερόμενος αργότερα ο Foucault στον όρο «ετεροτοπίες» φαίνεται να μην επιμένει σε αυτόν, μιλώντας αόριστα για «εκείνους τους ιδιαίτερους χώρους που βρίσκονται σε κάποιους κοινωνικούς χώρους και οι λειτουργίες τους είναι διαφορετικές από αυτές των άλλων χώρων και μάλιστα τελείως αντίθετες» (Michel Foucault, «Espace, savoir et rounoir», *ό.π.*, σ. 1101 / «Χώρος, γνώση και εξουσία», *ό.π.*, σ. 65). Η έμφαση είναι δική μου.

⁴⁷⁶ Για μια προσέγγιση της έννοιας του χώρου κριτική αλλά και συμπληρωματική αυτής του Foucault, μπορεί κανείς να ανατρέξει κυρίως στο έργο των Henri Lefebvre και Edward W. Soja. Ο Lefebvre αντιμετωπίζει το χώρο ως κοινωνικό προϊόν και αντί για την ανάλυση των τρόπων συγκρότησης του υποκειμένου, επιμένει στις κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές που αναδεικνύουν την αντίθεσή του στον ανανεωμένο καπιταλισμό, μέσα από την εκμετάλλευση των ρηγμάτων που αφήνει η λειτουργία του συστήματος (Henri Lefebvre, *La production de l'espace*, Anthropos, Παρίσι 1974). Ο Soja από την πλευρά του επιχειρεί να υπερβεί το δυαδικό σχήμα στη χωρική ανάλυση, με τον εμπειρικό / υλικό χώρο αφενός και το νοητό / πνευματικό αφετέρου, εισάγοντας το *Thirdspace*, έναν χώρο βιωμένο, διαρκώς ανοιχτό και ισότιμο με τους άλλους δύο, όπου εμφανίζεται μια ριζικά διαφορετική σκέψη για το χώρο (Edward W. Soja, *Thirdspaces. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell, Οξφόρδη 1996).

⁴⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 154.

⁴⁷⁸ Arun Saldanha, «Heterotopia and structuralism», *Environment and Planning A* 9, vol. 40, 2008, σσ. 2080-2096.

⁴⁷⁹ Οι συγγραφείς διακρίνουν μια τριμερή δομή στο κείμενο, την ιστορία του χώρου, την ετεροτοπολογία και το ρόλο της ετεροτοπίας στη σύγχρονη χωροθεσία η οποία, κατά την άποψή τους, ξεχάστηκε (Michel Foucault, «Of other spaces (1967)» στο Michiel Dehaene, Lieven De Caeter (επιμ.) *Heterotopia and the City*, *ό.π.*, σ. 28).

⁴⁸⁰ Η γόνιμη από τη σκοπιά της θεωρίας υποδοχή του κειμένου οφείλεται και στη σύμπτωση της εποχής που δημοσιεύτηκε με την κορύφωση του μεταμοντερνισμού και του ενδιαφέροντός του για έννοιες όπως η ετερογένεια, η διαφορά, το άλλο και η ετερότητα (Heidi Sohn, «Heterotopia: anamnesis of a medical term», *ό.π.*, σ. 44).

Foucault σε σχέση με τη δυνατότητα άσκησης πρακτικών ελευθερίας στα όρια των συστημάτων γνώσης και εξουσίας.⁴⁸¹

Ο τίτλος «Άλλοι χώροι» / «Des espaces autres», ισορροπεί ανάμεσα στις έννοιες του *διαφορετικού* (σε σχέση με τους υπόλοιπους χώρους) και του *άλλου* (ως αυτόνομη ιδιότητα που προϋποθέτει το διαχωρισμό), καθώς ο Foucault αναδεικνύει τόσο την ξεχωριστή όσο και την αποκλειστική φύση της ετεροτοπίας, άλλοτε τονίζοντας την αντανάκλαση και άλλοτε την αντιστροφή των σχέσεών της με τους άλλους χώρους.⁴⁸² Μετά από μια διεισδυτική σύνοψη⁴⁸³ του προβιομηχανικού, βιομηχανικού και μεταβιομηχανικού χώρου⁴⁸⁴ στις δυτικές κοινωνίες, επισημαίνεται ως σύγχρονο πρόβλημα η χωροθεσία (*emplacement*), δηλαδή η γειτνίαση και ο καταμερισμός των ανθρώπινων στοιχείων στο χώρο. Όντως ο χώρος που ενδιαφέρει τον Foucault δεν είναι ο εσωτερικός / ψυχολογικός, είναι «ο χώρος του έξω» (*l'espace du dehors*)⁴⁸⁵ ο οποίος δε συμπίπτει με την εξωτερικότητα, αλλά είναι ο χώρος που «μετατρέπει τη σχέση σε «μη-σχέση», τον τόπο σε «μη-τόπο» και την ιστορία σε γίγνεσθαι».⁴⁸⁶ Οι σχέσεις που τον διαπερνούν, τον οριοθετούν και τον καθιστούν ετερογενή, καθώς δημιουργούν στο εσωτερικό του διακριτές μεταξύ τους χωροθεσίες. Από το πλήθος τους ο Foucault στρέφει το ενδιαφέρον του σε εκείνες όπου αναστέλλονται, εξουδετερώνονται ή αντιστρέφονται οι σχέσεις με τις άλλες χωροθεσίες⁴⁸⁷ και τις διακρίνει σε δύο κατηγορίες: τις ουτοπίες και τις ετεροτοπίες.

⁴⁸¹ Τάσος Μπέτζελος, «Προλογικό σημείωμα» στο Μισέλ Φουκώ, *Το μάτι της εξουσίας*, ό.π., σ. 11.

⁴⁸² Michel Foucault, «Of other spaces (1967)», ό.π., σ. 23.

⁴⁸³ Ο Foucault σημειώνει ότι ο χώρος στο Μεσαίωνα ήταν ιεραρχημένος και εντοπισμένος στο πλαίσιο μιας δομής (ιερός / κοσμικός, προστατευμένος / ανοιχτός, πόλη / ύπαιθρος, επίγειος / επουράνιος / υπερουράνιος), όμως κατά τον 17^ο αιώνα θα απωλέσει τη στατικότητα του και θα προσδιοριστεί από την κίνηση και την έκταση, εννοιολογημένος από τη σύγχρονη φυσική, ενώ σήμερα καθορίζεται πλέον από τη χωροθεσία, δηλαδή τις «σχέσεις γειτνίασης μεταξύ σημείων ή στοιχείων», όρος που παραπέμπει στη σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορίας και στη δημογραφία (Michel Foucault, «Des espaces autres», ό.π., σ. 1572 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σσ. 256-257).

⁴⁸⁴ Michel Foucault, «Of other spaces (1967)», ό.π., σ. 24.

⁴⁸⁵ Michel Foucault, «Des espaces autres», ό.π., σ. 1573 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 259. Η έκφραση ανακαλεί το δοκίμιο για τον Blanchot: «Αυτή η σκέψη που κρατιέται έξω από κάθε υποκειμενικότητα για να κάνει να αναδυθούν σαν απ' έξω τα όριά της [...] σε σχέση με τη θετικότητα της γνώσης μας, συγκροτεί αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε με μια λέξη «η σκέψη του έξω»» (Michel Foucault, «La pensée du dehors» *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 549). Ο Foucault είχε επιμείνει στο ενδιαφέρον της σύγχρονης λογοτεχνίας για το χώρο (Michel Foucault, «Of other spaces (1967)» ό.π., σ. 24).

⁴⁸⁶ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, ό.π., σ. 148. Ο Deleuze συνδέει τη φουκωική επίκληση στο έξω με την άσκηση της σκέψης η οποία προϋποθέτει τη διάσπαση της ολότητας του εσωτερικού και τη διεύδυση των δυνάμεων του έξω που «υπάρχουν [...] σε κατάσταση κινητικότητας, αναταραχής, μετάπλασης και μεταλλαγής», ό.π., σ. 149.

⁴⁸⁷ Michel Foucault, «Des espaces autres», ό.π., σ. 1574 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 259.

Οι πρώτες ορίζονται ως χώροι «χωρίς πραγματικό τόπο», «φανταστικοί στη ουσία τους» και ο Foucault τις προσπερνά ως μια μορφή μη κριτικής / τελεολογικής αφήγησης, όπως η πρόοδος και η συνέχεια.⁴⁸⁸ Οι ετεροτοπίες αντίθετα είναι χώροι που απαντώνται σε κάθε πολιτισμό «πραγματικοί, [...] ενεργοί, [...] εγγεγραμμένοι στη θέσμιση της κοινωνίας, [...] ενός είδους αντι-χωροθεσίες, ενός είδους ενεργά πραγματωμένες ουτοπίες, όπου [...] όλες οι άλλες πραγματικές χωροθεσίες [...] αντιπροσωπεύονται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται, ενός είδους τόποι που βρίσκονται έξω απ' όλους τους τόπους, παρότι είναι πραγματικά εντοπίσιμοι».⁴⁸⁹

Αυτό που δεν διευκρινίζεται στο φουκωικό ορισμό είναι η σχέση της ετεροτοπίας με τον κοινωνικό χώρο, αν δηλαδή εντάσσεται στην τάξη που επιβάλλει η εξουσία, έστω και ως διακριτή και οριοθετημένη χωροθεσία, ή αποτελεί μια εντελώς άλλης μορφής συνάρθρωσή της με το χώρο.⁴⁹⁰ Η ετεροτοπία εμφανίζεται ως «αμφίβολος [aporetic] χώρος που αποκαλύπτει κάτι για την κοινωνία στην οποία βρίσκεται από τον τρόπο που ενσωματώνει και διευθετεί τις ίδιες τις αντιφάσεις που παράγει αυτή η κοινωνία, αλλά αδυνατεί να επιλύσει».⁴⁹¹ Ο ορισμός της μέσα από το συσχετισμό αφενός με την ουτοπία και αφετέρου με το πραγματικό την καθιστά διπλά αμφίσημη, θέτοντας το ερώτημα «αν [...] είναι ένας κόσμος πειθαρχίας ή χειραφέτησης, αντίστασης ή εφησυχασμού».⁴⁹² Σε κάθε περίπτωση ο Foucault είχε αντιληφθεί τον κριτικό κίνδυνο του εγκλωβισμού στο εσωτερικό στο όνομα της

⁴⁸⁸ Michel Foucault, «Of other spaces (1967)», *ό.π.*, σ. 24.

⁴⁸⁹ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σσ. 1574-1575 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 260.

⁴⁹⁰ Σταύρος Σταυρίδης, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *Ουτοπία* (Αφιέρωμα στον Μ. Φουκώ), τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, σσ. 145-158, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=cid &q=isMemberOf-cid:183.isMemberOfCollection-cid:65&page=1&pid=iid:1872>

⁴⁹¹ Michel Foucault, «Of other spaces (1967)», *ό.π.*, σ. 25.

⁴⁹² *Ο.π.* Ο Kevin Hetherington στη βάση της πολυσημίας των ετεροτοπιών τονίζει ότι πρέπει να αποφευχθεί η μονόπλευρη ερμηνεία τους: «Όταν χρησιμοποιούμε την έννοια της ετεροτοπίας, είναι λάθος να πριμοδοτείται είτε η έννοια της ελευθερίας είτε του ελέγχου. Οι ετεροτοπίες λειτουργούν ως υποχρεωτικά σημεία περάσματος που επιτρέπουν την αμφισβήτηση των παγιωμένων τρόπων κοινωνικής διάταξης [...] Θα ήταν όμως επίσης λάθος να συσχετίσουμε την ετεροτοπία μόνο με τους περιθωριοποιημένους και αδύναμους που αναζητούν Άλλους τόπους για να αρθρώσουν μια φωνή που συνήθως τους αρνούνται. Ένας Άλλος τόπος μπορεί να συγκροτηθεί και να χρησιμοποιηθεί από αυτούς που επωφελούνται από τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας στην κοινωνία όπως στην περίπτωση της δημιουργίας ενός εργοστασίου ή μιας φυλακής [...] Χρειάζεται η εισαγωγή ενός βαθμού ουδετερότητας όταν ορίζουμε την ετεροτοπία. Γι' αυτό ορίζω την ετεροτοπία ως ένα τόπο με εναλλακτική διάταξη. Χρησιμοποιώ τη λέξη εναλλακτική για να υπονοήσω ότι περιλαμβάνει μια μορφή διαφοράς, μια διαφορά που περιλαμβάνει το ανάπτυγμα μιας ουτοπικής εναλλακτικής» (Kevin Hetherington, *The Badlands of Modernity Heterotopia and social ordering*, Routledge, Λονδίνο 1997, σ. 52).

προσπάθειας να ανατραπεί το κυρίαρχο:⁴⁹³ δεν αρκεί η αντιστροφή των πραγμάτων είτε η περιχαράκωση της υλικότητάς τους για να απελευθερωθεί κάποιος από αυτά,⁴⁹⁴ αλλά είναι αναγκαία, κατ' αντιστοιχία με την τάξη του λόγου, η επερώτηση για την εμφάνιση και τη λειτουργία του υποκειμένου⁴⁹⁵ μέσα στην τάξη του χώρου.

Στη συνέχεια, ο Foucault διατυπώνει έξι αρχές⁴⁹⁶ για την περιγραφή «αυτών των διαφορετικών⁴⁹⁷ χώρων, αυτών των άλλων τόπων» που ανακαλούν μια μυθική ή πραγματική αμφισβήτηση (contestation) για το χώρο που ζούμε, την οποία ονομάζει

⁴⁹³ «Κάθε καθαρά αναστοχαστικός λόγος κινδυνεύει πράγματι να οδηγήσει πίσω στη διάσταση της εσωτερικότητας την εμπειρία του έξω [...] στον επαναπατρισμό της στην πλευρά της συνείδησης [...] όπου το «έξω» θα διαγραφεί ως εμπειρία του σώματος, του χώρου, των ορίων της θέλησης, της ανεξίτηλης παρουσίας του άλλου» (Michel Foucault, «La pensée du dehors», *Dits et écrits I*, ό.π., σ. 551).

⁴⁹⁴ Θανάσης Λάγιος, Stinner – Nietzsche – Foucault, *Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, ό.π., σ. 247.

⁴⁹⁵ Ό.π., σ. 258.

⁴⁹⁶ Κατ' αρχάς παρατηρεί ότι η παρουσία τους αποτελεί μια διαπολιτισμική σταθερά χωρίς καθολική μορφή και ότι από ιστορική άποψη διακρίνονται σε *ετεροτοπίες κρίσης* και *ετεροτοπίες παρέκκλισης*, συνδέοντας τις με τις «πρωτόγονες» κοινωνίες, όπου υπάρχουν οι έννοιες του προνομίου, της ιερότητας και της απαγόρευσης για τα άτομα σε κατάσταση κρίσης και τις δε με την σύγχρονη κοινωνία και τον εγκλεισμό των ατόμων που αποκλίνουν από το μέσο όρο ή τον κανόνα. Ως παραδείγματα αυτών των τύπων ετεροτοπίας στη δική μας κοινωνία, αναφέρει τη στρατιωτική θητεία και το γαμήλιο ταξίδι για τον πρώτο με την επισήμανση ότι οι ετεροτοπίες κρίσης είναι υπό εξαφάνιση και το αναρρωτήριο, την ψυχιατρική κλινική και τη φυλακή για τον δεύτερο. Η δεύτερη αρχή είναι η μεταβολή, στον άξονα της διαχρονίας, της λειτουργίας μιας ετεροτοπίας στο εσωτερικό της κοινωνίας, με παράδειγμα τη θέση του νεκροταφείου σε σχέση με τη πόλη, ενώ η τρίτη αποδίδει στην ετεροτοπία την ικανότητα συμπαράθεσης ασύμβατων χωροθεσιών σε έναν πραγματικό τόπο, όπως συμβαίνει στην ψευδαίσθηση του θεατρικού ή του κινηματογραφικού χώρου ή, κατ' εξοχήν, στον περίπλοκο σημειολογικά παραδοσιακό περσικό κήπο, ως μικρογραφίας του κόσμου. Η διάνοιξη των ετεροτοπιών προς τον μη παραδοσιακό χρόνο, προς τις *ετεροχρονίες*, είτε πρόκειται για την αιωνιότητα είτε για το εφήμερο, είναι η τέταρτη αρχή στην περιγραφή τους. Παράδειγμα χωροθεσίας που αναδεικνύει τον άπειρο χρόνο είναι το μουσείο ή η βιβλιοθήκη, ενώ η εμποροπανήγυρη είναι ο τόπος που αποθεώνεται το εφήμερο. Σύμφωνα με την πέμπτη αρχή, οι ετεροτοπίες είναι περικόλειστες και, είτε γίνονται διαπερατές υπό όρους, όπως συμβαίνει στο στρατόνα, στη φυλακή και στο χαμάμ, είτε «κρύβουν [...] ιδιότυπους αποκλεισμούς», που καθιστούν κατ' ουσία αδύνατη την είσοδο των ανεπιθύμητων, με σύγχρονο παράδειγμα τα αμερικάνικα ερωτικά μοτέλ. Τέλος απαντώνται και ετεροτοπίες των οποίων η λειτουργία κινείται ανάμεσα σε δύο ακραία σημεία, με τη δημιουργία ενός χώρου ψευδαισθητικού (ετεροτοπίες ψευδαίσθησης), ή σχολαστικά τέλειου σε σχέση με το δικό μας (ετεροτοπίες αντιστάθμισης). Την πρώτη περίπτωση αποδίδει το παράδειγμα του πορνείου, ως χώρου που θέτει σε δοκιμασία την κανονικότητα του πραγματικού χώρου και τη δεύτερη κάποιες ακραία ρυθμισμένες αποικίες των Πουριτανών ή των Ιησουϊτών (Michel Foucault, «Des espaces autres», ό.π., σσ. 1575-1580 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σσ. 261-269).

⁴⁹⁷ Αν οι ετεροτοπίες ως υλικοί / πραγματικοί χώροι της υπέρβασης βρίσκονται έξω από το υπόλοιπο κοινωνικό πεδίο, τότε πώς προσδιορίζεται το νόημά τους ως διαφορά, πώς αναγνωρίζεται η ετερότητά τους; Η αδυναμία του επιχειρήματος του Foucault εντοπίζεται από τον Genocchio στην έλλειψη ενός ορισμού για την διαφορά, που αν υπήρχε θα επανέφερε το ζήτημα εντός των ορίων της γλώσσας και της νόησης, (Benjamin Genocchio, «Discourse, Discontinuity, Difference: the Question of Other Spaces», ό.π., σσ. 38-39).

«ετεροτοπολογία» (hétérotopologie)⁴⁹⁸ και κινείται σε τρεις άξονες, τον ανθρωπολογικό, τον χρονικό και τον φαντασιακό.⁴⁹⁹ Τα παραδείγματα παρουσιάζουν ένα εύρος δύσκολα υπαγόμενο σε μια ενιαία ερμηνευτική αρχή,⁵⁰⁰ διέπονται όμως από κάποια κοινά χαρακτηριστικά: πρόκειται για ετερογενείς ως προς το περιβάλλον τους χώρους και κοινωνικά προσδιορισμένες χωροχρονικότητες όπου μετασχηματίζεται η κανονικότητα του νοήματος, είτε σε βάση διαπολιτισμική και συγχρονική είτε μέσα στον ίδιο πολιτισμό και διαχρονικά, με την εμφάνιση νέων χώρων αναπαράστασης του ή με την ανάδειξη των ιδανικών μιας κοινωνίας υπό τη μορφή ψευδαίσθησης ή αντιστάθμισης,⁵⁰¹ επιτελώντας σε κάθε περίπτωση μια συγκεκριμένη λειτουργία στο πλαίσιο της. Η ετεροτοπία λοιπόν δεν αναλύεται ως χωρική αντίθεση εσωτερικού / εξωτερικού ή ως μηχανική συμπαράθεση ετερόκλητων χωροχρονικών θραυσμάτων, αλλά οριοθετείται από την εξέταση της σχέσης του υποκειμένου με την αλήθεια, την εξουσία και την ηθική⁵⁰² μέσα στην ιστορική ενικότητα⁵⁰³ μιας ορισμένης εποχής και κοινωνίας. Καθώς η «διασπορά» του υποκειμένου ως «πολλαπλότητα των θέσεων» και «ασυνέχεια των λειτουργιών»⁵⁰⁴ εκτείνεται και στο ετεροτοπικό πλέγμα, αποδίδοντας του μια θέση διαμορφωμένη ιστορικά από κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες, η κίνηση στα όρια της σχέσης του υποκειμένου με το χώρο θα παραγάγει αδιαχώριστα τόσο το λόγο για το χώρο όσο και την υποκειμενικότητα.⁵⁰⁵

⁴⁹⁸ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1575 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 261.

⁴⁹⁹ Michel Foucault, «Of other spaces (1967)», *ό.π.*, σ. 27.

⁵⁰⁰ Ο Genocchio παρατηρεί ότι αν οτιδήποτε μπορεί να περιγραφεί ως ετεροτοπία, σχεδόν όλοι οι κοινωνικοί χώροι έχουν όψεις που εντάσσονται στην έκταση αυτών των παραδειγμάτων (Benjamin Genocchio, «Discourse, Discontinuity, Difference: the Question of Other Spaces», *ό.π.*, σ. 39). Ο ίδιος θα ερμηνεύσει τη φουκωική ετεροτοπία όχι ως απόλυτο χώρο της διαφοράς, αλλά ως οριακό νοητικό τόπο όπου δοκιμάζεται η ορθολογικότητα του πραγματικού (*ό.π.*, σ. 42).

⁵⁰¹ Heidi Sohn, «Heterotopia: anamnesis of a medical term» *ό.π.*, σσ. 45-46.

⁵⁰² Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», *ό.π.*, σ. 1212 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *ό.π.*, σ. 99.

⁵⁰³ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σσ. 193-194.

⁵⁰⁴ Maurice Blanchot, *Michel Foucault tel que je l'imagine*, *ό.π.*, σ. 29.

⁵⁰⁵ Θανάσης Λάγιος, Stirner – Nietzsche – Foucault, *Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σσ. 269.

4.3. Η ετεροτοπία ως οριακός χώρος

Κρίση, παρέκκλιση, μεταβολή της λειτουργίας, συμπαράθεση ασύμβατων χωροθεσιών, διάνοιξη ως προς το χρόνο, διαπερατότητα υπό όρους, λειτουργία ανατροπής ή ρύθμισης της πραγματικότητας: τα κατηγορήματα της ετεροτοπικής τυπολογίας αναφέρονται σταθερά σε μια κατάσταση ρευστή, ενδεχομενική, οριακή.⁵⁰⁶ Η ετεροτοπία σε όλες τις μορφές της εμπεριέχει την έννοια του ορίου, μια έννοια που είχε απασχολήσει τον Foucault από την περίοδο του *Folie et Déraison*. Στην εισαγωγή του έργου επισημαίνει ότι η διερώτηση που εξετάζει διαχρονικά την τομή του Λόγου με το Παράλογο χωρίς να διατυπώνεται με τα εργαλεία του πρώτου, οδηγεί σε μια περιοχή (région), «όπου τίθεται περισσότερο το ζήτημα των ορίων [limites] και όχι της ταυτότητας ενός πολιτισμού».⁵⁰⁷ Τα όρια, εξηγεί ο Foucault, έχουν εφήμερο χαρακτήρα, είναι «ασαφείς χειρονομίες, που κατ' ανάγκην θα ξεχαστούν μόλις εκπληρωθούν, μέσω των οποίων ένας πολιτισμός απορρίπτει κάτι που γι' αυτόν είναι το Εξωτερικό».⁵⁰⁸ στη διάρκεια της ιστορίας του, αυτό το άδειο

⁵⁰⁶ Ενώ ο Foucault περιγράφει τις ετεροτοπίες ως ένα περιορισμένο σύστημα όπου συναντιούνται η διαπερατότητα, ο αποκλεισμός και η συγκάλυψη, στη μεταμοντέρνα προοπτική τους παρουσιάζονται ως εναλλακτικοί πολυσυλλεκτικοί, ανοιχτοί και διασυνδεδεμένοι αστικοί σχηματισμοί, χώροι με πολιτική και κοινωνική σημασία για την έκφραση μειονοτήτων και μικρών ομάδων μέσω του χώρου, όπου η «διαφορά» ισοδυναμεί με την «ετερότητα» προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με την ταυτότητα. Το «άλλο» φορτίζεται με τις ιδιότητες του ριζικού μετασχηματισμού και της εναλλακτικής στην τρέχουσα λογική και στη συμβατική ομοτοπία, ενώ η δυνατότητα για υπέρβαση της σύγχρονης πολυδιάσπασης και ομογενοποίησης τοποθετείται «στο ανεξερεύνητο, στο εξαιρετικό, στο εξωτικό», Heidi Sohn, «Heterotopia: anamnesis of a medical term» (ό.π., σσ. 47-48).

⁵⁰⁷ Michel Foucault, «Préface», *Dits et écrits I 1954-1975*, ό.π., σ. 189 (ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, «Ο αρχικός Πρόλογος στην *Ιστορία της τρέλας* (1961)», μτφρ-επίμετρο Μάκης Κακολύρης, *Νέα Εστία*, τόμος 169ος, τεύχος 1843, Απρίλιος 2011, σ. 579). Πρόκειται για τον αρχικό πρόλογο στο Michel Foucault, *Folie et Déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Plon, Παρίσι 1961. Για την κριτική υποδοχή του κειμένου από τον Derrida καθώς και τις μεταγενέστερες αναθεωρήσεις του από τον Foucault, βλ. Γεράσιμος Κακολύρης, «Επίμετρο: Η ανάγνωση του αρχικού Προλόγου στην *Ιστορία της τρέλας* του Μ. Φουκώ από τον Ζ. Ντερριντά», *Νέα Εστία*, Τόμος 169ος, Τεύχος 1843, Απρίλιος 2011, σσ. 589-597.

⁵⁰⁸ Ο Louis Althusser, με αφορμή αυτές τις παραγράφους του Foucault, εντοπίζει την εσφαλμένη αντίληψη ενός πεδίου που αντιμετωπίζεται «ως ένας χώρος [espace] περιορισμένος από έναν άλλο χώρο [un autre espace] έξω από αυτόν». Όπως παρατηρεί, «αυτός ο άλλος χώρος βρίσκεται επίσης μέσα στον πρώτο χώρο που τον εμπεριέχει ως την ίδια του την άρνηση, [...] που ορίζεται από την άρνηση αυτού που αποκλείει από τα όριά του». Η εξωτερικότητα δεν υφίσταται πλέον ως περιχαράκωση, αλλά ως αναδίπλωση και επανεγγραφή. Σε αυτή την περίπτωση τα όρια του χώρου εντάσσονται στο εσωτερικό του και μολονότι δεν καθορίζεται από εξωτερικά σύνορα είναι περιορισμένος στον εαυτό του και με αυτό τον παράδοξο τρόπο απροσδιόριστος και άπειρος, γιατί ενσωματώνει το όριο του προσδιορισμού του, «το οποίο, αποκλείοντας αυτό που δεν είναι, τον καθιστά αυτό που είναι» (Louis Althusser, Étienne Balibar, *Lire le Capital I*, François Maspero, Παρίσι 1973, σ. 27). Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

κοίλωμα, αυτός ο κενός χώρος [espace blanc], δια του οποίου [ο πολιτισμός] απομονώνεται, δηλώνει εξίσου τις αξίες του». ⁵⁰⁹ Το όριο λοιπόν είναι ο τόπος όπου λαμβάνουν χώρα οι κρίσιμες επιλογές αυτού του πολιτισμού, οι διακρίσεις που συγκροτούν τη θετική του όψη, το πεδίο της διαμόρφωσής του, το ρήγμα απ' όπου γεννιέται η ιστορία του, το σημείο όπου η ένταση τείνει στη λύση της. ⁵¹⁰ Λίγο αργότερα, ο Foucault θα υπογραμμίσει και πάλι τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα του ορίου: «Υπάρχει, βεβαίως, σε κάθε πολιτισμό μια συνεκτική σειρά από χειρονομίες διαχωρισμού [...]. Η λειτουργία αυτών των χειρονομιών είναι, με το αυστηρό νόημα του όρου διφορούμενες: τη στιγμή που σημειώνουν το όριο διανοίγουν το πεδίο μιας πάντοτε δυνατής παραβίασης [transgression]». ⁵¹¹ Το έξω δεν γίνεται πλέον αντιληπτό ως ο κενός τόπος της απομόνωσης και του αποφαιτικού ορισμού των αξιών, αλλά ως το υπό διερεύνηση ανάπτυγμα αυτού που υπάρχει και το όριο δεν είναι ο τόπος των άγονων διαλεκτικών διαχωρισμών, αλλά το ευμετάβλητο πεδίο των μετασχηματισμών. ⁵¹² Αντίστροφα το μέσα δεν είναι κλεισμένο στον εαυτό του, αλλά παράγεται ως «διεργασία του έξω», καθώς, όπως εξηγεί ο Deleuze, «σε όλο το έργο του, ο Φουκώ μοιάζει να καταδιώκεται από αυτό το θέμα, ενός μέσα που θα ήταν μόνον πτυχή του έξω, με τον ίδιο τρόπο που το καράβι θα μπορούσε να θεωρηθεί

⁵⁰⁹ Michel Foucault, «Préface», *ό.π.*, σ. 189 / «Ο αρχικός Πρόλογος στην *Ιστορία της τρέλας* (1961)», *ό.π.*, σ. 579.

⁵¹⁰ *Ο.π.* Στο επίκεντρο της εμπειρίας του ορίου, συνεχίζει ο Foucault, εντοπίζεται μια σειρά εμπειριών που καθεμιά τους οριοθετεί τον πολιτισμό μας, δηλώνοντας ταυτόχρονα έναν καταγωγικό διαχωρισμό. Για παράδειγμα, ο λόγος της Δύσης οριοθέτησε την Ανατολή ως «όλα όσα δεν είναι αυτή», αντικείμενο νοσταλγίας και αποικισμού που παραμένει «για πάντα απρόσιτη» (*ό.π.*, σσ. 189-190 / *ό.π.*, σ. 580). Όμως αν η αντιπαράθεση των δύο λόγων συνιστά μια διαλεκτική αντίφαση, ο Foucault παρατηρεί ότι η «διαλεκτική», «ως λογική των αντιφάσεων», «είναι ένας τρόπος να αποφεύγεις την πάντοτε επικίνδυνη και ανοιχτή πραγματικότητα της σύγκρουσης, ανάγοντάς την σε έναν εγγειανό σκελετό» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 145 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 17).

⁵¹¹ Michel Foucault, «Les déviations religieuses et le savoir médical», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 652. «Η παραβίαση δεν είναι λοιπόν σε σχέση με το όριο όπως το μαύρο προς το άσπρο, το απαγορευμένο προς το επιτρεπτό, το εξωτερικό προς το εσωτερικό, το αποκλεισμένο με τον προστατευμένο χώρο της κατοικίας. Συνδέεται μαζί του μάλλον με μια σπειροειδή σχέση την οποία καμία απλή διάρρηξη δεν μπορεί να εξαντλήσει [...] Τίποτα δεν είναι αρνητικό μέσα στην παραβίαση. Επιβεβαιώνει το περιορισμένο είναι, επιβεβαιώνει αυτό το απεριορίστο μέσα στο οποίο αναπηδά η ίδια καθώς το διανοίγει για πρώτη φορά στην ύπαρξη. Αλλά μπορούμε να πούμε ότι αυτή η επιβεβαίωση δεν έχει τίποτα το θετικό [...]» (Michel Foucault, «Préface à la transgression», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σσ. 265, 266 / ελληνική έκδοση: «Πρόλογος στην παραβίαση», *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, *ό.π.*, σ. 16).

⁵¹² Από τη σκοπιά της γενεαλογίας το οριακό είναι «το εστιακό σημείο του παρόντος» (Θανάσης Λάγιος, Stirner – Nietzsche – Foucault, *Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 284).

πτύχωση της θάλασσας».⁵¹³ Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι η εξεικόνιση αυτής της σχέσης σφραγίζει το κείμενο για τις ετεροτοπίες: «[...] αν σκεφτούμε, εντέλει, ότι το καράβι είναι ένα κομμάτι χώρου που επιπλέει, ένας τόπος χωρίς τόπο, που ζει από μόνος του, που είναι κλεισμένος στον εαυτό του και που έχει ανοιχτεί συγχρόνως στο άπειρο της θάλασσας και που από λιμάνι σε λιμάνι, από βάρδια σε βάρδια, από οίκο ανοχής σε οίκο ανοχής, πηγαίνει μέχρι τις αποικίες αναζητώντας ό,τι πολυτιμότερο κρύβουν στους κήπους τους, καταλαβαίνετε γιατί το καράβι ήταν για τον πολιτισμό μας [...] όχι μόνο το μεγαλύτερο εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης [...] αλλά και το μεγαλύτερο απόθεμα φαντασίας. Το πλοίο είναι η κατεξοχήν ετεροτοπία».⁵¹⁴ Αυτό λοιπόν που εσωτερικεύεται είναι το υποκείμενο καθώς «δεν είναι δεδομένο εκ των προτέρων, αλλά παράγεται από μια διαδικασία υποκειμενοποίησης, οι προϋποθέσεις της οποίας προσφέρονται στο έξω [...] το οποίο αναπτύχεται από το υποκείμενο».⁵¹⁵ Κατά συνέπεια, η ετεροτοπία, ως οριακός τόπος, τόπος εν κινήσει κατά τη μεταφορά του πλοίου, δε νοείται ως χώρος ύπαρξης και δράσης ενός συγκροτημένου υποκειμένου, αλλά ως πεδίο ανοιχτό στις δυνάμεις της γνώσης και της εξουσίας που το συγκροτούν,⁵¹⁶ ώστε μπορούμε να αναγνωρίσουμε σε αυτή γενεαλογικά μια μοναδικότητα με τοπικό χαρακτήρα και στρατηγικά την πολλαπλότητα των ενδεχομένων.⁵¹⁷ Συναιρώντας τη «μοναδικότητα ως αποτέλεσμα ασυνεχών μεταξύ τους αιτιοτήτων, που περιλαμβάνουν ρήξεις και αντιστάσεις» με τη στρατηγική ανοιχτότητας από την πλευρά του υποκειμένου, η ετεροτοπία υφίσταται όταν το υποκείμενο εκφράζει μια «κριτική στάση ως βούληση για το μη κυβερνάσθαι (κατ' αυτό τον τρόπο) [η οποία] βρίσκει την έμπρακτη δυνατότητά της στο ότι παρεμβαίνει η ίδια στις ασυνέχειες, στις μη νομοτέλειες, στις μη οικουμενικότητες,

⁵¹³ Gilles Deleuze, *Φουκώ, ό.π.*, σ. 164. «Το μέσα ως διεργασία του έξω» εξεικονίζεται στην τελευταία παράγραφο του «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]»: «[...] το καράβι είναι ένα πλωτό κομμάτι χώρου, ένας τόπος χωρίς τόπο, που ζει από μόνος του, που κλείνεται στον εαυτό του και που συγχρόνως ανοίγεται στο άπειρο της θάλασσας [...]» (Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1581 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 269).

⁵¹⁴ *Ό.π.*

⁵¹⁵ Πιέρ Μασερέ, «Ο Φουκώ με τον Ντελέζ. Η αιώνια επιστροφή του αληθούς», *ό.π.*, σ. 256.

⁵¹⁶ *Ό.π.* Ο Foucault περιγράφει με ανάλογους όρους και την ίδια τη φιλοσοφική δραστηριότητα: «Γιατί φιλοσοφία είναι η κίνηση με την οποία, όχι χωρίς προσπάθειες και δισταγμούς και όνειρα και αυταπάτες, απομακρυνόμαστε από αυτό που θεωρείται αληθές και αναζητούμε άλλους κανόνες παιχνιδιού. Γιατί φιλοσοφία είναι η μετακίνηση και η μετατροπή των παισίων της σκέψης, η τροποποίηση των αποδεκτών αξιών και όλη η εργασία που διεξάγεται για να σκεφτούμε διαφορετικά, για να πράξουμε διαφορετικά, για να γίνουμε κάτι διαφορετικό από αυτό που είμαστε» (Michel Foucault, «Le philosophe masqué», *Dits et écrits II, ό.π.*, σ. 929 / ελληνική έκδοση: «Ο προσωποφόρος φιλόσοφος», *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα, ό.π.*, σ. 131).

⁵¹⁷ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς, ό.π.*, σσ. 182-183.

στα κενά, στις τοπικότητες του παιχνιδιού γνώσης και εξουσίας, διερευνώντας τις δυνατότητες που υπάρχουν για αντιστροφές, μταιώσεις, μετατοπίσεις που ενυπάρχουν [...] στις ίδιες τις συνθήκες αποδεκτότητας». ⁵¹⁸

Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε να δούμε τις ετεροτοπίες όχι ως τόπους μιας παγιωμένης ετερότητας, αλλά ως πεδία όπου συντελείται η μετάβαση ⁵¹⁹ προς μια νέα υποκειμενικότητα μέσα από τη συνάντηση τριών μη αναγώγιμων οντολογιών, της εξουσίας, της γνώσης, και του εαυτού. ⁵²⁰ Σε αυτές τις τρεις διαστάσεις ριζώνουν τα ερωτήματα «*Τι μπορώ; Τι γνωρίζω; Ποιος είμαι;*» που αφορούν την απροσδιόριστη ⁵²¹ ακόμα «αλήθεια» του παρόντος, όπου «οι μεταλλαγές του καπιταλισμού [...] βρίσκονται [...] ενώπιον μιας αργής ανάδυσης ενός νέου Εαυτού, ο οποίος εμφανίζεται ως εστία αντίστασης». ⁵²² Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα θα προκύψει από τη μελέτη των προϋποθέσεων υπό τις οποίες συντελείται η υποκειμενοποίηση μέσα στο οντολογικό και κοινωνικό πεδίο και τελικά από τη διερεύνηση της προβληματοποίησης του εαυτού ως ηθικού υποκειμένου. ⁵²³

⁵¹⁸ *Ο.π.*, σσ. 183-184.

⁵¹⁹ Σταύρος Σταυρίδης, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *ό.π.* Ο χώρος του σχολείου, όντας κατ' εξοχήν διαβατήριος, εμφανίζει τη μεταβατική ποιότητα που συνδέεται με την αναζήτηση της ταυτότητας.

⁵²⁰ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σ. 193.

⁵²¹ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, *ό.π.*, σ. 184.

⁵²² Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σσ. 195-196. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

⁵²³ Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 2. Η Χρήση των Ηδονών*, *ό.π.*, σ. 18.

4.4. Ο χώρος του σχολείου ως ετεροτοπία

Σε αυτό το σημείο και πριν μιλήσουμε για τη θέση του υποκειμένου στο ετεροτοπικό πεδίο, θα διατυπώσουμε το ερώτημα, αν ο σχολικός χώρος ως φυσική και παιδαγωγική υλικότητα μπορεί να ενταχθεί στην ετεροτοπική τυπολογία. Χωρίς αμφιβολία είναι εγγεγραμμένος «στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνίας» και έχει ως βασική του λειτουργία την αντιπροσώπευση, αλλά και την κριτική αμφισβήτηση άλλων χωροθεσιών που εντάσσονται στο εσωτερικό του πολιτισμού,⁵²⁴ εφόσον το εκπαιδευτικό σύστημα είναι «ο βασικός μηχανισμός προσοικειώσης της παιδείας από τη νέα γενιά», της «μόρφωσης» που επιτρέπει «να καταλαβαίνουμε τι γίνεται στον κόσμο που ζούμε, [...] πού βαδίζει ο κόσμος αυτός, κατά πού πρέπει ν' αλλάξει, άρα τι θέλουμε».⁵²⁵ Με τις ετεροτοπίες κρίσης μοιράζεται το κριτήριο ότι προορίζεται για άτομα σε μια ορισμένη ηλικιακή φάση (παιδιά, έφηβοι) και με τις ετεροτοπίες παρέκκλισης το στοιχείο του μερικού εγκλεισμού ατόμων που η συμπεριφορά τους αποκλίνει από τον κανόνα του ενήλικου πληθυσμού.⁵²⁶ Επίσης η κοινωνία, «σύμφωνα με τη συγχρονία του πολιτισμού στην οποία βρίσκεται»,⁵²⁷ προσδίδει διαφορετική λειτουργία στο σχολικό χώρο, όπως τον έλεγχο των «επικίνδυνων» νεανικών ομάδων, την παροχή «ανθρωπιστικής παιδείας» ή την παραγωγή «καταρτισμένων ατόμων» για την αγορά εργασίας. Ικανοποιείται, ακόμα, το τρίτο κριτήριο της ετεροτοπολογίας, καθώς σήμερα το σχολείο φιλοδοξεί να είναι συμπάρθεση πολλαπλών χωροθεσιών που σχετίζονται, μεταξύ άλλων, με τη μόρφωση, τη μεταφορά δεξιοτήτων, την ψυχαγωγία, την εκγύμναση, την επαφή με την τέχνη, την κοινωνικοποίηση, τη συμβουλευτική υποστήριξη και τα ταξίδια. Σε σχέση με το ζήτημα του χρόνου, στο σχολικό χώρο υφίσταται μια διπλή σχέση προς την ετεροχρονία: αφενός, συνυπάρχουν το μεγάλο διάστημα των σχολικών χρόνων που οριοθετεί και οργανώνει τον τρέχοντα χρόνο του βίου, με την καθημερινή, πρόσκαιρη διάστασή του που ρυθμίζεται από το εβδομαδιαίο πρόγραμμα: αφετέρου, το αναλυτικό πρόγραμμα επιχειρεί να κατανείμει μια επιλογή από τη συσσώρευση

⁵²⁴ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1574 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 260.

⁵²⁵ Άγγελος Ελεφάντης, Επίμετρο του μεταφραστή στο Ζαν Κλωντ Μισεά, *Η εκπαίδευση της αμάθειας*, μτφρ. Άγγελος Ελεφάντης, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 106.

⁵²⁶ «Δεν μεταχειρίζονται μόνο τους φυλακισμένους σαν παιδιά αλλά και τα παιδιά σαν φυλακισμένους. Τα παιδιά υφίστανται μια παιδοποίηση που δεν είναι δική τους», παρατηρεί ο Deleuze (Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σσ. 1178-1179 / «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σ. 34).

⁵²⁷ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1576 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 263.

του παρελθόντος με τη μορφή της γνώσης, σε επαναλαμβανόμενους, συμπληρωματικούς κύκλους μάθησης. Η αρχιτεκτονική, η τεχνολογία ελέγχου της εισόδου των μαθητών στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, καθώς και τα εποπτικά καθήκοντα του προσωπικού διασφαλίζουν το περικλειστο του σχολικού χώρου,⁵²⁸ σύμφωνα με την πέμπτη αρχή των ετεροτοπιών, ενώ το εκπαιδευτικό του άνοιγμα μπορεί να ελέγχεται από εξεταστικά τελετουργικά και διαδικασίες που επιτρέπουν ή όχι την πρόσβαση σε ένα άλλο επίπεδο μάθησης, επαληθεύοντας ενίοτε ειρωνικά, τη φουκωική διαπίστωση, ότι η φαινομενική διάνοιξη μπορεί να κρύβει «παράξενους αποκλεισμούς».⁵²⁹ Φτάνοντας στο τελευταίο χαρακτηριστικό των ετεροτοπιών, στο δίπολο ψευδαίσθηση-αντιστάθμιση, θα λέγαμε ότι αποδίδεται στο χώρο του σχολείου μια αντισταθμιστική λειτουργία σε σχέση με τις αδυναμίες του κοινωνικού περιβάλλοντος, καθώς αυτός θεωρείται ένας τόπος προστασίας και αναπλήρωσης.⁵³⁰

Με το δεδομένο ότι τις τελευταίες δεκαετίες τα εκπαιδευτικά συστήματα της Δύσης βρίσκονται στη μετάβαση από το «παραδοσιακό σχολείο» που παρείχε «γενική παιδεία» στο εξατομικευμένο «σχολείο της αγοράς» με την εκπληροφόρηση της γνώσης, την προσαρμογή στις ανάγκες της παραγωγής και τη μύηση στον καταναλωτισμό,⁵³¹ η απάντηση στο ερώτημα που θέσαμε εξαρτάται εν μέρει από τις λειτουργίες που αποδίδονται στο σχολικό χώρο, ωστόσο, σχηματοποιώντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτός συμμορφώνεται τυπικά με τα κριτήρια της ετεροτοπολογίας. Όμως πιο καθοριστικό ζήτημα για την κατανόηση μιας ετεροτοπίας είναι η λειτουργικότητα που έχει μέσα στην ομοτοπία. Στις τελευταίες σελίδες του *Επιτήρηση και Τιμωρία* ο Foucault εξηγεί πώς μέσω του σωφρονιστικού συστήματος

⁵²⁸ Μιλώντας για τα σημεία που προσφέρονται για την ανάλυση της εξουσίας, ο Foucault είχε εντάξει στις «μορφές θεσμοποίησης» την περίπτωση «ενός συστήματος [dispositif] κλειστού στον εαυτό του με τους χαρακτηριστικούς τρόπους του, τους ιδιούς του κανονισμούς, τις ιεραρχικές του δομές προσεκτικά σχεδιασμένες, και μια σχετική λειτουργική αυτονομία (όπως στους θεσμούς του σχολείου και του στρατού)», το οποίο εμφανίζει τα ετεροτοπικά χαρακτηριστικά της εγγραφής στην κοινωνική θέσμιση, του περικλειστού και της λειτουργικής αυτονόμησης (Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1059/ «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 96).

⁵²⁹ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1579 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 267.

⁵³⁰ «[...] στις δεκαετίες του '60 και του '70 η φιλοσοφία του εκπαιδευτικού συστήματος λάμβανε υπόψη ταξικούς και κοινωνικούς παράγοντες και προσπαθούσε μέσω μιας αντισταθμιστικής εκπαιδευτικής πολιτικής να ελέγξει την επίδρασή τους, η οποία εκ των πραγμάτων έπαιρνε το χαρακτήρα ενός γενικού και χειραφετητικού εγχειρήματος» (Θανάσης Αλεξίου, «(Μετα)νεωτερικές αναγνώσεις του εκπαιδευτικού συστήματος», περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχος 78-79, Ιούλιος-Αύγουστος 2000, σσ. 14-18).

⁵³¹ Άγγελος Ελεφάντης, Επίμετρο του μεταφραστή στο Ζαν Κλωντ Μισεά, *Η εκπαίδευση της αμάθειας*, *ό.π.*, σ. 107.

η πειθαρχία εναρμονίζεται με την δικαιοσύνη, καθώς «με οιονεί φυσικό τρόπο»⁵³² εγγράφεται βαθμιαία σε αυτήν.⁵³³ Αναλογικά, στο συνεχές του εκπαιδευτικού συστήματος με την κοινωνία το πρόταγμα της κριτικής και της χειραφέτησης επανεγγράφεται ως ταξινόμηση και ενσωμάτωση.⁵³⁴ Ενώ η εκπαίδευση επιχειρεί να λειτουργήσει διαγνωστικά και θεραπευτικά, δηλαδή ανθρωπιστικά,⁵³⁵ δρα επί της ουσίας κανονιστικά,⁵³⁶ καθώς «φυσικοποιεί» τον αποκλεισμό στο όνομα της επίδοσης και «νομιμοποιεί» τη χειραγώγηση στο όνομα της γνώσης, υλοποιώντας με υπολογισμένο, αλλά διακριτικό και ήπιο τρόπο την οικονομία της εξουσίας για τη χρήσιμη διαχείριση των ανθρώπων.⁵³⁷ Αν λοιπόν η λειτουργία της εκπαίδευσης καθορίζεται κατά ένα μέρος από τις δυνάμεις της γνώσης και της εξουσίας που τη διαπερνούν, μένει να δούμε στη συνέχεια ποιες είναι οι δυνατότητες του υποκειμένου που δρα σε αυτό το χώρο να του προσδώσει ετεροτοπικά χαρακτηριστικά, παρεμβαίνοντας το ίδιο κριτικά στη διαδικασία της συγκρότησής του.

⁵³² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ό.π., σ. 343.

⁵³³ Ο Foucault διαλύει την εντύπωση των διακριτών χώρων και τονίζει τη συνέχεια ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, το κανονικό και το αποκλεισμένο, το νόμιμο και το καταχρηστικό: «Το σωφρονιστικό δίκτυο δεν απορρίπτει ό,τι δεν μπορεί να αφομοιώσει σε μια ακαθόριστη κόλαση, διότι δεν υπάρχει τίποτα έξω από αυτό. Ξαναπιάνει από τη μία πλευρά αυτό που φαίνεται να αποκλείει από την άλλη. [...] ο εγκληματίας δεν βρίσκεται έξω από το νόμο. Βρίσκεται, και μάλιστα εξαρχής εντός του νόμου, στην καρδιά ακριβώς του νόμου [...]» και παρακάτω: «Με ποιο τρόπο θα μπορούσαν να φανούν αυθαίρετες οι πειθαρχίες και η εξουσία που λειτουργεί σ' αυτές, αφού το μόνο που κάνουν είναι να ενεργοποιούν τους μηχανισμούς της δικαιοσύνης, έστω κι αν μειώνουν την έντασή τους;» (Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ό.π., σσ. 345-346, 347). Επίσης λίγο αργότερα θα τονίσει: «Για να το πούμε διαφορετικά, βρισκόμαστε πάντα στο εσωτερικό. Το περιθώριο είναι ένας μύθος. Ο λόγος [parole] του έξω είναι μια ονειροφαντασία που δεν παύουμε να ανανεώνουμε» (Michel Foucault, «L'extension sociale de la norme», ό.π., σ. 77 / «Η κοινωνική έκταση του κανόνα», ό.π., σ. 111).

⁵³⁴ «[...] η τιμωρητική εξουσία δεν διαφέρει επί της ουσίας από τις εξουσίες που θεραπεύουν η εκπαιδεύουν. Εξασφαλίζει από αυτές και από το δευτερεύον και ισχυρό έργο τους, μια κάτωθεν εγγύηση, η οποία όμως είναι σημαντική, αφού είναι εγγύηση τεχνικής και ορθολογικότητας» (Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ό.π., σ. 348).

⁵³⁵ Ό.π., σ. 349.

⁵³⁶ «Υπάρχουν παντού κριτές κανονικότητας. Βρισκόμαστε στην κοινωνία του καθηγητή-δικαστή, [...], του παιδαγωγού δικαστή, του «κοινωνικού λειτουργού»-δικαστή· όλοι αυτοί φροντίζουν να βασιλεύει η καθολικότητα του κανονιστικού στοιχείου» (ό.π.).

⁵³⁷ Ό.π., σ. 348.

4.5. Ετεροτοπία και αγώνες

Από το τέλος της δεκαετίας του '60 και μετά ο Foucault θα προσδώσει στην σχέση του ατόμου με το χώρο σαφές πολιτικό περιεχόμενο. Τα γεγονότα του γαλλικού Μάη άνοιξαν μια νέα περίοδο στη σκέψη του στην οποία το στρουκτουραλιστικό ενδιαφέρον για το λόγο δίνει τη θέση του στην σύνδεση του λόγου με την πράξη και η μελέτη των συστημάτων αποκλεισμού υποδεικνύει τη δυνατότητα για αντίδραση.⁵³⁸ Το σχέδιασμα για τις ετεροτοπίες φαίνεται πλέον να αφομοιώνεται σε ένα γενικότερο σχέδιο μελέτης της συνάρθρωσης του χώρου με την εξουσία για τον έλεγχο της υποκειμενοποίησης κατά τη νεοτερικότητα. Πράγματι οι τεχνικές της πειθαρχικής κατανομής στο πλέγμα του χώρου που αποτέλεσαν το αντικείμενο του *Επιτήρηση και Τιμωρία*, σχηματίζουν χώρους με ετεροτοπικά χαρακτηριστικά όπου εγκλείεται η ετερότητα, κατά τρόπο που η ιδιαιτερότητά της ενσωματώνεται στις λειτουργίες του κανονικού. Στην περιφραξη, «την εξειδίκευση ενός χώρου ετερογενούς προς τους άλλους και περιχαρακωμένου· ενός προστατευμένου χώρου της πειθαρχικής μονοτονίας»,⁵³⁹ συνυπάρχουν στοιχεία των ετεροτοπιών κρίσης μαζί με το περικλειστο και την υπό όρους διαπερατότητα. Επίσης το νοσοκομείο και το σχολείο που ανήκουν σε αυτό τον τύπο χωροθεσίας λειτουργούν ταυτόχρονα «με μια αρχή σχετικής συνέχειας», όπως συμβαίνει και με το άσυλο και τη φυλακή που βρίσκονται βεβαίως στον πυρήνα των ετεροτοπιών παρέκκλισης (*déviation*).⁵⁴⁰ Η ετεροτοπική αποκλειστικότητα διανοίγεται στη μεταπτωτική αλύσωση των μηχανισμών και των θεσμών που «παραπέμπουν οι μεν στους δε»,⁵⁴¹ καθώς η κεντρική λειτουργία της ετεροτοπίας παρέκκλισης διαχέεται σταδιακά στους επιμέρους μηχανισμούς ελέγχου των παρεκκλίσεων και η άκαμπτη χωρική οργάνωση διοχετεύεται «σε μια ελεγχόμενη κυκλοφορία».⁵⁴²

⁵³⁸ Mark Poster, *Foucault, Marxism and History. Mode of Production vs Mode of Information*, ό.π., σ. 9. Η γλώσσα δεν είναι ένας αθώος μηχανισμός ανάλυσης της κοινωνίας, γιατί «οργανωμένη ως λόγος ήταν πάντα συνδεδεμένη με τις μορφές της πειθαρχίας [...] που επενεργούσαν πάνω στις ομάδες των ανθρώπων και αυτό με τη σειρά του ρύθμιζε το σχηματισμό των λόγων» (ό.π., σ. 10).

⁵³⁹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 162.

⁵⁴⁰ «[...] από το σχολείο στο σύλλογο προστασίας, στο εργαστήριο απόρων νεανίδων, στο άσυλο, στο σωφρονιστικό μοναστήρι· από την εργατική συνοικία στο νοσοκομείο, στη φυλακή» (ό.π., σσ. 343-344). Ανάλογες σειρές παρεκκλίσεων θα μπορούσαν να εντοπιστούν και στις σημερινές συνθήκες.

⁵⁴¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σ. 343.

⁵⁴² Gilles Deleuze, *Φουκώ*, ό.π., σ. 82. Σε κάθε περίπτωση, είτε με τη συμπαγή είτε με τη διάσπαρτη μορφή του, το δίκτυο ελέγχου και τιμωρίας στο οποίο ανήκει και η εκπαίδευση διαμορφώνει χάρη στην πανοπτική λειτουργία του όχι μόνο τη γνώση που χρειάζεται η οικονομία της εξουσίας αλλά και

Σε μια όψιμη και σύντομη επισήμανση που του ανακαλεί συνειρμικά τη διάλεξη του 1967, ο Foucault συνδέει εκ νέου το χώρο με την υποκειμενοποίηση και την εξουσία με τρόπο που παραπέμπει έμμεσα στην ετεροτοπία: «Ο χώρος είναι θεμελιώδης σε κάθε μορφή κοινής ζωής· ο χώρος είναι θεμελιώδης σε κάθε άσκηση εξουσίας».⁵⁴³ Η αρχιτεκτονική του διαμόρφωση λειτουργεί «ως στοιχείο στήριξης, που διασφαλίζει μια ορισμένη κατανομή των ανθρώπων στο χώρο, μια διοχέτευση της κυκλοφορίας τους, όπως και μια κωδικοποίηση των αμοιβαίων σχέσεων τους», καθώς η τεχνική διασυνδέεται αλληλεπιδρώντας με τις ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε αυτόν.⁵⁴⁴ Όταν στη νεότερη εποχή «η αρχιτεκτονική γίνεται πολιτική» και συναρτάται με τους σκοπούς και τις τεχνικές της διακυβέρνησης (*gouvernement*) των κοινωνιών,⁵⁴⁵ το πρόβλημα δεν είναι τόσο η μορφή του αρχιτεκτονήματος όπου επιτελείται, η μόρφωση, η θεραπεία, η παραγωγική αξιοποίηση ή ο εγκλεισμός, όσο η αναζήτηση «μιας κριτικής του συστήματος που εξηγεί τη διαδικασία με την οποία η σύγχρονη κοινωνία ωθεί στο περιθώριο ένα τμήμα του πληθυσμού»⁵⁴⁶ ή ασκεί εξουσία σε αυτό. Η λειτουργικότητα ενός χώρου δεν μπορεί να του προσδώσει από μόνη της «καταπιεστικές» ή «απελευθερωτικές» ιδιότητες, όμως οπουδήποτε αλλού εκτός από τις ακραίες περιπτώσεις, υπογραμμίζει ο Foucault, «υπάρχουν πάντα δυνατότητες αντίστασης, ανυπακοής και συγκρότησης ομάδων που αντιτίθενται».⁵⁴⁷ Αν και η άσκηση της ελευθερίας συνδέεται λειτουργικά με τη χωρική κατανομή, παραμένει το γεγονός ότι η μεσολάβηση των νόμων και των θεσμών δεν μπορεί να την εγγυηθεί από μόνη της, γιατί η ελευθερία πρέπει να ασκηθεί ως πρακτική.⁵⁴⁸ Στην πραγματικότητα και η πρακτική της ελευθερίας δεν μπορεί να διαχωριστεί από την πρακτική των κοινωνικών σχέσεων και τη χωρική κατανομή των ανθρώπων, κατά συνέπεια η άσκησή της προκύπτει από τη σύγκλιση

τις επιστήμες που καθιστούν τον άνθρωπο «πιθανό αντικείμενο γνώσης» (Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, ό.π., σσ. 349-351).

⁵⁴³ Michel Foucault, «Espace, savoir et pouvoir», ό.π., σ. 1101 / «Χώρος, γνώση και εξουσία», ό.π., σ. 65.

⁵⁴⁴ Ό.π., σ. 1102 / ό.π., σ. 66.

⁵⁴⁵ Ό.π., σ. 1089 / ό.π., σ. 51.

⁵⁴⁶ Michel Foucault, «Le grand enfermement», *Dits et écrits I*, ό.π., σ.1174.

⁵⁴⁷ Michel Foucault, «Espace, savoir et pouvoir», ό.π., σ. 1094 / «Χώρος, γνώση και εξουσία», ό.π., σ. 57. Προϋπόθεση για μια απελευθερωτική αρχιτεκτονική είναι η σύμπτωση των προθέσεων της «με την πραγματική πρακτική των ανθρώπων στην άσκηση της ελευθερίας τους» (ό.π., σ. 1095 / ό.π., σ. 58).

⁵⁴⁸ Ό.π., σσ. 1094-1095 / ό.π., σ. 57.

όλων των παραμέτρων.⁵⁴⁹ Μέσα από την προβληματική της οργάνωσης του χώρου και της ένταξης των ατόμων σε αυτόν, αναδεικνύεται η βασική φουκωϊκή αντίληψη της συγκρότησης του υποκειμένου στην καθημερινότητά του, από τις εξουσίες που ασκούνται σε αυτό στο μικροφυσικό πεδίο. Η δράση της εξουσίας, όπως εξηγήσαμε ήδη, δεν περιγράφεται αποκλειστικά κατά τρόπο αποφαστικό και δεν ερμηνεύεται μόνο στη βάση της καταστολής, του αποκλεισμού και της παρεμπόδισης.⁵⁵⁰ Η λειτουργία της είναι ενεργητική, παράγοντας το άτομο, την αλήθεια, τη γνώση και την επιθυμία του,⁵⁵¹ επομένως, δεν ασκείται μόνο καταναγκαστικά σε όσους δεν την έχουν, αφού και οι ίδιοι, στον αγώνα τους εναντίον της, «στηρίζονται [...] στις λαβές που διαθέτει πάνω τους»,⁵⁵² έτσι ώστε η σχέση εξουσίας και υποκειμένου δεν είναι μια μονομερής διαδικασία, αλλά καθορίζεται από την αμοιβαία διασύνδεσή τους.⁵⁵³ Αν επίσης η εξουσία μπορεί να οριστεί ως «ένας τρόπος δράσης πάνω στις δράσεις των άλλων»,⁵⁵⁴ θα πρέπει να συνυπολογίσουμε στην άσκησή της το στοιχείο της ελευθερίας, καθώς η εξουσία ασκείται μόνο σε ελεύθερα υποκείμενα και ως τέτοια νοούνται «[τα] ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα που έχουν μπροστά τους ένα πεδίο δυνατότητας όπου πολλές διαγωγές, πολλές αντιδράσεις και διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς μπορούν να λάβουν χώρα».⁵⁵⁵ Στη σχέση εξουσίας-ελευθερίας, η δεύτερη εμφανίζεται ως «συνθήκη ύπαρξης» της πρώτης, ώστε να μη μεταβληθεί σε καθαρό καταναγκασμό και ταυτόχρονα ως όριο στην ανεξέλεγκτη άσκησή της,

⁵⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 1096 / *ό.π.*, σ. 59. Η άσκηση της ελευθερίας δεν προκύπτει από τη χωροθέτηση των αντικειμένων, αλλά οφείλεται στην πρακτική της ελευθερίας. Η διαφορά από την απρόσωπη διατύπωση «Υπάρχουν [...] πραγματικοί χώροι [...] όπου [...] όλες οι άλλες πραγματικές χωροθεσίες [...] αμφισβητούνται» (Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1574 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 260), είναι σαφής.

⁵⁵⁰ Michel Foucault, «Pouvoir et corps», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 1625 / «Εξουσία και σώμα», *ό.π.*, σ. 77.

⁵⁵¹ *Ο.π.*

⁵⁵² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁵³ Ο Foucault εκφράζει με τον πιο εμφατικό τρόπο τη δυνατότητα της αντίδρασης του υποκειμένου στην άσκηση της εξουσίας: «[...] προσπαθώ να αντιλαμβάνομαι τους μηχανισμούς πραγματικής άσκησης της εξουσίας· και το κάνω επειδή αυτοί που εντάσσονται σε αυτές τις σχέσεις εξουσίας [...], μπορούν με τις δράσεις τους, την αντίσταση και την ανυπακοή τους, να τους ξεφύγουν, να τις μετασηματίσουν, συνοπτικά, να μην είναι πια υποταγμένοι. [...] πιστεύω ότι υπάρχουν χίλια πράγματα να γίνουν, να επινοηθούν, να σφυρηλατηθούν από εκείνους που, αναγνωρίζοντας τις σχέσεις εξουσίας στις οποίες ενέχονται, πήραν την απόφαση να τους αντισταθούν ή να τους ξεφύγουν. [...] όλη μου η έρευνα βασίζεται σε ένα αξίωμα απόλυτου οπτιμισμού» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 911-912 / «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», *ό.π.*, σσ. 314-315).

⁵⁵⁴ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1056 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 93. Ο Foucault διακρίνει ανάμεσα στη δράση της βίας που ασκείται στα σώματα και στα πράγματα και στη δράση της εξουσίας που ασκείται πάνω στη δράση (*ό.π.*, σ. 1055 / *ό.π.*, σ. 91).

⁵⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 1056 / *ό.π.*, σ. 93.

δημιουργώντας όχι μια ανταγωνιστική σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού, αλλά αγωνιστικής αμοιβαίας παρότρυνσης.⁵⁵⁶ Επομένως, η εξουσιαστική σχέση νοείται στο μέτρο που ασκείται σε έναν «άλλον», δηλαδή σε ένα υποκείμενο που δρα, ενώ διανοίγεται απέναντί της «ένα ολόκληρο πεδίο απαντήσεων, αντιδράσεων, αποτελεσμάτων, δυνατών επινοήσεων».⁵⁵⁷ Ακόμα και στην περίπτωση της απόρριψης του κοινωνικού υποκειμένου που αποκαλούμε «λαό» και θεωρήθηκε «πρωταγωνιστής της ιστορίας», «σιωπηλός στόχος των μηχανισμών της εξουσίας», αλλά και «διαχρονικός φορέας όλων των εξεγέρσεων», υπάρχει πάντα, παρατηρεί ο Foucault, μια πολυτροπική «λαϊκή» (de la plèbe) ποιότητα, η οποία διαπερνά το κοινωνικό σώμα, τις τάξεις και τις ομάδες, τα ίδια τα άτομα και ξεφεύγει από τις σχέσεις εξουσίας, ως «μια κεντρόφυγη κίνηση, μια αντίστροφη ενέργεια, μια διαφυγή».⁵⁵⁸ Η δράση αυτής της ενέργειας δεν βρίσκεται έξω από τις σχέσεις εξουσίας, αλλά πρέπει να γίνει αντιληπτή ως «το όριό τους, η άλλη τους όψη, ο αντίκτυπός τους» και ως κίνηση απεμπλοκής από το δίκτυό τους.⁵⁵⁹ Συνεπώς, εκτός από την πλήρη υποταγή και τη μεταχείρισή του ως όχλου, υπάρχει για το λαό και η εναλλακτική του αυτοπροσδιορισμού του μέσα από «μια στρατηγική αντίστασης».⁵⁶⁰

Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ενταχθεί και το κάλεσμα που απευθύνεται στην ελεγχόμενη από τον πανοπτικό μηχανισμό και συγκεντροποιημένη ανθρωπότητα, «αποτέλεσμα και εργαλείο περίπλοκων σχέσεων εξουσίας» και αποτελεί την κατακλείδα στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*: «σώματα και δυνάμεις που έχουν καθυποταχθεί σε πολλαπλούς μηχανισμούς «φυλάκισης», αντικείμενα για λόγους που είναι αυτοί οι ίδιοι στοιχεία τούτης της στρατηγικής, πρέπει να ακούσουμε τη βροντή της μάχης».⁵⁶¹ «Το άτομο με τα χαρακτηριστικά του, την ταυτότητά του, [...] είναι το προϊόν των σχέσεων της εξουσίας που ασκούνται στα σώματα, στις πολλαπλότητες, στις κινήσεις, στις επιθυμίες, στις δυνάμεις» και όχι μια προκαθορισμένη οντότητα στην οποία επιπίπτει η εξουσία.⁵⁶² Τα υποκείμενα των αγώνων διαμορφώνονται μέσα από τις σχέσεις εξουσίας και γνώσης και οι αγώνες εκδηλώνονται στην οριακή χωροθεσία των ετεροτοπιών, όπου, σε μια τέτοια περίπτωση, αντιστρέφεται το

⁵⁵⁶ *Ο.π.*, σ. 1057 / *ό.π.*, σσ. 93-94.

⁵⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 1055 / *ό.π.*, σσ. 91-92.

⁵⁵⁸ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σ. 421 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 170.

⁵⁵⁹ *Ο.π.*, σσ. 421-422 / *ό.π.*, σ. 171.

⁵⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 421 / *ό.π.*, σσ. 170-171.

⁵⁶¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 353.

⁵⁶² Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σσ. 36-37 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», *ό.π.*, σ. 100.

είδωλο της ρυθμισμένης κοινωνίας μέσα από την κατάδειξη της εργαλειακής ορθολογικότητας της εξουσίας και την αποσυγκρότηση της ταυτότητας ως μέσων αναίρεσης του κοινωνικού ελέγχου και του τεχνοκρατικού επικαθορισμού. Η διεργασία αυτή αποτυπώνεται στον ορισμό της ετεροτοπίας ως «αντι-χωροθεσίας» και «ενεργά πραγματωμένης ουτοπίας»,⁵⁶³ γεγονός που επιτρέπει να την αντιληφθούμε ως πεδίο αντιπαράθεσης, δηλαδή αγώνων απέναντι στην εξουσία, οι μορφές των οποίων αναφέρονται, μεμονωμένα ή συνδυαστικά, άλλοτε στην επικυριαρχία (εθνική, κοινωνική, θρησκευτική), άλλοτε στην εκμετάλλευση που αποξενώνει το άτομο από το προϊόν που παράγει και άλλοτε στην υποταγή της υποκειμενικότητας.⁵⁶⁴ Οι σημερινοί αγώνες ανήκουν στην τελευταία κατηγορία από την άποψη ότι η πολιτική εξουσία του κράτους συγκεντρώνει τη γνώση για τον άνθρωπο συνδυάζοντας τις αναλυτικές τεχνικές της εξατομίκευσης, στις οποίες εντάσσεται και η εξουσία της εκπαίδευσης, με τις ποσοτικές ολοποιητικές μεθόδους που αφορούν τον πληθυσμό.⁵⁶⁵

Στη συνέχεια θα γίνει λόγος για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αγώνων τα οποία συγκλίνουν με αυτά των ετεροτοπιών, ώστε να διαφανεί η αντιεξουσιαστική δυναμική αυτών των χωροθεσιών. Πρώτο, ο «διατέμνων» χαρακτήρας των αγώνων, το γεγονός ότι δεν περιορίζονται σε μία χώρα, σε ένα τύπο «πολιτικής ή οικονομικής διακυβέρνησης [gouvernement]»,⁵⁶⁶ ή σε μια τάξη, μπορεί να συσχετιστεί με την διαπολιτισμική σταθερά που αποτελούν οι ετεροτοπίες,⁵⁶⁷ εφόσον πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για ένα καθολικό φαινόμενο με ποικίλες πραγματώσεις. Δεύτερο, οι αγώνες είναι χωροχρονικά εντοπισμένοι⁵⁶⁸ και «άμεσοι», αφενός, γιατί χωρικά οι άνθρωποι εστιάζουν την αντίδρασή τους στους φορείς της εξουσίας που δρουν επί αυτών και δε στρέφονται εν γένει εναντίον της και αφετέρου, χρονικά, δεν επαφίενται στο μελλοντικό όραμα της επανάστασης, αλλά αναζητούν μια «αναρχική», από

⁵⁶³ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1574 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 260.

⁵⁶⁴ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1046 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 81.

⁵⁶⁵ *Ό.π.*, σσ. 1047, 1050 / *ό.π.*, σσ. 81, 85.

⁵⁶⁶ *Ό.π.*, σ. 1045 / *ό.π.*, σ.79.

⁵⁶⁷ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1575 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 261.

⁵⁶⁸ Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αγώνες έχουν μόνο τοπική εμβέλεια και ότι ο Foucault «[...] είναι ένας θεωρητικός των επιμέρους, ασύνδετων και αποσπασματικών αντιστάσεων», αντίθετα «[...] το ζήτημα της συνάρθρωσης αυτών των αντιστάσεων διατρέχει (έστω και σαν ερώτημα) το σύνολο σχεδόν των «σημειακών παρεμβάσεών του, ακριβώς επειδή κατ' αυτόν κανένα σύστημα γνώσης και εξουσίας δεν είναι περικλειστο στον εαυτό του [...]», σε αναζήτηση μιας στρατηγικής εναντίωσης στην εξουσία (Τάσος Μπέτζελος, «Προλογικό σημείωμα» στο Μισέλ Φουκώ, *Το μάτι της εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 18).

θεωρητική άποψη, λύση στο παρόν,⁵⁶⁹ υπενθυμίζοντας τη διάνοιξη των ετεροτοπιών στο χρόνο του παρόντος. Τρίτο, οι αγώνες στρέφονται εναντίον της «διακυβέρνησης [gouvernement] μέσω της εξατομίκευσης», είτε επιβεβαιώνοντας το δικαίωμα του ατόμου στη διαφορά είτε προστατεύοντας το από την αναδίπλωση στον εαυτό του και την προσκόλληση στην ταυτότητά του,⁵⁷⁰ ακριβώς όπως οι ετεροτοπίες είναι κυριολεκτικά τόποι της διαφοράς. Τέταρτο, αντιστέκονται στα αποτελέσματά της εξουσίας που επικαλούνται είτε «τη γνώση, την αρμοδιότητα, τα τυπικά προσόντα» είτε οτιδήποτε παραμορφώνει και μυστικοποιεί τις παραστάσεις και τοποθετούνται τόσο απέναντι στο δογματισμό της επιστήμης όσο και στο σχετικισμό που απορρίπτει τη διαπιστωμένη αλήθεια.⁵⁷¹ Το τελευταίο σημείο εμφανίζει το ετεροτοπικό στοιχείο της έντασης ανάμεσα σε αντιφατικά στοιχεία ασύμβατα μεταξύ τους,⁵⁷² η οποία εκδηλώνεται από τη σκοπιά του υποκειμένου ως μετεωρισμός ανάμεσα σε δύο ταυτότητες, γεγονός που δυσχεραίνει το διατετραγωνισμό του από την πειθαρχική εξουσία.⁵⁷³ Κατά συνέπεια, και αυτό είναι ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό των αγώνων και της ετεροτοπίας, η ανάδειξη μέσα από αυτούς του κεντρικού ερωτήματος της ταυτότητας του ατόμου μπορεί να επιφέρει την απόρριψη της ιδεολογικής και οικονομικής βίας που ασκείται από το κράτος καθώς και των δράσεων της επιστήμης και της διοίκησης που επιχειρούν να καθορίσουν την ταυτότητα.⁵⁷⁴ Στο βαθμό λοιπόν που οι αγώνες για μια νέα υποκειμενικότητα καθίστανται ιδιαίτερα σημαντικοί στις σύγχρονες κοινωνίες «γιατί αμφισβητούν το πλέον θεμελιώδες σημείο της πειθαρχικής κοινωνίας: την ταυτοποιούσα ταξινόμηση-επιτήρηση»,⁵⁷⁵ η απάντηση στο ερώτημα, «μήπως πρέπει να φυλάξουμε τον όρο ετεροτοπία για την άρθρωση

⁵⁶⁹ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1045 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 80.

⁵⁷⁰ *Ο.π.*, σσ.1045-1046 / *ό.π.*, σ. 80.

⁵⁷¹ *Ο.π.*, σ. 1046 / *ό.π.*, σ. 80.

⁵⁷² Αυτή η ένταση υποδηλώνει, κατά τον Alain Badiou, μια φιλοσοφική κατάσταση, δηλαδή μια σχέση μεταξύ όρων που είναι ξένοι μεταξύ τους, μια συνάντηση εκεί όπου δεν υφίσταται σχέση. Ως παράδοξος τόπος των ετεροτήτων, η φιλοσοφική κατάσταση μας καλεί σε μια πρωταρχική επιλογή της σκέψης ή της ύπαρξης, σε μια αποτίμηση της απόστασης ανάμεσα στο δίκαιο του Κράτους και τις αλήθειες και στην ανάδειξη της αξίας της εξαίρεσης, του συμβάντος, της ρήξης (Alain Badiou, *Περιστάσεις 1 και 2*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, Εκδόσεις Αγρα, Αθήνα 2005, σσ. 111, 118-119).

⁵⁷³ Σταύρος Σταυρίδης, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *ό.π.*

⁵⁷⁴ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1046/ «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σσ. 80-81.

⁵⁷⁵ Σταύρος Σταυρίδης, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *ό.π.*

σχέσεων χώρου και εξουσίας ακριβώς στις συνθήκες ανάδυσης τέτοιων αγώνων, τέτοιων αντιστάσεων;»,⁵⁷⁶ οφείλει να είναι καταφατική.

Μια ιδιαίτερη μορφή αγώνα που μπορεί να αναδείξει την ετεροτοπική λειτουργία της εκπαίδευσης είναι αυτή που αφορά τη διεύρυνση του δικαιώματος στη γνώση.⁵⁷⁷ Ο Foucault αναφέρει σχεδόν ως αξίωμα ότι «[...] το δικαίωμα στη γνώση δεν πρέπει να προορίζεται για μια περίοδο του βίου και για ορισμένες κατηγορίες ατόμων, αλλά [...] να ασκείται αδιάκοπα και με πολλαπλές μορφές».⁵⁷⁸ Επίσης η επαφή με τον πολιτισμό πρέπει να είναι αδιάλειπτη και πολύμορφη,⁵⁷⁹ ώστε «να βάλουμε στο παιχνίδι τις διαφορές»⁵⁸⁰ σε σχέση με τη μόρφωση που μας προσφέρουν και την πληροφόρηση με την οποία μας υποτάσσουν.⁵⁸¹ Αν η εκπαίδευση ήταν επιφορτισμένη με τον καθορισμό της θέσης του ατόμου στην κοινωνία μέσω της μόρφωσης, «θα έπρεπε να τη συλλάβουμε σήμερα με τέτοιο τρόπο που να επιτρέπει στο άτομο να τροποποιείται σύμφωνα με τη θέλησή του [και] αυτό δεν είναι δυνατό παρά με τον όρο η εκπαίδευση να συνιστά μια ανοιχτή δυνατότητα «διαρκώς»».⁵⁸²

Ως προς το ζήτημα της μορφής των αγώνων, ο Foucault επισημαίνει ότι αυτή δε χαρακτηρίζεται κατ' ανάγκη από τη σύγκρουση (contradiction).⁵⁸³ Η «επαναστατική» σκέψη συνέδεσε μεν ιστορικά τον αγώνα με «τη λογική μορφή της αντίφασης», του απέδωσε όμως μια συγκυριακή και όχι στρατηγική προοπτική· αντίθετα «θα έπρεπε κανείς να προσπαθήσει να αντιληφθεί τον αγώνα, τις μορφές του, τους στόχους του, τα μέσα και τις διαδικασίες του με μια λογική απελευθερωμένη από τους στείρους περιορισμούς της διαλεκτικής».⁵⁸⁴ Η «φτωχή λογική της», δεν υπηρετεί την [πολιτική] δράση, αλλά τη «μικροτρομοκρατία» στους κόλπους ενός τμήματος της αριστεράς,⁵⁸⁵ που στρέφεται εναντίον όσων αγώνων

⁵⁷⁶ *Ο.π.*

⁵⁷⁷ Michel Foucault, «Le philosophe masqué», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 928 / «Ο προσωποδοφός φιλόσοφος», *ό.π.*, σ. 130.

⁵⁷⁸ *Ο.π.*

⁵⁷⁹ *Ο.π.*

⁵⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 928 / *ό.π.*, σ. 129.

⁵⁸¹ *Ο.π.*, σ. 929.

⁵⁸² *Ο.π.*, σ. 928 / *ό.π.*, σ. 130.

⁵⁸³ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σ. 426 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σσ. 178-179.

⁵⁸⁴ *Ο.π.*

⁵⁸⁵ Στο ερώτημα, πώς θα μεθοδευτεί μια αντιγραφειοκρατική και αντιδικαστική επαναστατική διαδικασία ο Foucault αναφέρει αφοπλιστικά «Σ' αυτό θα απαντήσω με κάτι που είναι φυσικά υπεκφυγή: ο τρόπος μένει να ανακαλυφθεί» (Michel Foucault, *Για τη Λαϊκή Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, σ. 50). Η παρατήρηση ισχύει για κάθε μορφή αγώνα.

έχουν τοπικό χαρακτήρα και μεμονωμένους στόχους,⁵⁸⁶ με το σκεπτικό, ότι παρά τα μικροκέρδη που αποφέρουν, δεν κλονίζουν την καθολική κυριαρχία του αντιπάλου.⁵⁸⁷

Αποτέλεσμα μιας διαδικασίας σύγκρουσης, αντιπαράθεσης, αγώνα ή αντίστασης μπορεί επίσης να είναι η μεταρρύθμιση.⁵⁸⁸ Ο Foucault θα υπογραμμίσει τη σημασία της που προκύπτει από τη συνεργασία των δυνάμεων που αντιτίθενται,⁵⁸⁹ εξηγώντας ότι δεν πρέπει να αντιπαραθέσουμε την κριτική και το μετασχηματισμό ως δύο απόλυτες καταστάσεις, αλλά, αφού πάψουμε να ταυτίζουμε το πραγματικό με το κοινωνικό και ανακαλύψουμε τη δραστικότητα της σκέψης, να θεωρήσουμε ακόμα και τη ριζική κριτική «απολύτως απαραίτητη για κάθε μετασχηματισμό».⁵⁹⁰ Ο χρόνος, οι φορείς και οι χώροι της κριτικής και του μετασχηματισμού δεν διαφορίζονται και δεν αποκλείονται μεταξύ τους, αλλά συγκλίνουν ή και ταυτίζονται, καθώς δεν υπάρχει από τη μια η «απρόσιτη ριζοσπαστικότητα» και από την άλλη η συμβιβασμένη πραγματικότητα.⁵⁹¹ Η άποψη του Foucault, ότι «η εργασία του μετασχηματισμού σε βάθος δεν μπορεί να συντελεστεί παρά μόνο στο ελεύθερο

⁵⁸⁶ Αναφορικά με τη συνοχή των διαφορετικών μορφών αγώνα, ο Foucault παρατηρεί ότι αυτή προκύπτει από την ίδια τη ζωή, είναι ωστόσο σημαντικό να διασφαλίζεται ότι έχει στρατηγικό χαρακτήρα και αναδεικνύει ένα ορθολογικό σχήμα που δεν ξεπέφτει σε γενικόλογες θεωρίες για τον άνθρωπο (Michel Foucault, «Interview de Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 1486).

⁵⁸⁷ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σ. 426 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σ. 178. Ο Deleuze, αναφερόμενος στη θεωρία και στην πρακτική του αριστερισμού παρατηρεί ότι «κινήθηκε τόσο κατά του μαρξισμού όσο και κατά των αστικών αντιλήψεων» και εστίασε στους τοπικούς και ειδικούς αγώνες, «οι συνδέσεις και η απαραίτητη ενότητα των οποίων δεν μπορούσαν πλέον να προκύψουν από διαδικασίες ολοποίησης ή συγκεντροποίησης αλλά [...] με έναν εγκάρσιο τρόπο», επισημαίνοντας όμως ότι βαθμιαία επανέφερε «παλαιές μορφές πολιτικής πρακτικής, του σταλινισμού συμπεριλαμβανομένου» (Gilles Deleuze, *Φουκώ*, *ό.π.*, σσ. 52-53).

⁵⁸⁸ Michel Foucault, «Est-il donc important de penser?», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1000 / ελληνική έκδοση: «Είναι λοιπόν σημαντικό να σκεφτόμαστε;», στου ίδιου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, *ό.π.*, σ. 145.

⁵⁸⁹ «Πρέπει να ξεφύγουμε από το δίλημμα: ή είμαστε υπέρ ή είμαστε κατά. Σε τελική ανάλυση πρέπει να είμαστε απέναντι και όρθιοι. Η συνεργασία με μια κυβέρνηση δε συνεπάγεται ούτε υποταγή ούτε συνολική αποδοχή. Μπορούμε να συνεργαζόμαστε και να είμαστε ταυτόχρονα απείθαρχοι. Σκέπτομαι μάλιστα ότι αυτά τα δύο πράγματα πάνε μαζί», (*ό.π.*, σ. 999). Έχει παρατηρηθεί ότι στον ύστερο Foucault υπάρχει «ένας σισύφειος οπτιμισμός», καθώς η σχέση διακυβέρνησης υπεισέρχεται στη διαδικασία υποκειμενοποίησης των ατόμων και παίρνει τη μορφή ενός αγώνα, όπου το κυβερνώμενο υποκείμενο εμπλέκεται στις αρχές και τους όρους της διακυβέρνησης εσωτερικεύοντας την ορθολογικότητά της, με αποτέλεσμα «η πολιτική να καθίσταται, κατά μία έννοια, υπόλογη στην ηθική» (Colin Gordon, «Governmental Rationality: An Introduction» στο Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (επιμ.), *The Foucault Effect, Studies in Governmentality*, The University of Chicago Press, 1991, σ. 48).

⁵⁹⁰ Michel Foucault, «Est-il donc important de penser?», *ό.π.*, σσ. 999-1000 / «Είναι λοιπόν σημαντικό να σκεφτόμαστε;», *ό.π.*, σσ. 144-145.

⁵⁹¹ *Ο.π.*, σ. 1000 / *ό.π.*, σ. 145.

περιβάλλον που το ανακινεί διαρκώς η συνεχής κριτική», θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πλαίσιο σύνθεσης και για το χώρο της εκπαίδευσης, με την προϋπόθεση ότι η κριτική εργασία δεν θα περιοριστεί στην ανάδειξη των αντιπαραθέσεων συμφερόντων ή στη θεσμική ανάλυση, αλλά θα εργαστεί επί του εαυτού της για τη αλλαγή των τρόπων σκέψης και δράσης.⁵⁹²

⁵⁹² *Ο.π. / ό.π.*, σσ. 145-146.

4.6. Το υποκείμενο των αγώνων

Η θέση του υποκειμένου στους αγώνες συνδέεται στη φουκωική σκέψη με τέσσερα ζητήματα τα οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια: τη σχέση του θεωρητικού λόγου με τις πρακτικές στους χώρους άσκησης της εξουσίας, την έννοια της ρήξης, την προσωπική συμμετοχή στους αγώνες και το ρόλο του διανοουμένου σε αυτούς.

Αναφορικά με την απόσταση των θεωρητικών κειμένων από την πράξη,⁵⁹³ ο Foucault παρατηρεί ότι δεν πρέπει να αναζητούνται οι αποκλίσεις και οι διαφοροποιήσεις της δεύτερης, αλλά να ερευνώνται οι λόγοι των κειμένων που προετοίμασαν την προβληματική πραγματικότητα. Το ερώτημα, «γιατί συμβαίνει κάτι;», δεν μπορεί να απαντηθεί αναγωγικά στο πλαίσιο των ιστορικών αιτίων και να απαλειφθεί ως μια αρνητική συνέπεια του παρελθόντος, αλλά διατυπωμένο θετικά, μέσα από την εξέταση των λειτουργιών που αυτό επιτελεί στο παρόν.⁵⁹⁴ Η επίκληση ενός εξιδανικευμένου προτύπου, από το οποίο αφίσταται μεν η οδυνηρή πραγματικότητα, αυτό όμως διατηρείται αλώβητο, δεν είναι παρά υπεκφυγή.⁵⁹⁵ Η θεωρητική επεξεργασία οφείλει να καταπιάνεται όχι με τη διαμόρφωση ενός συνολικού συστήματος που «διατηρεί τα πάντα στη θέση τους», αλλά με την

⁵⁹³ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», *ό.π.*, σσ. 419-421 / «Εξουσίες και στρατηγικές», *ό.π.*, σσ. 166-169. Ο Foucault συζητά τη σχέση μεταξύ των θεωρητικών κειμένων του κομμουνισμού και της πρακτικής εγκλεισμού του γκουλάγκ. Εδώ αξιοποιούμε τον προβληματισμό του σε σχέση με την εκπαίδευση, τοποθετώντας τον εκτός του συγκεκριμένου πολιτικού πλαισίου.

⁵⁹⁴ Αυτή η μη αναγωγική ανάγνωση μπορεί να περιέχει μια σειρά από ερωτήματα για το χώρο του σχολείου που αποκαλύπτουν τον τύπο του υποκειμένου που συγκροτείται εκεί: «[...] ποια (και τίνος) άποψη για τον κόσμο προσφέρουμε στους μαθητές μας; Ποιος επωφελείται; Ποιος βλάπτεται; Ποια γνώση για τον κόσμο απουσιάζει, υποτάσσεται, απορρίπτεται; Γιατί; Πώς συνδέονται οι μαθητές με καθεμία άποψη; Πώς οι μαθητές μας επωφελούνται από τον τρόπο που τους διδάσκουμε; Πώς βλάπτονται; Συγκεκριμένα, ποιος άλλος επωφελείται ή βλάπτεται; Τι άλλο μπορούμε να κάνουμε επ' αυτού; Μήπως η ικανότητά μας να φανταστούμε τι άλλο θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι η ίδια ενταγμένη σε κάποια κρυμμένα καθεστώτα πέρα από τις καλές προθέσεις μας να προβάλουμε τέτοιες εναλλακτικές; Ποια θα μπορούσαν να είναι τα εμφανή και τα άδηλα αποτελέσματα σχετικά με αυτά τα ζητήματα;» (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, *ό.π.*, σσ. 33-34).

⁵⁹⁵ Η McNicol Jardine εξηγεί σχετικά: «Ως εκπαιδευτικοί, είναι σημαντικό να είμαστε προσεκτικοί απέναντι στα συγκεκριμένα αποτελέσματα [των πρακτικών της εξουσίας] που παρατηρούμε πράγματι ότι βιώνουν οι μαθητές μας. [...] Όταν οι μαθητές δυσκολεύονται με μια άσκηση, είναι πολύ εύκολο να μην αναρωτηθούμε για την ίδια την άσκηση και να βρούμε τι συμβαίνει με το μαθητή για να εξηγήσουμε την αποτυχία ή τη δυσκολία που βλέπουμε. Για παράδειγμα, [...] η αποτυχία ενός συγκεκριμένου μαθητή σε ένα επίσημο διαγώνισμα δεν γίνεται δεκτή ως σχόλιο για το διαγώνισμα, αλλά μόνο ως σχόλιο για τον μαθητή και τις γνωστικές του ικανότητες [...]» (*ό.π.*, σ. 34). Η έμφαση είναι της συγγραφέως. Ο ίδιος μηχανισμός της σύγκρισης με το ιδανικό θεωρητικό πρότυπο βρίσκεται πίσω από την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων ενός σχολείου, όπου η αποτυχία βαραίνει το διδακτικό προσωπικό, τους μαθητές, τις πρακτικές τους, ενώ «[...] ο ίδιος ο μηχανισμός αξιολόγησης παραμένει ανενόχλητος στη μεγαλειώδη, ανώνυμη «ου-τοπικότητά» του» (*ό.π.*, σ. 34).

ανάλυση των συγκεκριμένων μηχανισμών εξουσίας,⁵⁹⁶ με τον εντοπισμό των διασυνδέσεων και των προεκτάσεών τους και με τη σταδιακή οικοδόμηση μιας στρατηγικής γνώσης (savoir).⁵⁹⁷ Ο Foucault επιμένει στην κατασκευή ενός αναλυτικού εργαλείου κατάλληλου να αναδείξει την ιδιαίτερη μορφή των σχέσεων εξουσίας και των αγώνων γύρω από αυτές, όπως επίσης και στη βαθμιαία, στοχαστική διερεύνηση των δεδομένων καταστάσεων, η οποία θα έχει εν μέρει και ιστορική προοπτική.⁵⁹⁸ Στη σκέψη του, η σχέση της θεωρητικής επεξεργασίας με την αγωνιστική δράση και όπως είδαμε προηγουμένως, του κριτικού λόγου με το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα είναι συμπληρωματική.

Ενταγμένο στο πλαίσιο της θεωρίας είναι και ένα είδος σφάλματος το οποίο, κατά τον Foucault, εμφανίζεται πολύ συχνά στη μεταεγελιανή σκέψη, «η ανάλυση της παρούσας στιγμής σα να ήταν ακριβώς, μέσα στην ιστορία, η στιγμή της ρήξης, ή της αποκορύφωσης, ή της εκπλήρωσης, ή της αυγής που επιστρέφει».⁵⁹⁹ Πρέπει, αναφέρει χαρακτηριστικά, να αντιμετωπίσουμε με σεμνότητα την αντίληψη που τοποθετεί στο παρόν μας την καθοριστική ιστορική στιγμή, στην οποία «τα πάντα ολοκληρώνονται και τα πάντα ξαναρχίζουν», παράλληλα όμως πρέπει «να θέσουμε στον εαυτό μας το ερώτημα: σε τι συνίσταται το σήμερα;».⁶⁰⁰ Η απόπειρα αυτή αναδιατυπώνει το καντιανό ερώτημα για το περιεχόμενο του Διαφωτισμού, ορίζοντας ως καθήκον της φιλοσοφίας «να πει τι είναι το σήμερα και τι είμαστε «εμείς σήμερα»», γιατί, όσο το σήμερα δεν διαφέρει από το χθες, ώστε θεωρείται γνωστό

⁵⁹⁶ Καθώς ένα καθεστώς γνώσης έχει την ευχέρεια να επιλέγει και να διαμορφώνει εκείνα τα δεδομένα που επιβεβαιώνουν εμπειρικά τις αφ' υψηλού θεωρήσεις που επιβάλλει, η κριτική αντιμετώπιση των ζητημάτων της εκπαίδευσης δεν πρέπει να ξεκινά από την εξέταση των συνθηματολογικών διακηρύξεων της εξουσίας, αλλά από την επίπτωση που έχουν στο μικροσύστημα του σχολείου και της τάξης (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σσ. 35-36).

⁵⁹⁷ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», ό.π., σ. 427 / «Εξουσίες και στρατηγικές», ό.π., σ. 181. Ο Foucault προειδοποιεί ότι η συνάρθρωση της εξουσίας και της γνώσης στο ίδιο λόγο, δημιουργούν «[...] ένα ασταθές παιχνίδι, όπου ο λόγος μπορεί να είναι ταυτοχρόνως εργαλείο και αποτέλεσμα εξουσίας, αλλά και εμπόδιο, αντέρεισμα, σημείο αντίστασης και αφετηρία για μια αντιτιθέμενη στρατηγική» (Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1. Η Βούληση για Γνώση*, ό.π., σσ. 118-119). Στο πλαίσιο αυτό η McNicol Jardine παρατηρεί: «Η γλώσσα που χρησιμοποιείται από τους εκπαιδευτικούς για να δώσουν φωνή στις ανησυχίες τους αναφορικά με τα καθεστάτα της εξουσίας, πρέπει να είναι τακτική, ευφυής, στοχαστική και ευαίσθητη σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο μιλάμε, με τον τρόπο που τα λόγια μας μπορούν να κατανοηθούν και με τις συνέπειες της κατεύθυνσης που ακολουθούμε. [...] Οι στρατηγικές μας δεν πρέπει να είναι ουτοπικές και αφηρημένες, αλλά πρέπει να είναι κατάλληλες για τις περιστάσεις στις οποίες εμπλεκόμαστε» (Gail McNicol Jardine, *Foucault and Education*, ό.π., σ. 37).

⁵⁹⁸ Michel Foucault, «Pouvoirs et Stratégies», ό.π., σ. 427 / «Εξουσίες και στρατηγικές», ό.π., σ. 181.

⁵⁹⁹ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», ό.π., σ. 1267 / «Δομισμός και μεταδομισμός», ό.π., σ. 185.

⁶⁰⁰ Ό.π. / ό.π., σ. 186.

και αδιάφορο, άλλο τόσο –και αυτή είναι μια κεντρική φουκωϊκή θέση– *δεν είναι ποτέ εντελώς ίδιο με αυτό*, ώστε είναι άγνωστο και γι' αυτό ερεθιστικό.⁶⁰¹ Επίσης η απάντηση στο ερώτημα για το «εύθραυστο» σήμερα, πρέπει να συλλαμβάνει «από πού και πώς αυτό που υφίσταται θα μπορούσε να μην είναι αυτό που είναι», δηλαδή να μην παραμένει μια στατική αποτύπωση του υπάρχοντος, αλλά μια διερεύνηση της δυνατότητας να μετασχηματιστεί ως ένα «δυναμικό ρήγμα» προς ένα «χώρο ελευθερίας».⁶⁰²

«Κάθε φορά που επιχειρήσα να κάνω μια θεωρητική εργασία, αυτό έγινε με βάση τα στοιχεία της δικής μου εμπειρίας: πάντα σε σχέση με διαδικασίες που έβλεπα να εξελίσσονται γύρω μου. [...] πίστευα ότι αναγνωρίζω στα πράγματα που έβλεπα [...] ρωγμές, υπόκωφες δονήσεις, δυσλειτουργίες [...]»,⁶⁰³ αναφέρει ο Foucault, τονίζοντας τη σημασία της προσωπικής εμπλοκής του υποκειμένου στις εντάσεις και τις συγκρούσεις των αγώνων· ακόμα και η θεωρητική διερεύνηση προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή. Στο βαθμό που το ζητούμενο μιας ιστορικής εργασίας είναι να έχει πολιτική χρησιμότητα και αποτελεσματικότητα, είναι απαραίτητη η προσωπική ανάμειξη⁶⁰⁴ στους αγώνες και στις αντιπαραθέσεις που εκδηλώνονται σε κάθε χώρο ο οποίος αποτελεί αντικείμενο έρευνας.⁶⁰⁵ Ακόμα περισσότερο, δεν αρκεί η θεωρητική τοποθέτηση για να χαρακτηριστεί η προσωπική στάση κάποιου, αλλά η πρακτική του, το *ήθος* του (*êthos*).⁶⁰⁶ Η γενεαλογική προσέγγιση προϋποθέτει την άμεση πρακτική εμπειρία που τροφοδοτεί την ιστορική έρευνα, ακριβώς ως λειτουργία των συγκεκριμένων αγώνων και όχι ως μια καθολική απόπειρα επιστημονικής ερμηνείας

⁶⁰¹ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σ. 1267 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 186. Η έμφαση είναι δική μου. Ίσως στο ερώτημα θα έπρεπε να περιληφθεί, εμπλουτίζοντας την τέταρτη αρχή των ετεροτοπιών, εκτός από τη χρονική και η χωρική παράμετρος της υποκειμενοποίησης. Θυμίζουμε ότι ο Foucault κάνει λόγο για την ολοκλήρωση των ετεροτοπιών, όταν συνοδεύονται από τη ρήξη με τον παραδοσιακό χρόνο και διανοίγονται στις «ετεροχρονίες» (Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1578 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σ. 265).

⁶⁰² Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σσ. 1267-1268 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σσ. 186-187.

⁶⁰³ Michel Foucault, «Est-il donc important de penser?», *ό.π.*, σσ. 1000-1001 / «Είναι λοιπόν σημαντικό να σκεφτόμαστε;», *ό.π.*, σ. 146.

⁶⁰⁴ «Προσπάθησα να κάνω πράγματα τα οποία συνεπάγονταν μια στράτευση προσωπική, σωματική και πραγματική και έθεταν τα προβλήματα με όρους συγκεκριμένους, ακριβείς, προσδιορισμένους στο εσωτερικό μιας δεδομένης κατάστασης», αναφέρει ο Foucault, μιλώντας για τη δράση του μετά το Μάη του '68 (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 899 / «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», *ό.π.*, σσ. 292-293).

⁶⁰⁵ Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σ. 29 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», *ό.π.*, σσ. 86-87.

⁶⁰⁶ Michel Foucault, «Politique et éthique: une interview», *ό.π.*, σσ. 1404-1405 / «Πολιτική και ηθική», *ό.π.*, σ. 124. Η έμφαση είναι του Foucault.

ή κριτικής.⁶⁰⁷ Με αυτό το δεδομένο, είναι ζήτημα των άμεσα εμπλεκόμενων στις συγκρούσεις της εξουσίας που διαπερνούν έναν χώρο, να τις αντιμετωπίσουν και να κατασκευάσουν, σε κάθε πεδίο, τα εργαλεία της αντιπαράθεσης.⁶⁰⁸ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, πρέπει να διαφυλάσσεται η ελευθερία επιλογής των αγώνων στους οποίους εμπλέκεται κάποιος, εφόσον αυτό αποτελεί τμήμα της υποκειμενικότητάς του και ταυτόχρονα δυσχεραίνει την κατηγοριοποίησή του από την εξουσία.⁶⁰⁹

Ένα κρίσιμο ζήτημα, στο οποίο ο Foucault επανέρχεται,⁶¹⁰ είναι ο ρόλος του διανοούμενου⁶¹¹ σε σχέση με την άσκηση της εξουσίας. Στη χωροθεσία των ρωγμών,⁶¹² δρα το πρόσωπο που ονομάζει ειδικό διανοούμενο (*intellectuel spécifique*),⁶¹³ ασκώντας μια πρόδηλα πρακτική εργασία,⁶¹⁴ καθώς εντάσσεται σε έναν συγκεκριμένο τομέα ζωής ή εργασίας (κατοικία, νοσοκομείο, εργαστήριο, πανεπιστήμιο / εκπαίδευση, σχέσεις), γεγονός που του παρέχει μίαν άμεση,

⁶⁰⁷ Michel Foucault, «Questions à Michel Foucault sur la géographie», *ό.π.*, σ. 29 / «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», *ό.π.*, σ. 87.

⁶⁰⁸ *Ό.π.*, σ. 30 / *ό.π.*, σ. 88.

⁶⁰⁹ Michel Foucault, «Interview de Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 1486.

⁶¹⁰ Τρεις συζητήσεις του σχετικές με το θέμα: Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σσ. 1174-1183, / «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σσ. 27-43, Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 154-160 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σσ. 28-37 και Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 904-909 / «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», *ό.π.*, σσ. 301-309.

⁶¹¹ Ο Foucault αναφέρει σχηματικά ότι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ως σήμερα «οι νέες μορφές ανάλυσης [και] τα νέα εννοιολογικά πλαίσια» προήλθαν διαδοχικά από τα κοινοβούλια, τις συλλογικότητες (συνδικάτα, κόμματα, συνεταιρισμούς), από ανθρώπους σαν τον Keynes και ορισμένους άλλους διανοούμενους, πανεπιστημιακούς και διοικητικούς, διαπιστώνει όμως ότι τα τελευταία χρόνια «η κρίση που διανύουμε [...] δεν έχει προκαλέσει τίποτα ενδιαφέρον ή καινούργιο σε αυτούς τους κύκλους» και προσθέτει ότι οι απαντήσεις «[...] θα έπρεπε μάλλον να προέλθουν από εκείνους που προσπαθούν να αντισταθμίσουν το προνόμιο του κράτους και να συγκροτήσουν αντι-εξουσίες» (Michel Foucault, «Un système finit face à une demande infinie», *ό.π.*, σσ. 1192-1193 / «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμετώπιζε με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», *ό.π.*, σσ. 332-333).

⁶¹² Θανάσης Λάγιος, Stirner – Nietzsche – Foucault, *Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 242.

⁶¹³ Ο ειδικός διανοούμενος αντιδιαστέλλεται με τον καθολικό διανοούμενο (*intellectuel universel*) του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, ο οποίος προήλθε από «τον άνθρωπο της δικαιοσύνης, [...] του νόμου, αυτόν που στην εξουσία, στο δεσποτισμό, στις καταχρήσεις, στην αλαζονεία του πλούτου αντιπαράτασσε την καθολικότητα της δικαιοσύνης και την ισότητα ενός ιδεώδους νόμου» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 156 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 31). Ο καθολικός διανοούμενος, του τύπου του Sartre ή του Bourdieu «παίρνει θέση χάριν ενός ιδεώδους της κοινωνίας ή ενός νοήματος της ιστορίας», όμως για τον Foucault, η ««αριστερή» σκέψη που αποβλέπει στην αληθινή δημοκρατία, στο τέλος της ιστορίας» δεν υφίσταται, αφού γι' αυτόν η ιστορία δεν αποτελεί εκδίπλωση μιας ολότητας (Πωλ Βεν, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, *ό.π.*, σ. 144).

⁶¹⁴ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σ. 1268 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 187.

καθημερινή εμπλοκή με συγκεκριμένα προβλήματα και πραγματικούς αγώνες απέναντι στην κυριαρχία των εταιρειών, των μηχανισμών του κράτους και της καταστολής καθώς και του οικονομισμού.⁶¹⁵ Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο διανοούμενος έπαψε να παίζει το ρόλο του εκφραστή της αλήθειας για λογαριασμό των μαζών, όντας «λίγο στην εμπροσθοφυλακή και λίγο στο πλάι» τους, όπως έπραττε σε παλαιότερες εποχές.⁶¹⁶ Αντίθετα, δρα πλέον και αυτός ως τμήμα του πλέγματος εξουσίας που παρεμποδίζει και ακυρώνει αυτό το λόγο (discours) και ο ρόλος του είναι «να αγωνίζεται ενάντια στις μορφές της εξουσίας, εκεί όπου ο ίδιος είναι διαδοχικά το αντικείμενο και το μέσον: στην τάξη της «γνώσης», της «αλήθειας» της «συνείδησης», του «λόγου»». ⁶¹⁷ Εργαζόμενος στην τάξη της σκέψης εξετάζει τη δυνατότητα της απελευθέρωσής της, καθιστώντας ορατές τις συγκρούσεις και τις αντιπαραθέσεις, ώστε να αναδυθεί το επείγον και δυσεπίτευκτο του μετασχηματισμού που θα έχει «ως προσωρινό περίγραμμα μια μεταρρύθμιση». ⁶¹⁸ Σε αυτή την περίπτωση, η θεωρία δεν αντιδιαστέλεται με την πρακτική, αλλά είναι η ίδια μια τοπική, μη ολοποιήσιμη πρακτική, ένας επιχώριος αγώνας που επιδιώκει να αποκαλύψει την αδιόρατη λειτουργία της μικροεξουσίας.⁶¹⁹ Η θεωρία λοιπόν δεν είναι ένας διαφωτισμός της συνείδησης από απόσταση ασφαλείας ούτε μια

⁶¹⁵ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 154 / «Αλήθεια και εξουσία», *ό.π.*, σ. 29.

⁶¹⁶ Ο Foucault, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, θέτει ως χρονική τομή γι' αυτό τον τύπο διανοούμενου τα γεγονότα του γαλλικού Μάη (Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1176 / «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σσ. 29-30). Η εκδοχή του διανοούμενου που αποτελεί «το αντίγραφο και ταυτόχρονα το άλλοθι του πολιτικού κόμματος» καταδικάζεται αυστηρά από τον Foucault ο οποίος επιμένει στην κριτική του λειτουργία: «[...] ο ρόλος του διανοούμενου σήμερα δεν είναι να νομοθετεί, να προτείνει λύσεις, να προφητεύει, γιατί κατ' αυτό τον τρόπο, θα συμβάλει οπωσδήποτε στη λειτουργία μιας καθορισμένης κατάστασης εξουσίας που πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να υποβληθεί σε κριτική. [...] Ο ρόλος μου είναι να θέτω ερωτήματα με τρόπο αποτελεσματικό, πραγματικό, με τη μεγαλύτερη δυνατή αυστηρότητα, με τη μεγαλύτερη δυνατή συνθετικότητα και δυσκολία, ώστε η λύση να μη γεννιέται «με τη μία» στο κεφάλι κάποιου διανοούμενου μεταρρυθμιστή ή ακόμα στην κεφαλή του πολιτικού γραφείου ενός κόμματος» (Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σσ. 905-906 / «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», *ό.π.*, σσ. 303-304).

⁶¹⁷ Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1176 «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σ. 30.

⁶¹⁸ Michel Foucault, «Est-il donc important de penser?», *ό.π.*, σ. 1000 / «Είναι λοιπόν σημαντικό να σκεφτόμαστε;», *ό.π.*, σσ. 145-146.

⁶¹⁹ Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1176 / «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σ. 30. Στη συνέχεια της συζήτησης ο Deleuze συγκρίνει τη θεωρία με εργαλειοθήκη, κατά τη γνωστή μεταφορά που αποδίδει και την πρόθεση του Foucault για τη χρήση του έργου του.

αναξιοπρεπής αντιπροσώπευση των άλλων, αλλά ο έμπρακτος αγώνας για την υπονόμηση και την κατάληψη της εξουσίας μαζί τους.⁶²⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, ο διανοούμενος δεν μπορεί να δώσει συμβουλές ούτε να σχεδιάσει την τακτική και τους στόχους της αγωνιστικής πρακτικής, γιατί αυτό αφορά εκείνους που μάχονται, μπορεί όμως να προσφέρει τα εργαλεία για την ανάλυση των λειτουργιών της εξουσίας.⁶²¹ Η εργασία του, «να περιγράφει αυτό που υπάρχει εμφανίζοντάς το ως κάτι που θα μπορούσε να μην υπάρχει, ή που θα μπορούσε να μην υπάρχει όπως είναι»,⁶²² έχει «απελευθερωτικό» χαρακτήρα, γιατί αποκαλύπτει ότι το ορθολογικό είναι το ενδεχομενικό που παρουσιάζεται ως αναγκαίο στις διάφορες μορφές ορθολογικότητας.⁶²³ Η ορθολογικότητα μοιάζει με περιστρεφόμενη πόρτα, είναι αναγκαία και αναπόφευκτη, αλλά ταυτόχρονα εμπριέχει κινδύνους και ο διανοούμενος έχει καθήκον να κινηθεί κριτικά σε αυτό το μεταίχμιο όπου ένας ανορθολογισμός είναι την ίδια στιγμή μια μορφή ορθολογικότητας.⁶²⁴ Ακόμα, η δυνατότητά του να «απεμπλέκεται» (*se déprendre*) από τον εαυτό του, χρησιμοποιώντας «έναν τύπο γνώσης και ανάλυσης» που προέρχεται από το χώρο της εργασίας του, ώστε να τροποποιεί όχι μόνο τη σκέψη των άλλων, αλλά και τη δική του –και αυτό συνιστά το λόγο της ύπαρξής του– του προσδίδει μια *ηθική διάσταση* και κατ' επέκταση έναν παιδαγωγικό ρόλο.⁶²⁵ Η παρέμβαση αυτή δεν προέρχεται από μια «ξαφνική επιφοίτηση», αλλά είναι ένας «επιμελής μετασχηματισμός», μια «επεξεργασία του εαυτού από τον εαυτό», με την έννοια μιας βραδείας και επίμοχθης τροποποίησής του, που υποκινείται από τη διαρκή μέριμνα για την αλήθεια.⁶²⁶ «Η υποχρέωση του λέγειν το αληθές είναι μια εργασία ατελεύτητη», υπογραμμίζει ο Foucault, και ο σεβασμός αυτής της αρχής δεν

⁶²⁰ *Ό.π.*, σσ. 1176-1177 / *ό.π.*, σ. 30. Σε αυτό το σημείο της συζήτησης, ο Deleuze παρατηρεί ότι η αντιπροσώπευση οδηγεί μέσα από τις μεταρρυθμίσεις σε μια νέα κατανομή της εξουσίας και εντέλει σε νέα καταπίεση και ότι σε ένα εύθραυστο κοινωνικό σύστημα χωρίς ανοχές, η αδιαμεσολάβητη διεκδίκηση ακόμα και των αιτημάτων των παιδιών ενός νηπιαγωγείου, θα αρκούσε «για να τινάζει στον αέρα ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα».

⁶²¹ Michel Foucault, «Pouvoir et corps», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 1627 / «Εξουσία και σώμα», *ό.π.*, σ. 81.

⁶²² Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σ. 1268 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 187.

⁶²³ *Ό.π.*

⁶²⁴ Michel Foucault, «Espace, savoir et pouvoir», *ό.π.*, σ. 1098 / «Χώρος, γνώση και εξουσία», *ό.π.*, σ. 62.

⁶²⁵ Michel Foucault, «Le souci de la vérité», *ό.π.*, σ. 1494 / «Η μέριμνα για την αλήθεια», *ό.π.*, σ. 222. Η έμφαση είναι δική μου.

⁶²⁶ *Ό.π.* / *ό.π.*, σσ. 222-223. Η έμφαση είναι δική μου.

μπορεί να υποκύψει σε καμία αξίωση της εξουσίας, εκτός αν η τελευταία «επιβάλει τη σιωπή του καταναγκασμού».⁶²⁷ Ο διανοούμενος δεν υποβάλλει το πρακτέο ούτε διαπλάθει τη βούληση των άλλων, αλλά όπως ήδη αναφέραμε,⁶²⁸ οι αναλύσεις του προετοιμάζουν την αναπροβληματοποίηση (reproblématisation) που θα αναδείξει μια νέα πολιτική βούληση.⁶²⁹ Κατά συνέπεια, αν η κατηγοριοποίηση και η ταξινόμηση των ατόμων, επιτρέπουν την εκδήλωση της μικροεξουσίας που επιδιώκει την αποτελεσματικότητα μέσω της πειθαρχίας,⁶³⁰ η εργασία πεδίου του διανοούμενου «στον τόπο των ρηγμάτων», είναι, αντιστρόφως, η αναλυτική αυτής της μικροφυσικής⁶³¹ και η υποκείμενη θεωρία της «το τοπικό σύστημα» ενός αγώνα.⁶³² Οι μορφές ορθολογικότητας που χρησιμοποιούνται στη διαδικασία κυριαρχίας, στη γνώση (connaissance) ή στην τεχνική, μπορούν να αναλυθούν, ώστε να καταδειχθεί ο τρόπος της δημιουργίας, άρα και της αναίρεσής τους, υποστηρίζει ο Foucault.⁶³³

Στην τυχόν αντίρρηση, ότι ο εκπαιδευτικός δεν αποτελεί την τυπική εκδοχή του διανοούμενου, θα παραθέσουμε το σκεπτικό που διατυπώνει ο Foucault αναφορικά με τους αγώνες: «αν αγωνιζόμαστε κατά της εξουσίας, τότε όλοι αυτοί που ασκείται πάνω τους καταχρηστικά η εξουσία, όλοι αυτοί που την αντιλαμβάνονται ως κάτι αφόρητο μπορούν να αρχίσουν τον αγώνα εκεί όπου βρίσκονται, ξεκινώντας ο καθένας από τη δική του δραστηριότητα (ή παθητικότητα)».⁶³⁴ Και επιπλέον, αν η πολυπλοκότητα των προβλημάτων δεν επιδέχεται μια εύκολη λύση, αν πρόκειται «να χρειαστούν δεκάδες χρόνια εργασίας στο επίπεδο της βάσης με τα πρόσωπα που εμπλέκονται άμεσα, αποδίδοντάς τους το

⁶²⁷ *Ο.π.*, σ. 1497 / *ό.π.*, σ. 227.

⁶²⁸ Βλ. σημ. 224.

⁶²⁹ Michel Foucault, «Le souci de la vérité», *ό.π.*, σσ. 1495-1496 / «Η μέριμνα για την αλήθεια», *ό.π.*, σ. 224.

⁶³⁰ Michel Foucault, Επιτήρηση και Τιμωρία, *Η Γέννηση της Φυλακής*, *ό.π.*, σ. 170.

⁶³¹ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σσ. 1268-1269 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 188.

⁶³² Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1177 / «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σ. 30.

⁶³³ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σσ. 1268-1269 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σσ. 187-188. Προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να λειτουργήσει και η ιστορία είτε ως επιστήμη, είτε ως διδακτικό αντικείμενο, δείχνοντας ότι «αυτό που υπάρχει δεν υπήρχε ανέκαθεν» και ότι το φαινομενικά προφανές παράγεται από τυχαίες συναντήσεις μέσα στην αβέβαιη πορεία της (*ό.π.*, σ. 1268 / *ό.π.*, σ. 187).

⁶³⁴ Michel Foucault, «Les intellectuels et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1183 / «Διανοούμενοι και εξουσία», *ό.π.*, σσ. 41-42. Σε κάθε εστία εξουσίας, όταν όσοι την υφίστανται παίρνουν το λόγο και μιλούν δημόσια για να καταγγείλουν τι συμβαίνει, ξεκινά μια μορφή αγώνα για την αντιστροφή της και τη διεξαγωγή άλλων αγώνων (*ό.π.*, σ. 1181 / *ό.π.*, σ. 38).

δικαίωμα στο λόγο [parole]», αν «είναι θεμιτή μια κοινή επεξεργασία μέσα από συγκεκριμένα ερωτήματα, δύσκολες περιπτώσεις, ανατρεπτικά κινήματα, στοχασμούς και μαρτυρίες», αν αντί της ανέφικτης λύσης αναδιατυπωθούν τα δεδομένα του προβλήματος, ώστε να ανανεωθεί η αντίληψή μας γι' αυτό και τέλος αν η εργασία στο εσωτερικό της κοινωνίας γίνει χωρίς τη διαμεσολάβηση «ειδικών» και «εκπροσώπων»,⁶³⁵ τότε υπάρχει θέση για όλους όσους ανήκουν στο χώρο της εκπαίδευσης να συμμετάσχουν στους αγώνες που τους αφορούν. Ο Foucault αντιδρά στην άποψη ότι υπάρχει ένα ρήγμα μεταξύ της ιστορίας των κοινωνιών και της ιστορίας των ιδεών τους, αναφέροντας εμφατικά: «όλοι οι άνθρωποι σκέπτονται και ταυτόχρονα δρουν. Ο τρόπος που οι άνθρωποι δρουν και αντιδρούν συνδέεται με ένα τρόπο σκέψης και αυτός ο τρόπος σκέψης συνδέεται φυσικά με την παράδοση».⁶³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, ο εκπαιδευτικός είναι σε θέση να αλλάξει κάτι στη σκέψη και κατά συνέπεια στη δράση των νέων παιδιών, αν τους δείξει «ότι είναι πολύ πιο ελεύθεροι απ' όσο νομίζουν, ότι θεωρούν αληθινά και προφανή κάποια θέματα που κατασκευάστηκαν σε μια ιδιαίτερη ιστορική στιγμή και ότι αυτή η υποτιθέμενη προφάνεια μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο κριτικής και να αναιρεθεί».⁶³⁷ Η εργασία του μπορεί επίσης να τους δείξει ότι «πολλά πράγματα που είναι μέρος του οικείου τους περιβάλλοντος και τα θεωρούν καθολικά δεν είναι παρά το αποτέλεσμα πολύ συγκεκριμένων ιστορικών μεταβολών».⁶³⁸ Η υπέρβαση της αντίληψης ότι η ανθρώπινη ύπαρξη διέπεται από μια καθολική αναγκαιότητα θα καταδείξει «τον αυθαίρετο χαρακτήρα των θεσμών» και θα υποδείξει «ποιο χώρο ελευθερίας έχουμε στη διάθεσή μας ακόμα [και] ποιες αλλαγές μπορούν ακόμα να πραγματοποιηθούν».⁶³⁹

⁶³⁵ Michel Foucault, «Entretien avec Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 906 / «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ», *ό.π.*, σσ. 304-305.

⁶³⁶ Michel Foucault, «Vérité, pouvoir et soi», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1600.

⁶³⁷ *Ό.π.*, σ. 1597.

⁶³⁸ *Ό.π.*, σσ. 1597-1598.

⁶³⁹ *Ό.π.*, σ. 1598.

4.7. Ετεροτοπία και επιμέλεια εαυτού

Στο πλαίσιο της αναφοράς στο ρόλο του διανοουμένου στους αγώνες, έγινε πριν λόγος για την «επεξεργασία του εαυτού από τον εαυτό», ως μια δύσκολη τροποποίηση που οφείλεται στη διαρκή μέριμνά του για την αλήθεια. Τα στοιχεία αυτό μπορεί να συνδεθεί με τη μορφή της εξουσίας την οποία αντιμάχονται οι αγώνες και επιχειρεί να παρέμβει στην άμεση καθημερινότητα των ατόμων, να τα εντάξει σε κατηγορίες, να τους αποδώσει μια ταυτότητα και να τους επιβάλει ένα κανόνα αλήθειας, να τους θέσει όρια και να τα περιχαρακώσει, με ένα λόγο να τα μετασχηματίσει σε «υποκείμενα» κατά δύο έννοιες: «υποταγμένα στον άλλο μέσα από τον έλεγχο και την εξάρτηση και προσκολλημένα στην ίδια τους την ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της γνώσης του εαυτού τους».⁶⁴⁰ Από αυτή την άποψη, οι αγώνες μπορούν να θεωρηθούν προαπαιτούμενα⁶⁴¹ μιας απελευθέρωσης που θα επιτρέψει την εκδήλωση των πρακτικών ελευθερίας μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας που ασκούνται μεταξύ των ατόμων στην οικογένεια, στην παιδαγωγική διαδικασία, στην πολιτική.⁶⁴² Αν το πρόβλημα της εκπαίδευσης τεθεί με τους όρους της προβληματοποίησης του υποκειμένου της, αναδεικνύεται η δυνατότητα της εναντίωσης, εφόσον «μιλώντας για μια «σχέση με τον εαυτό του» δεν μιλάμε για μια πρόσκληση του κάθε ατόμου να υποχωρήσει στο εγώ του, αλλά [...] για μια πρόσκληση να θέσει το ζήτημα της εξουσίας με ένα διαφορετικό τρόπο: ποια είναι αυτή η σχέση με τον εαυτό σου βάσει της οποίας θα επιτρέψεις στον εαυτό σου να εκτελέσει ή να αρνηθεί μια εντολή; Μόλις θέσουμε το ερώτημα των λόγων της υπακοής, είμαστε στη σφαίρα της δικαιολόγησης της εξουσίας. Ο Φουκώ θέτει το ζήτημα των τρόπων της υπακοής, διότι αυτό το επίπεδο εξέτασης συνεπάγεται τη δυνατότητα της ανυπακοής».⁶⁴³

Αναγνωρίζοντας ακριβώς τους περιορισμούς που έθετε στη δυνατότητα αντίστασης η προγενέστερη έμφαση στην κυριαρχία της πειθαρχικής εξουσίας, ο

⁶⁴⁰ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1046/ «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 81.

⁶⁴¹ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *ό.π.*, σ. 1530 / «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *ό.π.*, σ. 356.

⁶⁴² *Ό.π.*, σ. 1529 / *ό.π.*, σ. 355.

⁶⁴³ Frédéric Gros, «Η κληρονομιά του Φουκώ», συνέντευξη του Frédéric Gros στον Nicolas Truong, *ό.π.*

Foucault στο ύστερο έργο του «μετατοπίστηκε»⁶⁴⁴ από τη μελέτη του εξαναγκασμού του σώματος στη μελέτη του εαυτού,⁶⁴⁵ αναζητώντας «μια πρακτική αυτοδιαμόρφωσης του υποκειμένου».⁶⁴⁶ Αυτή η αναζήτηση περιλαμβάνει δύο έννοιες προερχόμενες από το λεξιλόγιο του Διαφωτισμού, την «κριτική» και την «αυτονομία», στις οποίες προσδίδεται νέο περιεχόμενο,⁶⁴⁷ καθώς σήμερα δεν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το «πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό και φιλοσοφικό» πρόβλημα να απελευθερωθεί το άτομο από τους θεσμούς του Κράτους, «αλλά να απελευθερωθούμε εμείς από το Κράτος και από τον τύπο εξατομίκευσης που συνδέεται με αυτό».⁶⁴⁸ Η κριτική παύει να αναφέρεται σε μια ρυθμιστική αλήθεια και μεταβάλλεται σε προϋπόθεση μιας οντολογίας του εαυτού, ενώ η αυτονομία συμπίπτει με την πολιτική αντίσταση ή εναντίωση και την αμφισβήτηση της ταυτότητας που αποδίδεται σε κάποιον,⁶⁴⁹ αναζήτηση η οποία μπορεί να συσχετιστεί άμεσα με το είδος της αυτοδιαμορφωτικής δραστηριότητας⁶⁵⁰ που ο Foucault αποκαλούσε τεχνολογίες του εαυτού.⁶⁵¹ Ο ίδιος τις περιγράφει ως «διαδικασίες [...] που προτείνονται ή επιβάλλονται στα άτομα για να καθορίσουν την ταυτότητά τους, να τη διατηρήσουν ή να τη μετασηματίσουν σύμφωνα με έναν ορισμένο αριθμό σκοπών και χάρη σε σχέσεις κυριαρχίας του εαυτού στον εαυτό ή γνώσης του εαυτού

⁶⁴⁴ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *ό.π.*, σ. 1528 / «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας» (*ό.π.*, σ. 352).

⁶⁴⁵ Η αλλαγή της οπτικής εκφράστηκε στους δύο πρώτους τόμους της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*. Ο Foucault αναφέρει ότι τον απασχόλησαν διαχρονικά τρεις μείζονες τύποι προβλημάτων, της αλήθειας, της εξουσίας και της ατομικής διαγωγής και προσθέτει: «Αυτοί οι τρεις τομείς εμπειρίας δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά ο ένας σε σχέση με τους άλλους [...] Αυτό που με ενόχλησε στα προηγούμενα βιβλία είναι ότι εξέτασα τις δύο πρώτες εμπειρίες χωρίς να συνυπολογίσω την τρίτη» (Michel Foucault, «Le retour de la morale», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1516 / ελληνική έκδοση: «Η επιστροφή της ηθικής», στον ίδιο, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, *ό.π.*, σσ. 230-231).

⁶⁴⁶ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *ό.π.*, σ. 1528 / «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *ό.π.*, σ. 352.

⁶⁴⁷ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, *ό.π.*, σ. 15.

⁶⁴⁸ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1051 / «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 86. Η υπογράμμιση είναι του Foucault.

⁶⁴⁹ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, *ό.π.*, σ. 15.

⁶⁵⁰ «[...] δεν υπάρχει ένα υποκείμενο υπέρτατο, ιδρυτικό, μια καθολική μορφή υποκειμένου που θα το βρίσκαμε παντού. [...] αντίθετα το υποκείμενο συγκροτείται μέσω πρακτικών καθυπόταξης [assujettissement], ή, με πιο αυτόνομο τρόπο, μέσω πρακτικών απελευθέρωσης, ελευθερίας, όπως στην Αρχαιότητα, αρχίζοντας, ασφαλώς, από έναν αριθμό κανόνων, υφών, συμβάσεων που βρίσκουμε στο πολιτισμικό περιβάλλον» (Michel Foucault, «Une esthétique de l'existence», *ό.π.*, σ. 1552 / «Μια αισθητική της ύπαρξης», *ό.π.*, σ. 251).

⁶⁵¹ Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.) *Technologies of the Self, A seminar with Michel Foucault*, *ό.π.*, σ. 18 και Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας, 2. Η χρήση των ηδονών*, *ό.π.*, σ. 19.

από τον εαυτό»,⁶⁵² αναφέρεται, δηλαδή, σε «ενστόχαστες και εκούσιες πρακτικές» με τις οποίες οι άνθρωποι προβληματοποιούν τον εαυτό τους και τις πράξεις τους προκειμένου «όχι μόνο [να] ορίζουν κανόνες διαγωγής, αλλά [να] επιδιώκουν να αλλάξουν αυτοί οι ίδιοι, να τροποποιηθούν ως προς την ενικότητα του είναι τους και να μετατρέψουν τη ζωή τους σε έργο που διέπεται από ορισμένες αισθητικές αξίες και ανταποκρίνεται σε ορισμένα κριτήρια ύφους».⁶⁵³ Πρόκειται για μια ασκητική δραστηριότητα η οποία εντάσσει την παράμετρο της ηθικής στην καθημερινή πρακτική⁶⁵⁴ και συνεπάγεται «τη συγκρότηση του εαυτού ως «ηθικού υποκειμένου», στο πλαίσιο της οποίας το άτομο [...] δρα επί του εαυτού του, επιχειρεί να γνωρίσει τον εαυτό του, να τον ελέγξει να τον υποβάλλει σε δοκιμασίες, να τον τελειοποιήσει, να τον μετασχηματίσει».⁶⁵⁵

Είναι γεγονός ότι αυτή η προσέγγιση που προέρχεται από την ανάλυση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού δεν αποτελεί μια άμεση επιλογή για το παρόν, καθώς ο Foucault αρνείται κατηγορηματικά ότι είναι δυνατή η υιοθέτηση των λύσεων της αρχαίας ηθικής ως σύγχρονων εναλλακτικών⁶⁵⁶ και τονίζει τη σημασία που έχει σήμερα όχι το κακό (*mauvais*), αλλά το επικίνδυνο (*dangereux*), γιατί μας κινητοποιεί να δρούμε συνεχώς εναντίον του, υιοθετώντας μια «πεσιμιστική υπερ-

⁶⁵² Michel Foucault, «Subjectivité et vérité», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 1032.

⁶⁵³ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας, 2. Η χρήση των ηδονών*, ό.π., σσ. 18-19.

⁶⁵⁴ Σύμφωνα με τη διατύπωση από την *Ιστορία της σεξουαλικότητας*: «δεν υπάρχει επιμέρους ηθική δράση που να μην αναφέρεται στην ενότητα μιας ηθικής διαγωγής· δεν υπάρχει ηθική διαγωγή που να μην παρακινεί στη συγκρότηση του εαυτού μας ως ηθικού υποκειμένου· ούτε και συγκρότηση ηθικού υποκειμένου [...] χωρίς κάποια «ασκητική» ή «πρακτική του εαυτού μας» που να στηρίζει τα παραπάνω» (ό.π., σ. 39).

⁶⁵⁵ Ο.π.

⁶⁵⁶ Όπως γράφει χαρακτηριστικά, «[...] δεν μπορείτε να βρείτε τη λύση ενός προβλήματος στη λύση ενός άλλου προβλήματος που τέθηκε σε μια άλλη εποχή από διαφορετικούς ανθρώπους», για να καταλήξει στη συνέχεια: «Νομίζω ότι δεν υπάρχει αξία παραδείγματος σε μια περίοδο που δεν είναι δική μας... δεν πρόκειται για μια επιστροφή σε μια προηγούμενη κατάσταση» (Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», ό.π., σσ. 1205 και 1208 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», ό.π., σσ. 90, 95). Στην πραγματικότητα ο Foucault δεν δέχεται καν τον όρο «εναλλακτική λύση» εφόσον δεν επιθυμεί να κάνει «μια ιστορία των λύσεων», αλλά «τη γενεαλογία των προβλημάτων, των προβληματικών», (ό.π., σ. 1205 / ό.π., σ. 90), η έμφαση είναι δική του. Αναγνωρίζει όμως τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί το παλιό υλικό του πολιτισμού ως εργαλείο ανάλυσης: «Ανάμεσα στις πολιτιστικές εφευρέσεις της ανθρωπότητας υπάρχει ένας θησαυρός από διαδικασίες, τεχνικές, ιδέες, μηχανισμούς που δεν μπορούν πραγματικά να επανενεργοποιηθούν, αλλά [...] βοηθούν να συγκροτηθεί ένα είδος άποψης που μπορεί να είναι πολύ χρήσιμη για να αναλύσουμε και να αλλάξουμε αυτό που συμβαίνει γύρω μας σήμερα» (Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», ό.π., σ. 1210 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», ό.π., σ. 97).

μαχητικότητα».⁶⁵⁷ Ωστόσο, καθώς η φουκωϊκή ηθική της διαμόρφωσης του εαυτού «διανοίγεται σε μια σχέση προς τον άλλο και τους άλλους»,⁶⁵⁸ συνάπτεται με όψεις της εκπαίδευσης όπου γίνεται φανερό ότι συγκεκριμένες πρακτικές καθορίζουν τους τρόπους υποκειμενοποίησης,⁶⁵⁹ ενεργοποιώντας το εγχείρημα του μετασχηματισμού του υποκειμένου στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.⁶⁶⁰ Έτσι, η σχέση δασκάλου-μαθητή μπορεί να υπερβεί τη μετάδοση της γνώσης και να πάρει αφενός τη μορφή της προσωπικής σχέσης που εμπεριέχει τη βοήθεια και την υποστήριξη προς το παιδί και αφετέρου την επιδραστική μορφή του φανερού παραδείγματος που αποτελεί ο τρόπος ζωής του δασκάλου.⁶⁶¹ Εφόσον η μέριμνα για τον εαυτό (*souci de soi*) προϋποθέτει έναν δάσκαλο ή έναν οδηγό ως φορέα της αλήθειας, η επιμέλεια εαυτού συνεπάγεται την αμοιβαία σχέση με τον άλλο, η οποία τίθεται μεν ως πρόβλημα κατά τη διάρκειά της,⁶⁶² δημιουργεί όμως και την επίγνωση, ότι και άλλοι συμμετέχουν στους αγώνες να γνωρίσουν, να φροντίσουν και να ελέγξουν τους εαυτούς τους.⁶⁶³ Επίσης στο βαθμό που η μέριμνα (*souci*) ανακαλείται από την περιέργεια (*curiosité*)⁶⁶⁴ και συνοδεύεται από αυτή,⁶⁶⁵ διανοίγεται στην κατεύθυνση της μη δογματικής προβληματοποίησης του οικείου που αφήνει χώρο για το μετασχηματισμό του υποκειμένου,⁶⁶⁶ συνδέοντας την αλληλεπίδραση δασκάλου και μαθητή στο εκπαιδευτικό περιβάλλον με τις πρακτικές του εαυτού.⁶⁶⁷ Ο χρησιμοθηρικός χαρακτήρας ενός συστήματος, οι εξεταστικές, εκπαιδευτικές και διοικητικές επιλογές του οποίου υπηρετούν τον οικονομισμό, ωθεί τα υποκείμενά του να διερωτηθούν σχετικά με την τέχνη του βίου τους και να εξετάσουν το καθεστώς αλήθειας που προσδιορίζει τη σχέση με τον εαυτό τους.⁶⁶⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, η μη-ουσιοκρατική

⁶⁵⁷ Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», *ό.π.*, σ. 1205 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *ό.π.*, σσ. 90-91.

⁶⁵⁸ Michel Foucault, *The Courage of Truth, (The Government of Self and Others II), Lectures at the College de France, 1983-1984*, επιμέλεια Frédéric Gros, αγγλική μετάφραση Graham Burchell, Palgrave MacMillan, Χαμπσάϊρ 2011, σ. 271.

⁶⁵⁹ Bruce Moghtader, *Foucault and Educational Ethics*, Palgrave MacMillan, Χαμπσάϊρ 2016, σ. 97.

⁶⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 102.

⁶⁶¹ Michel Foucault, *The Courage of Truth, (The Government of Self and Others II), Lectures at the College de France, 1983-1984*, *ό.π.*, σσ. 271-272.

⁶⁶² Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *ό.π.*, σ. 1534.

⁶⁶³ Bruce Moghtader, *Foucault and Educational Ethics*, *ό.π.*, σ. 98.

⁶⁶⁴ Michel Foucault, «Le philosophe masqué», *ό.π.*, σ. 927 / «Ο προσωπιδοφόρος φιλόσοφος», *ό.π.*, σ. 128.

⁶⁶⁵ Bruce Moghtader, *Foucault and Educational Ethics*, *ό.π.*, σ. 99.

⁶⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 100.

⁶⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 99.

⁶⁶⁸ *Ο.π.*, σ. 97.

προσέγγιση της ταυτότητας, έστω μέσα στις συνθήκες ελέγχου που επιβάλλει η εξουσία, προσφέρεται για τη διερεύνηση της δυναμικής της ελευθερίας και των ορίων της υποκειμενικότητας, ιδιαίτερα του πολυπολιτισμικού μαθητικού πληθυσμού στο σημερινό σχολείο.⁶⁶⁹ Ακόμα, ένα ζήτημα που επίσης άπτεται της ταυτότητας του ατόμου και αποτέλεσε αντικείμενο της κριτικής του Foucault, είναι η σύνδεση των ηθικών προβλημάτων με την επιστημονική γνώση.⁶⁷⁰ Έχοντας διαπιστώσει ότι η σχέση τους είναι ιστορική και όχι αναγκαία, εισηγείται τη ρήξη με αυτές τις δομές,⁶⁷¹ προτείνοντας την αναζήτηση μιας αισθητικής της ύπαρξης.⁶⁷² Θα πρέπει λοιπόν να καταστεί έργο τέχνης ή ίδια μας η ζωή, χωρίς την βοήθεια της επιστήμης ή καθολικών κανόνων, αλλά συνδέοντας «το είδος της σχέσης που έχει κανείς με τον εαυτό του με μια δημιουργική δραστηριότητα»,⁶⁷³ κατά το πρότυπο που περιγράφει ο Nietzsche στη *Χαρούμενη επιστήμη*,⁶⁷⁴ δηλαδή μέσα από την καθημερινή πρακτική και εργασία.⁶⁷⁵ Σε αυτήν δεν δημιουργούμε στη βάση της σχέσης με έναν αυθεντικό ή αναυθεντικό εαυτό, επαληθεύοντας πρακτικά μια προϋπάρχουσα ταυτότητα· αντίθετα η δημιουργική δραστηριότητα προϋποτίθεται της σχέσης με τον εαυτό μας που δεν είναι προκαθορισμένος⁶⁷⁶ και σε αυτή ακριβώς την παράμετρο νομίζουμε ότι βρίσκεται η παιδαγωγική της διάσταση. Πρόκειται για μια εργασία εν προόδω, για να αναλάβουμε, μέσα από μια αισθητική στρατηγική, την ευθύνη της συγκρότησής του στο πλαίσιο που μας παρέχεται,⁶⁷⁷ σύμφωνα άλλωστε και με τη νεότερη παράδοση, κατά την οποία, «ο εαυτός δεν είναι απλώς δεδομένος αλλά συγκροτείται σε σχέση με

⁶⁶⁹ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 16.

⁶⁷⁰ «Η ιδέα μου είναι ότι δεν είναι καθόλου απαραίτητο να συνδέουμε τα ηθικά προβλήματα με την επιστημονική γνώση» (Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», ό.π., σ. 1210 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», ό.π., σ. 97). Το τέλος αυτής της αντίληψης σημειώνεται όταν ο Descartes έθεσε ως κριτήριο της αλήθειας, όχι την ηθική, αλλά την προδηλότητα, (ό.π., σ. 1230 / ό.π., σ. 120).

⁶⁷¹ «Πρέπει να απαλλαγούμε από την ιδέα της ύπαρξης ενός αναλυτικού και αναγκαίου δεσμού ανάμεσα στην ηθική και στις άλλες δομές κοινωνικές, οικονομικές ή πολιτικές (ό.π., σ. 1211 / ό.π., σ. 97).

⁶⁷² Η τέχνη δεν μπορεί να συνδέεται μόνο με τα αντικείμενα και όχι με τους ανθρώπους και τη ζωή τους, η αισθητική δεν πρέπει να απασχολεί τους γνώστες και τους καλλιτέχνες, αλλά τον καθένα (ό.π., σ. 1211 / ό.π., σ. 98).

⁶⁷³ Ό.π., σ. 1212 / ό.π., σ. 99.

⁶⁷⁴ «Η τέχνη [να δώσεις στυλ στο χαρακτήρα σου] ασκείται από εκείνους που επισκοπούν όλες τις δυνάμεις και τις αδυναμίες της φύσης τους και ύστερα τις ενσωματώνουν σ' ένα καλλιτεχνικό σχέδιο ώσπου να φανεί η καθεμιά σαν τέχνη και σαν λογικό» (Φρίντριχ Νίτσε, *Η Χαρούμενη Επιστήμη*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Πανοπτικόν, Αθήνα 2010, § 290).

⁶⁷⁵ Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», ό.π., σ. 1212 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», ό.π., σ. 99.

⁶⁷⁶ Ό.π., σσ. 1211-1212 / ό.π., σ. 98.

⁶⁷⁷ Margaret Walshaw, *Working with Foucault in Education*, ό.π., σ. 16.

τον εαυτό του ως υποκείμενο». ⁶⁷⁸ Τέλος, η επιμέλεια εαυτού μπορεί να νοηθεί ως «ένα είδος αντιστροφής της εξουσίας», ⁶⁷⁹ «[...] ένας τρόπος να ελέγξεις και να περιορίσεις την εξουσία» από τον κίνδυνο της κατάχρησής της, κίνδυνος που ασφαλώς υφίσταται και στο μικροφυσικό πεδίο του σχολείου.

⁶⁷⁸ Michel Foucault, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», *ό.π.*, σ. 1230 / «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *ό.π.*, σ. 121.

⁶⁷⁹ Michel Foucault, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté», *ό.π.*, σ. 1534 / «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», *ό.π.*, σ. 364.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η τριπλή απορία, «[...] δεν ήξερε σε ποιον μιλούσε, δεν ήξερε τι έπρεπε να πει και δεν ήξερε γιατί μιλούσε»,⁶⁸⁰ αποδίδει την αμηχανία και το αδιέξοδο όσων εμπλέκονται σήμερα στην εκπαιδευτική διαδικασία και αντιλαμβάνονται τη σημασία της για την ανατροφοδότηση του πλέγματος της εξουσίας και της γνώσης στο οποίο εντάσσονται και οι ίδιοι. Η φουκωική σκέψη, δεν απαντά απευθείας σε αυτά τα ερωτήματα, θέτει ωστόσο ένα πλαίσιο για την επεξεργασία τους, όντας «εξαιρετικά ποικιλόμορφη, αψηφώντας τις πιο εδραιωμένες ακαδημαϊκές διαιρέσεις και απορρίπτοντας τον τυφλό δογματισμό και τον απλουστευτικό μονολιθισμό [...] εφευρετική, ενοχλητική, αρνούμενη να εγκλωβιστεί από αναγωγιστικά συνθήματα ή οριστικές αλήθειες. Με αυτή την έννοια, είναι κατάλληλη για την εποχή μας, εποχή των μεταλλάξεων, καθώς οι διαχωριστικές γραμμές επαναχαράσσονται και οι ταυτότητες αναδιαμορφώνονται».⁶⁸¹ Το βιωμένο⁶⁸² ενδιαφέρον του Foucault για τα άτομα σε οριακές, όπως οι ψυχικά ή σωματικά ασθενείς και οι έγκλειστοι, ή μεταβατικές καταστάσεις, όπως το παιδί στην πορεία προς την ενηλικίωση, συνδέθηκε με τη μελέτη των χώρων όπου η εξουσία τα γνωρίζει, τα ελέγχει και τα κανονικοποιεί μέσα από ψυχολογικές, ιατρικές, σωφρονιστικές και εκπαιδευτικές πρακτικές.⁶⁸³ Αποδίδοντας στον επίσης οριακό χώρο των ετεροτοπιών όχι πλέον τη λειτουργία της απομόνωσης και του αποκλεισμού, αλλά της προβληματοποίησης και του μετασχηματισμού του, μέσα από τα ερωτήματα που θέτει το ίδιο το υποκείμενο για τη σχέση του με τα «παιχνίδια αλήθειας» διαμέσου της επιστήμης, με τους άλλους διαμέσου της εξουσίας και επίσης για τις σχέσεις μεταξύ της αλήθειας, της εξουσίας και του εαυτού,⁶⁸⁴ η ενδεχομενική σκέψη και δράση του επερωτώντος υποκειμένου μπορούν να εκδιπλωθούν ως χειρονομίες ελευθερίας που συγκροτούν την ηθική του.

⁶⁸⁰ Ο Foucault αναφέρει τις φράσεις στο ανέκδοτο με τον Paul Valéry που ως καθηγητής στο Κολλέγιο της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του πολέμου δυσφορούσε για τις συνθήκες υπό τις οποίες έπρεπε να κάνει τις παραδόσεις του (Michel Foucault, «De l'archéologie à la dynastique», *ό.π.*, σ. 1279 / «Από την αρχαιολογία στη δυναστική», *ό.π.*, σ. 55).

⁶⁸¹ Frédéric Gros, «Η κληρονομιά του Φουκώ», συνέντευξη του Frédéric Gros στον Nicolas Truong, *ό.π.*

⁶⁸² «Καθένα από τα βιβλία μου αντιπροσωπεύει ένα μέρος της ιστορίας μου. Για τον ένα ή τον άλλο λόγο, είχα την ευκαιρία να νιώσω και να ζήσω αυτά τα πράγματα» (Michel Foucault, «Vérité, pouvoir et soi», *Dits et écrits II*, *ό.π.*, σ. 1598).

⁶⁸³ *Ό.π.*, σ. 1601.

⁶⁸⁴ *Ό.π.*, σσ. 1601-1602.

Η ανάγνωση της φουκωικής ετεροτοπίας από τη σκοπιά του υποκειμένου επιτρέπει το πέρασμα από την έννοια της διαφοράς ως στοιχείου της ταυτότητας που η εξουσία αποδίδει στο υποκείμενο στην πρακτική συγκρότησής του μέσω των αγώνων ως αντι-εξουσιαστικών / «αναρχικών» δράσεων που αντιπαραθέτουν στη μικροφυσική της εξουσίας μια μικροφυσική της αντίστασης,⁶⁸⁵ καθώς και τη μετάβαση από την φορμαλιστική χωροθέτηση του λόγου στην εγγραφή του στο πεδίο της πολιτικής μέσα από την χειραφετητική προβληματοποίηση της ταυτότητας που επαναφέρει την ηθική στο πεδίο του υποκειμένου, με άλλα λόγια τη «μετατόπιση από μια κυριαρχική ορθολογική υποκειμενικότητα [...] προς μια προβληματική του περατού ανθρώπινου ατόμου».⁶⁸⁶ Συνολικά, η ετεροτοπία μπορεί να θεωρηθεί, κατά έναν παράδοξο τρόπο, ως μια «απεδαφικοποίηση» (déterritorialisation),⁶⁸⁷ ένα «δυνητικό ρήγμα», ένας «τόπος ρωγμών» «που διανοίγει έναν χώρο ελευθερίας, δηλαδή πιθανού μετασχηματισμού».⁶⁸⁸ Ό,τι ερμηνεύεται ως αναγκαίο προϊόν του Λόγου, για τον Foucault είναι μια ενδεχομενικότητα⁶⁸⁹ που αναφέρεται στην παρούσα, ιστορική κατάσταση του υποκειμένου, καθώς το πιο επείγον ζητούμενο σήμερα «δεν είναι να ανακαλύψουμε, αλλά να αρνηθούμε αυτό που είμαστε [...] να κατασκευάσουμε αυτό που θα μπορούσαμε να είμαστε για να απαλλαγούμε από αυτό το είδος του πολιτικού «διπλού εξαναγκασμού» που είναι η ταυτόχρονη εξατομίκευση και ολοποίηση των δομών της σύγχρονης εξουσίας».⁶⁹⁰

Στην περίπτωση της εκπαίδευσης, μετέωρης σήμερα μεταξύ του ανθρωπιστικού παρελθόντος και του εργαλειακού παρόντος της,⁶⁹¹ αυτή η προσέγγιση πρέπει να κατατείνει μάλλον προς ένα κριτικό μετασχηματισμό του υφιστάμενου παρά σε μια βίαιη αντιπαράθεση. Η φουκωική αναζήτηση της αλήθειας έξω από οριοθετήσεις και τυποποιημένα σχήματα μπορεί να εκληφθεί ως

⁶⁸⁵ «Δράσεις ακριβείς και τοπικές μπορούν να πάνε αρκετά μακριά», Michel Foucault, «Par-delà le bien et le mal», *ό.π.*, σ. 1099.

⁶⁸⁶ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, *ό.π.*, σ. 133.

⁶⁸⁷ Michel Foucault, «Structuralisme et poststructuralisme», *ό.π.*, σ. 1267 / «Δομισμός και μεταδομισμός», *ό.π.*, σ. 186.

⁶⁸⁸ *Ο.π.*, σ. 1268 / *ό.π.*, σ. 187.

⁶⁸⁹ *Ο.π.*

⁶⁹⁰ Michel Foucault, «Le sujet et le pouvoir», *ό.π.*, σ. 1051/ «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *ό.π.*, σ. 86.

⁶⁹¹ Ειδικά το υποκείμενο της ελληνικής εκπαίδευσης που συγκροτήθηκε από τα μεγα-θέματα της ιστορικής συνέχειας του έθνους, της ελληνοχριστιανικής ταυτότητας και παιδείας, της διάστασης μεταξύ του αρχαιοελληνικού λόγου και της δυτικής ratio και της επίκλησης μορφών του παρελθόντος ως πανάκειας για τα προβλήματα του παρόντος, μπορεί να επανεξετάσει το ρόλο του σε αυτήν μέσα από την επαφή με τη φουκωική σκέψη.

παιδαγωγική αρχή, που στη θέση της δογματικής επιβολής ή της σκεπτικιστικής άρνησης, υποδεικνύει τη διερεύνηση των μετασχηματισμών της, χωρίς να αποθησαυρίζει και να ερμηνεύει μόνο τις παρελθούσες καθολικές μορφές της, κατά το διαφωτιστικό / ανθρωπιστικό παράδειγμα, αλλά εντασσόμενη στην ανάδυση των νέων.⁶⁹² Ο Foucault μιλά για τον επικείμενο θάνατο του «homo dialecticus» ο οποίος πρωταγωνιστεί στο αφήγημα της ιστορικής εξέλιξης και της ανθρώπινης προόδου, αναζητά και βρίσκει τη χαμένη αλήθεια στην πεφωτισμένη της μορφή, επανοικειώνεται τον αποξενωμένο του εαυτό και υπήρξε διαχρονικά «το κυρίαρχο υποκείμενο και το υπόδουλο αντικείμενο των λόγων περί ανθρώπου» που εκφέρονται ως επιστημονικοί και παιδαγωγικοί λόγοι στην εκπαίδευση.⁶⁹³ Ο ανθρωπισμός, ιδιοποιημένος δογματικά από όλες τις πλευρές του πολιτικού φάσματος, παρουσίασε μια συγκεκριμένη μορφή ηθικής ως ένα περιοριστικό καθολικό πρότυπο για κάθε μορφή ελευθερίας, όμως «το μέλλον μας περιλαμβάνει περισσότερα μυστικά, δυνατές ελευθερίες και επινοήσεις απ' όσα ο ανθρωπισμός μας αφήνει να φανταστούμε».⁶⁹⁴

Ο Foucault αναγνωρίζει την κυκλική παγίδευση του υποκειμένου στο Λόγο με τον οποίο επιχειρεί να περιγράψει τον εαυτό του και η οποία οδηγεί στον «φιλοσοφικό αποκλεισμό»,⁶⁹⁵ επιμένει όμως στη δυνατότητα της υπέρβασης: «Την κριτική οντολογία του εαυτού μας πρέπει να τη θεωρήσουμε όχι βέβαια ως μια θεωρία, ένα δόγμα, ούτε ακόμα ως ένα σταθερό σώμα γνώσης (savoir) που συσσωρεύεται· πρέπει να τη συλλάβουμε ως μια στάση, ένα ήθος (êthos), έναν φιλοσοφικό βίο στον οποίο η κριτική αυτού που είμαστε είναι ταυτόχρονα ιστορική ανάλυση των ορίων που έχουν επιβληθεί πάνω μας και *δοκιμή για την ενδεχόμενη υπέρβασή τους*».⁶⁹⁶ Είναι ενδιαφέρον ότι τουλάχιστον το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μετά τη μεταπολίτευση καθορίστηκε από το συνδυαστικό πρόταγμα ενός αειθαλούς ανθρωπισμού⁶⁹⁷ και ενός απλουστευτικού ορθολογισμού,⁶⁹⁸ το οποίο

⁶⁹² Πιέρ Μασερέ, «Ο Φουκώ με τον Ντελέζ. Η αιώνια επιστροφή του αληθούς», *ό.π.*, σσ. 260-261.

⁶⁹³ Michel Foucault, «La folie, l'absence d'œuvre», *Dits et écrits I*, *ό.π.*, σ. 442.

⁶⁹⁴ Michel Foucault, «Vérité, pouvoir et soi», *Dits et écrits II 1976-1988*, *ό.π.*, σ. 1601.

⁶⁹⁵ Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, *ό.π.*, σ. 55.

⁶⁹⁶ Michel Foucault, «Qu'est-ce que les Lumières?», *ό.π.*, σ. 1396 / *Τι είναι Διαφωτισμός?*, *ό.π.*, σσ. 42-43. Η έμφαση είναι δική μου.

⁶⁹⁷ «[...] η θεματική του ανθρωπισμού είναι πολύ ευλύγιστη, πολύ ποικιλόμορφη, πολύ ασυνεπής για να χρησιμεύει ως άξονας στοχασμού. [...] Ο ανθρωπισμός χρησιμεύει για να χρωματίζει και να δικαιολογεί τις αντιλήψεις για τον άνθρωπο στις οποίες είναι όντως υποχρεωμένος να καταφύγει» (*ό.π.*, σ. 1392 / *ό.π.*, σ. 34).

⁶⁹⁸ «Πρέπει να προσπαθούμε να αναλύσουμε τους εαυτούς μας ως όντα ιστορικά καθορισμένα, σε κάποιο βαθμό, από το Διαφωτισμό. [...] αυτές οι έρευνες δεν θα είναι προσανατολισμένες αναδρομικά

ακριβώς επισημαίνεται από τον Foucault ως η αρνητική όψη μιας κριτικής στάσης.⁶⁹⁹ Η θετική της όψη του πρέπει να προέλθει από μια «οριακή στάση» με την έννοια της κίνησης στο όριο της σχέσης του καθολικού, του αναγκαίου, του υποχρεωτικού με το μοναδικό, το τυχαίο και το αυθαίρετο, η οποία θα μετασχηματίσει «την κριτική που έχει τη μορφή του αναπόφευκτου περιορισμού σε μια κριτική πρακτική που έχει τη μορφή της ενδεχόμενης υπέρβασης».⁷⁰⁰ Η διερεύνηση αυτή έχει ως αντικείμενο την ιστορική θεσμοθέτηση του εαυτού μας ως υποκειμένου και είναι αρχαιολογική στη μέθοδό της, γιατί εξετάζει την πολλαπλότητα των λόγων οι οποίοι σε μια δεδομένη περίοδο συγκροτούν τη σκέψη, το λόγο και την πράξη μας, και γενεαλογική στο σχεδιασμό της, γιατί δεν θα συμπεράνει τη μελλοντική δυνατότητά να είμαστε, να πράξουμε και να γνωρίσουμε από τη θέση μας στο παρόν, αλλά θα επιδιώξει να επανενεργοποιήσει «το απροσδιόριστο έργο της ελευθερίας».⁷⁰¹ Το πλαίσιο στο οποίο θα συντελεστεί η εργασία στα όρια του εαυτού μας θα είναι αντιμεταφυσικό, πειραματικό, συγκεκριμένο, μερικό και τοπικό, δηλαδή θα ελέγχεται εμπειρικά με βάση τη σύγχρονη πραγματικότητα, θα αποφεύγει την αναπαραγωγή προγραμμάτων από κοινωνίες και τρόπους σκέψης του παρελθόντος και θα εστιάζει στους δυνατούς μετασχηματισμούς του παρόντος και όχι σε σχεδιασμούς για την ολοκληρωτική αναμόρφωση του ανθρώπου, επομένως, θα μας καλεί σε μια διαρκή εκκίνηση κάθε φορά που θα αντιλαμβανόμαστε τους περιορισμούς και τους επικαθορισμούς μας.⁷⁰²

προς «τον ουσιαστικό πυρήνα της ορθολογικότητας» που μπορεί κανείς να βρει στο Διαφωτισμό και πρέπει να διατηρηθεί σε κάθε γεγονός· θα είναι προσανατολισμένες «προς τα σύγχρονα όρια του αναγκαίου»: δηλαδή προς αυτό που δεν είναι ή δεν είναι πια απαραίτητο για τη συγκρότηση των εαυτών μας ως αυτόνομων υποκειμένων» (ό.π., σ. 1391 / ό.π., σσ. 32-33). Η έμφαση είναι δική μου.

⁶⁹⁹ Ο.π., σσ. 1391-1392 / ό.π., σσ. 32-34.

⁷⁰⁰ Ο.π., σ. 1393 / ό.π., σ. 36. Ο Δοξιάδης αποδίδει στην κριτική εργασία τη λειτουργία μιας επερώτησης, μιας διερεύνησης, ενός ελέγχου που «δεν είναι σχέση άρνησης ούτε υπέρβασης, ούτε όμως κατάφασης. Η ελευθερία ως κριτική εργασία συνοδεύει τα όρια: διαφεύγει από αυτά αλλά μόνο προκειμένου να επανέλθει σε αυτά δοκιμάζοντάς τα. [...] η απόλυτη ελευθερία οδηγεί στο τέλος της κριτικής» (Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 145). Η κριτική των ορίων που μας έχουν επιβληθεί ως κοινωνικά δεδομένα, δηλαδή «δια μέσου συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών», «[...] φτάνει πιο μακριά από άλλες κριτικές της εξουσίας επειδή απλούστατα ποτέ δεν σταματάει· συνεπεκτείνεται με την εξουσία, [...] επειδή αποφεύγει τόσο να αποδεχτεί μόνιμα κάποιο μέρος της όσο και να την αποκηρύξει εξ ολοκλήρου. Θετικά κριτική στάση απέναντι στην εξουσία σημαίνει *διαρκή εγρήγορση επί της εξουσίας*» (ό.π., σσ. 160-161). Η έμφαση είναι του συγγραφέα. Στην ίδια επίμονη κατεύθυνση τοποθετεί και ο Guy Debord την κριτική απέναντι στο θέαμα: «η κριτική που επιζητεί να πάει πέρα από το θέαμα οφείλει να *ξέρει να περιμένει*» (Guy Debord, *Η κοινωνία του θεάματος*, μτφρ.-επίμετρο Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σ. 220). Η έμφαση είναι του συγγραφέα.

⁷⁰¹ Michel Foucault, «Qu'est-ce que les Lumières?», ό.π., 1393 / *Τι είναι Διαφωτισμός?*, ό.π., σ. 37.

⁷⁰² Ο.π., σσ. 1393-1394 / ό.π., σσ. 36-39.

Πιστεύουμε ότι οι σκέψεις αυτές συνθέτουν και ολοκληρώνουν μια σειρά από θέματα που εμφανίστηκαν στη διάρκεια του φουκωϊκού έργου, καθώς περιγράφουν έμμεσα τη μετασχηματιστική εργασία που μπορεί να διεξαχθεί σε ένα χώρο, ώστε αυτός να προσλάβει ετεροτοπικά χαρακτηριστικά και ταυτόχρονα αναδεικνύουν το ρόλο και τους περιορισμούς του υποκειμένου στη διαδικασία της συγκρότησής του. Η κριτική του Foucault για το Διαφωτισμό μπορεί να διαβαστεί ως ετεροτοπική προσέγγιση του Λόγου, ακριβώς γιατί συνυπολογίζει τη σωματική και διανοητική περατότητα του υποκειμένου και έχει επίγνωση ότι «[η] ενδεχόμενη παράβαση των ορίων μας επ' ουδενί λόγω ισοδυναμεί με μια συνολική κατάργηση των ορίων εν γένει»,⁷⁰³ αλλά και ως σύνοψη ενός παιδαγωγικού εγχειρήματος για ελευθερία που συνδέεται με την αναζήτηση νέων τρόπων σκέψης και δράσης. Ο ίδιος, δικαιολογώντας την αισιοδοξία του, σημειώνει: «[...] υπάρχουν τόσα που μπορούν ν' αλλάξουν, εύθραυστα καθώς είναι συνδεδεμένα περισσότερο με την ενδεχομενικότητα παρά με την αναγκαιότητα, με την αυθαιρεσία παρά με την προδηλότητα, με σύνθετες, αλλά πρόσκαιρες μορφές ιστορικής ενδεχομενικότητας, παρά με αναπόφευκτες ανθρωπολογικές σταθερές [...]».⁷⁰⁴ Η συνθήκη αυτή αφενός επιτρέπει να αποσεισούμε το φορτίο των ιστορικών επικαθορισμών και δεσμεύσεων και αφετέρου να επωμιστούμε, εργαζόμενοι πάνω στον εαυτό μας, το βάρος αυτού που μας παρουσιάζεται ως αδύνατο ή απρόσιτο,⁷⁰⁵ ώστε μια τέτοια εργασία να χαλαρώσει το πλέγμα του ελέγχου που μας παράγει ως υποκείμενα και να ενεργοποιήσει τη μετασχηματιστική δυναμική της ετεροτοπίας.

Στην «Εισαγωγή» της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας 2. Η Χρήση των ηδονών* ο Foucault επισημαίνει το λόγο της αναζήτησης της γνώσης που δεν είναι άλλος από μια περιέργεια (curiosité) που δεν καθηλώνει το υποκείμενό της σε ό,τι οφείλει να γνωρίζει, αλλά του επιτρέπει να απεμπλακεί (se déprendre) από τον εαυτό του, αναζητώντας μια νέα αντίληψη του κόσμου.⁷⁰⁶ Θα θέλαμε λοιπόν να κλείσουμε αυτή την εργασία αναφερόμενοι στο «ελάττωμα» το οποίο ως διατέμνουσα συναντά τη

⁷⁰³ Κύρκος Δοξιάδης, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, ό.π., σ. 133.

⁷⁰⁴ Michel Foucault, «Est-il donc important de penser?», ό.π., σ. 1001 / «Είναι λοιπόν σημαντικό να σκεφτόμαστε;», ό.π., σ. 147.

⁷⁰⁵ *Ο.π.*

⁷⁰⁶ «Τι θα άξιζε το πάθος για γνώση [savoir] αν επρόκειτο να μας εξασφαλίσει μόνο την απόκτηση γνώσεων [connaissances] και όχι, κατά κάποιο τρόπο και όσο είναι δυνατό, το ξεστράτισμα από αυτό που ήδη γνωρίζουμε; Υπάρχουν στιγμές στη ζωή που το ερώτημα αν μπορείς να σκέπτεσαι διαφορετικά από τον τρόπο που σκέπτεσαι και να αντιλαμβάνεσαι διαφορετικά από τον τρόπο που βλέπεις [τα πράγματα] είναι απαραίτητο, για να συνεχίσεις να παρατηρείς ή να στοχάζεσαι» (Michel Foucault, «Usage des plaisirs et techniques de soi», *Dits et écrits II*, ό.π., σ. 1362).

φύση του παιδιού και του εφήβου, βρίσκεται πίσω από την ανάγκη της γνώσης, πίσω από την ετεροτοπία του πλοίου που πυροδοτεί τη φαντασία⁷⁰⁷ και ωθεί στην υπέρβαση του ορίου και ακόμα, όπως παρατηρεί ο Foucault, «θυμίζει τη «μέριμνα» (souci), θυμίζει τη φροντίδα που αναλαμβάνουμε γι' αυτό που υπάρχει και θα μπορούσε να υπάρξει [...] μια επιμονή να απαλλαγούμε από το οικείο σε μας και να κοιτάζουμε διαφορετικά τα ίδια πράγματα: μια ζέση να συλλάβουμε αυτό που πέρασε και αυτό που περνά: μια αυθάδεια προς τις παραδοσιακές ιεραρχήσεις μεταξύ του σημαντικού και του ουσιώδους».⁷⁰⁸ «Ονειρεύομαι μια νέα εποχή περιέργειας», λέει ο φιλόσοφός μας.⁷⁰⁹ Θα τον ακολουθήσουμε σε αυτό του το κάλεσμα;⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Michel Foucault, «Des espaces autres», *ό.π.*, σ. 1581 / «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *ό.π.*, σσ. 269-270.

⁷⁰⁸ Michel Foucault, «Le philosophe masqué», *ό.π.*, σ. 927 / «Ο προσωπιδοφόρος φιλόσοφος», *ό.π.*, σ. 128.

⁷⁰⁹ *Ο.π.*

⁷¹⁰ «Δεν αισθάνομαι την ανάγκη να ξέρω ακριβώς τι είμαι. Το πιο ενδιαφέρον στη ζωή και στη δουλειά είναι να γίνεις κάποιος άλλος από αυτό που ήσουν στην αρχή. Αν γνώριζες αρχίζοντας ένα βιβλίο τι θα έλεγες στο τέλος, νομίζεις ότι θα είχες το κουράγιο να το γράψεις; Αυτό που ισχύει στο γράψιμο και στην ερωτική σχέση ισχύει επίσης στη ζωή. Το παιχνίδι αξίζει τον κόπο στο μέτρο που δεν γνωρίζουμε το τέλος» (Michel Foucault, «Truth, Power, Self: an Interview with Michel Foucault», *ό.π.*, σ. 9).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλεξίου, Θανάσης, «(Μετα)νεωτερικές αναγνώσεις του εκπαιδευτικού συστήματος», περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχος 78-79, Ιούλιος-Αύγουστος 2000, σσ. 14-18.
2. Allan, Julie, «Foucault and his acolytes, Discourse, power and ethics» στο Mark Murphy (επιμ.), *Social Theory and Education Research, Understanding Foucault, Habermas, Bourdieu and Derrida*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013, σσ 21-34.
3. Althusser, Louis, Balibar, Étienne, *Lire le Capital I*, François Maspero, Παρίσι 1973.
4. Badiou, Alain, *Περιστάσεις 1 και 2*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2005.
5. Balibar, Étienne, «Foucault and Marx: The question of nominalism», στο T. J. Armstrong (επιμ.), *Michel Foucault: Philosopher*, Harvester / Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1992, σσ. 38-56 / ελληνική έκδοση: «Φουκώ και Μαρξ. Το διακύβευμα του νομιναλισμού» στο Étienne Balibar, *Ο φόβος των μαζών: Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, πρόλ. Άρης Στυλιανού, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, 2010, σσ. 91-126.
6. Ball, Stephen J., «Introducing Monsieur Foucault» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 1-8.
7. Ball, Stephen J., «Management as moral technology: A Luddite analysis» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 153-166.
8. Baudrillard, Jean, *Η διαφάνεια του κακού, Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Εξάντας-Νήματα, Αθήνα 1996.
9. Bentham, Jeremy, *The Panopticon Writings*, επιμ. Miran Bozovic, Verso, Λονδίνο 1995.
10. Blanchot, Maurice, *Michel Foucault tel que je l'imagine*, éditions fata morgana, Παρίσι 1986.
11. Burke, Seán, *Death and Return of the Author: Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, Edinburgh University Press, 2008

12. Δοξιάδης, Κύρκος, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα 2015.
13. Debord, Guy, *Η κοινωνία του θεάματος*, μτφρ.-επίμετρο Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.
14. Deleuze, Gilles, *Η κοινωνία του ελέγχου*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2001.
15. Deleuze, Gilles, *Φουκώ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2005.
16. Ελεφάντης, Άγγελος, «Επίμετρο του μεταφραστή» στο Ζαν Κλωντ Μισεά, *Η εκπαίδευση της αμάθειας*, μτφρ. Άγγελος Ελεφάντης, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 103-109.
17. Φουκώ, Μισέλ, *Ο αρχικός Πρόλογος στην Ιστορία της τρέλας (1961)*, μτφρ.-επίμετρο Μάκης Κακολύρης, Νέα Εστία, τεύχος 1843, Απρίλιος 2011, σσ. 576-597.
18. Φουκώ, Μισέλ, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
19. Foucault, Michel, *Folie et Déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Plon, Παρίσι 1961.
20. Foucault, Michel, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Éditions Gallimard, Παρίσι 1966.
21. Foucault, Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1986.
22. Foucault, Michel, «Forward to the English Edition», στον ίδιο, *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, Routledge Classics, Λονδίνο 2005, σσ. ix-xv.
23. Foucault, Michel, *L'archéologie du savoir*, Éditions Gallimard, Παρίσι 1969.
24. Foucault, Michel, *Archeology of Knowledge*, μτφρ. A. M. Sheridan Smith, Routledge Λονδίνο 2002.
25. Foucault, Michel, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987.
26. Foucault Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

27. Foucault, Michel, *Surveiller et punir, Naissance de la prison*, Gallimard, Παρίσι 1975.
28. Foucault, Michel, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1. Η Βούληση για Γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.
29. Foucault, Michel, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 2. Η Χρήση των Ηδονών*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2013.
30. Foucault, Michel, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012
31. Foucault, Michel, *Naissance de la Biopolitique. Cours au College de France. 1978-1979*, Seuil / Gallimard, Παρίσι 2004.
32. Foucault, Michel, *The Courage of Truth, (The Government of Self and Others II), Lectures at the College de France, 1983-1984*, μτφρ. Graham Burchell, Palgrave MacMillan, Χαμπσάϊρ 2011.
33. Foucault, Michel, «The Order of Discourse», μτφρ. Ian McLeod, στο Robert Young (επιμ.), *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*, Routledge and Kegan Paul, Βοστώνη 1981.
34. Foucault, Michel, *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France -1970*, μτφρ. Μηνάς Χριστίδης, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ.
35. Foucault, Michel, «Truth, Power, Self: an Interview with Michel Foucault», στο Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton (επιμ.), *Technologies of the Self, A seminar with Michel Foucault*, The University of Massachusetts Press, Άμχερστ 1988, σσ. 9-15.
36. Foucault, Michel, «The Functions of Literature», στου ιδίου, *Politics, Philosophy, Culture: interviews and other writings 1977-1984*, μτφρ. Alan Sheridan, Routledge, Λονδίνο 1990.
37. Foucault, Michel, «Préface à la transgression» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 13, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Πρόλογος στην παραβίαση», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
38. Foucault, Michel, «La folie, l'absence d'œuvre» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 25, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.

39. Foucault, Michel, «Entretien avec Madeleine Chapsal» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 37, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Συζήτηση με τη Μαντλέν Σαπσάλ», του ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
40. Foucault, Michel, «La pensée du dehors» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 38, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
41. Foucault, Michel, «L’homme est-il mort?» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 39, Quarto Gallimard, 2001.
42. Foucault, Michel, «Les déviations religieuses et le savoir médical» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 52, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
43. Foucault, Michel, «Foucault répond à Sartre», στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 55, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Ο Φουκώ απαντά στον Σαρτρ», του ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
44. Foucault, Michel, «Sur l’archéologie des sciences. Réponse au Cercle d’épistémologie», στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 59, Quarto Gallimard, 2001.
45. Foucault, Michel, «La naissance d’un monde» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 68, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
46. Foucault, Michel, «Préface à l’édition anglaise», στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.) *Dits et écrits I 1954-1975*, 72, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
47. Foucault, Michel, «Folie, littérature, société» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 82, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
48. Foucault, Michel, «Par-delà le bien et le mal» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 98, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001

49. Foucault, Michel, «Mon corps, ce papier, ce feu» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 102, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, «Το σώμα μου, αυτό το χαρτί, αυτή η φωτιά», στο Ζακ Ντεριντά, Μισέλ Φουκώ, *Τρέλα και φιλοσοφία*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Ολκός, Αθήνα 2009.
50. Foucault, Michel, «Le grand enfermement» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 105, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
51. Foucault, Michel, «Les intellectuels et le pouvoir» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 106, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: Μισέλ Φουκώ, «Διανοούμενοι και εξουσία», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
52. Foucault, Michel, «Table ronde» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 107, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
53. Foucault, Michel, «De l'archéologie à la dynastique» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 119, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Από την αρχαιολογία στη δυναστική», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
54. Foucault, Michel, «La vérité et les formes juridiques» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 139, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
55. Foucault, Michel, «Des supplices aux cellules» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 151, Quarto Gallimard Παρίσι
56. Foucault, Michel, «Entretien sur la prison: le livre et sa méthode» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 156, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
57. Foucault, Michel, «Pouvoir et corps» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 157, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Εξουσία και σώμα», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.

58. Foucault, Michel, «La recherche scientifique et la psychologie» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits I 1954-1975*, 165, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
59. Foucault, Michel, «Questions à Michel Foucault sur la géographie» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 169, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Ερωτήματα στον Μισέλ Φουκώ για τη γεωγραφία», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
60. Foucault, Michel, «L'extension sociale de la norme» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 173, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Η κοινωνική έκταση του κανόνα», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
61. Foucault, Michel, «Entretien avec Michel Foucault» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 192, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Αλήθεια και εξουσία», στου ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
62. Foucault, Michel, «Cours du 7 janvier 1976» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), 193, *Dits et écrits II 1976-1988*, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Παράδοση της 7^{ης} Ιανουαρίου 1976», στου ιδίου, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2002.
63. Foucault, Michel, «Cours du 14 janvier 1976» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 194, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Παράδοση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1976», στου ιδίου, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2002.
64. Foucault, Michel, «L'œil du pouvoir» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 195, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική, έκδοση: «Το μάτι της εξουσίας», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
65. Foucault, Michel, «Pouvoirs et Stratégies» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 218, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Εξουσίες και στρατηγικές», στου ιδίου, *Το μάτι*

- της εξουσίας, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
66. Foucault, Michel, «L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 229, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
67. Foucault, Michel, «La «gouvernementalité»» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 239, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
68. Foucault, Michel, «Entretien avec Michel Foucault» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 281, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Συζήτηση με τον Μισέλ Φουκώ, στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
69. Foucault, Michel «Le philosophe masqué» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 285, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Ο προσωπιδοφόρος φιλόσοφος», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
70. Foucault, Michel, ««Omnes et singulatim»: vers une critique de la raison politique» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 291, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
71. Foucault, Michel, «Est-il donc important de penser?» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 296, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Είναι λοιπόν σημαντικό να σκεφτόμαστε;», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
72. Foucault, Michel, «Le sujet et le pouvoir» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 306, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», στου ιδίου, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991.
73. Foucault, Michel, «Espace, savoir et pouvoir» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 310, Quarto Gallimard, Παρίσι

- 2001 / ελληνική έκδοση: «Χώρος, γνώση και εξουσία», του ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
74. Foucault, Michel, «Un système finit face à une demande infinie» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 325, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Ένα πεπερασμένο σύστημα αντιμέτωπο με ένα αίτημα που δεν γνωρίζει όρια», του ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
75. Foucault, Michel, «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 326, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Για τη γενεαλογία της ηθικής», του ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
76. Foucault, Michel, «Structuralisme et poststructuralisme» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 330, Quarto Gallimard, 2001 / ελληνική έκδοση: «Δομισμός και μεταδομισμός», του ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
77. Foucault, Michel, «Usage des plaisirs et techniques de soi» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 338, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
78. Foucault, Michel, «Qu'est-ce que les Lumières?» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 339, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: *Τι είναι Διαφωτισμός;*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1988.
79. Foucault, Michel, «Préface à l'«Histoire de la sexualité»» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 340, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
80. Foucault, Michel, «Politique et éthique: une interview» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 341, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Πολιτική και ηθική», του ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
81. Foucault, Michel, «Foucault» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 345, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.

82. Foucault, Michel, «Interview de Michel Foucault» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 349, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
83. Foucault, Michel, «Le souci de la vérité» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 350, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Η μέριμνα για την αλήθεια», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
84. Michel, Foucault, «Le retour de la morale» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 354, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Η επιστροφή της ηθικής», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
85. Foucault, Michel, «L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 356, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας», στου ιδίου, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
86. Foucault, Michel, «Une esthétique de l'existence» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 357, Quarto Gallimard, 2001 / ελληνική έκδοση: «Μια αισθητική της ύπαρξης», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
87. Foucault, Michel, «Des espaces autres» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 360, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001 / ελληνική έκδοση: «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», στου ιδίου, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.
88. Foucault, Michel, «Of other spaces (1967)» στο Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) *Heterotopia and the City*, Routledge, Λονδίνο 2008, σσ. 13-29.
89. Foucault, Michel, «Vérité, pouvoir et soi» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 362, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.

90. Foucault, Michel, «Les techniques de soi» στο Daniel Defert, François Ewald (επιμ.), *Dits et écrits II 1976-1988*, 363, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
91. Foucault, Michel, *Για τη Λαϊκή Δικαιοσύνη*, μτφρ. Αντώνης Μασούνης, Εξάρχεια, Αθήνα 2001.
92. Foucault, Michel, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», στου ιδίου, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δημήτρης Γκινοςάτης, επιμέλεια Πολυτίμη Γκέκα, Πλέθρον, Αθήνα 2003 / γαλλική έκδοση: «Nietzsche, la généalogie, l'histoire» στο *Dits et écrits I 1954-1975*, 84, Quarto Gallimard, Παρίσι 2001.
93. Foucault, Michel, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, Μετάφραση- Επιμέλεια Θανάσης Λάγιος, Futura, Αθήνα 2013.
94. Genocchio, Benjamin, «Discourse, Discontinuity, Difference: the Question of Other Spaces» στο Sophie Watson, Katherine Gibson (επιμ.), *Postmodern Cities and Spaces*, Blackwell, Οξφόρδη, 1995.
95. Goodson, Ivor, Dowbiggin, Ian, «Docile bodies, Commonalities in the history of psychiatry and schooling» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 105-129.
96. Gordon, Colin, «Governmental Rationality: An Introduction» στο Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (επιμ.), *The Foucault Effect, Studies in Governmentality*, The University of Chicago Press, 1991, σσ. 1-51.
97. Gros, Frédéric, «Η κληρονομιά του Φουκώ», συνέντευξη στον Nicolas Truong, <http://afterhistory.blogpost.gr/2014/09/frederic-gros.html>.
98. Gutting, Gary, «Introduction. Michel Foucault, A User's Manual» στο Gary Gutting (επιμ.), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 2005, σσ. 1-28.
99. Hayek, Friedrich A., *The Constitution of Liberty*, Chicago University Press, Σικάγο 1960.
100. Hetherington, Kevin, *The Badlands of Modernity Heterotopia and social ordering*, Routledge, Λονδίνο 1997.
101. Hope, Andrew, «Foucault, panopticism and school surveillance research» στο Mark Murphy (επιμ.), *Social Theory and Education*

- Research, Understanding Foucault, Habermas, Bourdieu and Derrida*, Routledge, Λονδίνο 2013, σσ. 35-51.
102. Hoskin, Keith, «Foucault under examination: Foucault under examination: Foucault under examination: The crypto-educationalist unmasked» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 29-53.
103. Jones, Dave, «The genealogy of the urban schoolteacher» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 57-77.
104. Λάγιος, Θανάσης, *Stirner – Nietzsche – Foucault, Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του Ανθρώπου*, Futura, Αθήνα 2012.
105. Λυοτάρ, Ζαν-Φρανσουά, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1993.
106. Καστοριάδης, Κορνήλιος, *Η ορθολογικότητα του καπιταλισμού*, μτφρ. Σωτήρης Χαλικιάς, Ζωή Χριστοφίδου-Καστοριάδη, Εκδόσεις ύψιλον / βιβλία, Αθήνα 1998.
107. Kurchik, Aaron, Monahan, Torin, «The New American School: preparation for post-industrial discipline», *British Journal of Sociology of Education* Vol. 27, No. 5, Νοέμβριος 2006.
108. Lefebvre, Henri, *La production de l'espace*, Anthropos, Παρίσι 1974.
109. Levinas, Emmanuel, *Ολότητα και άπειρο. Δοκίμιο για την εξωτερικότητα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989.
110. Μασερέ, Πιέρ, «Ο Φουκώ με τον Ντελέζ. Η αιώνια επιστροφή του αληθούς», στο Gilles Deleuze, *Φουκώ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σσ. 245-261.
111. Marshall, James D., «Foucault and Educational Research» στο Stephen J. Ball (επιμ.), *Foucault and Education, Disciplines and Knowledge*, Routledge, Λονδίνο 1990, σσ. 11-28.
112. Marshall, James D., *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, *Philosophy and Education* vol. 7, Springer, 1996.
113. Martin, Luther H., Gutman, Huck, Hutton, Patrick H. (επιμ.), *Technologies of the Self, A seminar with Michel Foucault*, The University of Massachusetts Press, Άμχερστ 1988.

114. McNicol Jardine, Gail, *Foucault and Education*, Peter Lang, Νέα Υόρκη 2005.
115. Mitchell, Peta, «Spatial metaphor as spatial technique in the work of Michel Foucault» στο Lorraine Pinnell (επιμ.), *Interruptions: Essays In The Poetics / Politics Of Space*, Eastern Mediterranean University Press, 2006, σσ. 49-55.
116. Moghtader, Bruce, *Foucault and Educational Ethics*, Palgrave MacMillan, Χαμπσάϊρ 2016.
117. Monahan, Torin, Torres, Rodolfo D. (επιμ.), *Schools under Surveillance, Cultures of Control in Public Education*, Rutgers University Press, Νιου Τζέρσεϋ 2010.
118. Νίτσε, Φρίντριχ, *Η Χαρούμενη Επιστήμη*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Πανοπτικόν, Αθήνα 2010.
119. Olssen, Mark, *Michel Foucault: Materialism and Education*, Bergin και Garvey, Κονέκτικατ 1999.
120. Popkewitz, Thomas S., Brennan, Marie (επιμ.), *Foucault's Challenge: Discourse, Knowledge, and Power in Education*, Teachers College Press, Νέα Υόρκη 1998.
121. Poster, Mark, *Foucault, Marxism and History. Mode of Production vs Mode of Information*, Polity Press, Οξφόρδη 1990.
122. Rorty, Richard, «Foucault and Epistemology» στο David Couzens Hoy (επιμ.), *Foucault, A Critical Reader*, Blackwell, Οξφόρδη 1996, σσ. 41-49.
123. Σμυρναίος, Αντώνης, *Λατρεία και νεύρωση στην Παιδαγωγική της Καινοτομίας. Σημειώσεις σε μια μετανεωτερική φιλοσοφία της Παιδείας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009.
124. Sohn, Heidi, «Heterotopia: anamnesis of a medical term» στο Michiel Dehaene, Lieven De Caeter (επιμ.), *Heterotopia and the City*, Routledge, Λονδίνο 2008, σσ. 41-50.
125. Soja, Edward W., *Thirdspaces. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell, Οξφόρδη 1996.
126. Σταυρίδης, Σταύρος, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=cid&q=n_isMemberOf-cid:183,isMemberOfnnCollnection-cid:65&page=1&pid=iid:1872

127. Βεν, Πωλ, *Φουκώ, Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Εστία, Αθήνα 2011.
128. Walshaw, Margaret, *Working with Foucault in Education*, Sense Publishers, Ρότερνταμ 2007.